வேதாந்தம் - அடிநூல்கள்
பஞ்சீகரணம்
20-2

श्रीमदाद्यशङ्कराचार्यप्रणीतं

पञ्चीकरणम्

षट्टीकालङ्कृतम्

PANCHIKARANAM

BY

SHREE SHANKARACHARYA

WITH

SIX COMMENTARIES

AND

ENGLISH INTRODUCTION

24
6045
R65 (ஆ)

'GUJARATI" PRINTING PRESS
BEHIND RESERVE BANK OF INDIA
FORT, BOMBAY 1

20-2

PANCHIKARANAM

BY

SHREE SHANKARĀCHĀRYA

WITH SIX COMMENTARIES:-

(1) *Vārtika*-BY SURESHWARA
(2) *Ābharan*-BY NARAYANA
(3) *Vivaran*-BY ANANDGIRI
(4) *Tattva-Chandrikā*-BY RAMATIRTH
(5) *Adwaitāgama-Hridaya*-BY SHANTYANANDA
(6) *Panchikaran-Chandrikā*-BY GANGADHARA

ENGLISH INTRODUCTION BY

NARMADASHANKAR DEVASHANKAR MEHTA B. A.

EDITED BY

SHASTREE GAJANANA SHAMBHU SADHALE.

Published by
The "GUJARATI" Printing Press.
Fort BOMBAY.

A. D. 1930. V. S. 1986.

20-2

ॐ

श्रीमदाद्यशङ्कराचार्यवर्यप्रणीतं

पञ्चीकरणम्

(१) श्रीसुरेश्वराचार्यकृतं 'वार्तिकं' (२) नारायणेन्द्रसरस्वतीकृतं 'वार्तिकाभरणं' (३) आनन्दगिरिकृतं 'विवरणं' (४) श्रीरामतीर्थकृता 'तत्त्वचन्द्रिका' (५) श्रीशान्त्यानन्दसरस्वतीकृतं 'अद्वैतागमहृदयं' (६) यतिवरगंगाधरकृता 'पञ्चीकरणचंद्रिका' इति षट्टीकालङ्कृतम् ।

संस्कृत्यालङ्कर्ता—

'साधले' इत्युपाभिख्यः शम्भुसूनुर्गजाननः ।

प्रकाशकः

'गुजराती' प्रिंटिंग प्रेस.

संवदब्दः १९८६, शाकाब्दः १८५१, खिस्ताब्दः १९३०

☞ This Book can be had of:—

The "Gujarati" Printing Press,

Sassoon Building.

Elphinstone Circle, Fort, BOMBAY 1.

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्ः—

"गुजराती" प्रिंटिंग प्रेस.

सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट, मुंबई नं. १.

(All rights reserved by the Publishers)

Printed and Published by Natverlal Itcharam Desai at
THE 'GUJARATI' PRINTING PRESS
Sassoon Buildings, Elphinstone Circle,
FORT, BOMBAY No. 1.

ॐ

प्रस्तावना ।

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

[मुण्ड. २।२।४]

पुरुषार्थचतुष्टयेऽखिलानन्दसुखात्मिका मोक्षनिष्पत्तिरेव प्रायः सर्वजनाभीप्सिता । तां स्वाधीनामपि कण्ठगतमणिवदपश्यन् पुराणोपपुराणेतिहास-व्याकरण-न्याय-तर्क-मीमांसा-सांख्योपनिषद्वेद-वेदान्ताद्यालोचनया वर्षशतं प्रयतमानोऽप्यविद्यापटलपिहितलोचनोऽयं जनः समस्तजगदाधारपरमोङ्कारात्मकं स्व एव हृत्पुण्डरीकेऽवस्थितं परमात्मानं नालोचयति ।

तथाहि श्रूयते—

पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ।
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥—इति

[कठ. २।४।१]

तदविद्यापटलं निराकर्तुकामानां श्रीमद्भगवत्पूज्य—पादाद्य-शङ्कराचार्याणामयं पञ्चीकरण-करणायासो दृश्यते, 'अकार उकारे' इत्यारभ्य 'ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदावस्थानं समाधिः' इत्याद्युपसंहारेण स्वस्वरूप एव कैवल्यावाप्त्युपायदर्शनात् ।

पञ्चानां पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानां पृथक्पृथगात्मनां सूक्ष्मभूतानां विभागश एकीकरणं—जीवब्रह्मणोः प्रत्यगात्म-परमात्मापरपर्याययोः साक्षात्कारोपयोगित्वेन ऐक्यं यत्र ग्रन्थे सम्यक्तया प्रतिपादितं तदिदं पञ्चीकरणं अतिविमलानेकार्थसंग्रहगम्भीरमपि अतिसंक्षिप्तमतोऽर्थतः प्रकटीकर्तुमशक्यं, तस्यास्य द्वित्रा एव टीका अलङ्कारभूता अत्रान्यत्र च पृथक्पृथक्प्राङ्मुद्रिता दृग्गोचरा भवन्ति, नत्वेकत्र । अतो ग्रन्थप्रणेतुर्हृन्मञ्जूषान्तर्गत आशयनिचिस्तच्छिष्य-प्रशिष्यादिकृतानेकटीका-टीकान्तरायसकुञ्चिकयोद्घाटनमन्तरा नोपलब्धुं शक्यः । टीका नाम विषमपदव्याख्यापरपर्याया । टिक्यते विषमपदव्याख्ययाऽर्थो गम्यतेऽनया सा । 'पिण्डे पिण्डे मतिर्भिन्ना' इत्युक्तत्वात् वाक्यस्थ-विषमपद-स्थानानि तु तत्तद्विद्वन्मत्यनुसारेणेतरेतराणि भवितुमर्हन्तीति विचार्य टीकाबाहुल्यं विमृशद्भिरस्मच्छ्रेष्ठिभिः 'देसाई' इत्युपाह्वकुलावतंसैः 'इच्छाराम सूर्यराम' इत्येतेषां तनूजैर्नटवराभिधेयादिभिस्त्रिभिर्भ्रातृभिः काश्यादिप्रदेशेभ्यो भूरिभिरायासैर्भूयसा कालव्ययेन द्रव्यव्ययेन चैतत्पञ्चीकरण-व्याख्या-टीकाषट्कं सङ्कलितम् । त एते टीकालङ्काराः संपूर्णासंपूर्णनामान आदिमान्तगत-पृष्ठ-सन्दर्शिताः संख्येयम्—

टीकालङ्काराणां सम्पूर्णनामानि ।	टीकालङ्काराणां संक्षिप्तनामानि ।
१ सुरेश्वराचार्यकृतं वार्तिकम् ।	१ सु. वा.—
२ नारायणेंद्रसरस्वतीकृतं वार्तिकाभरणम्।	२ (वा. भ.) वा. आभ.—
३ आनंदगिरिकृतं विवरणम् ।	३ (आ. गि.) आ. गि. वि.—
४ रामतीर्थकृता तत्त्वचन्द्रिका ।	४ रा. त.—
५ शान्त्यानन्द–सरस्वतीकृतं अद्वैतागमहृदयम् ।	५ शां. अ.—
६ यतिवर–गंगाधर–कविकृता पंचीकरणचंद्रिका ।	

एतट्टीकाषट्कादप्यपरं पञ्चीकरणभावप्रकाशिकाख्यं मनोनयनाह्लादकरं सप्तमं टीकान्तरं नारायणेन्द्रयतिप्रणीत–वार्तिकाभरणोल्लेखितं (पृ. ४२ पं. १९) दृग्गोचरतां समायाति तद्विमृशन्तो वयं (सश्रेष्ठिनः) विद्रुतान्तःकरणेन तिष्ठामो यावत्तदुपलब्धिर्नो भवेत् ।

(१) परस्परविरुद्धराद्धान्तवादिनो व्याख्यातारः कथं स्वस्वमतमलंकुर्वन्ति तत्कुतूहलेक्षणसमीहया, इतरेतरेषां व्याख्यातॄणां स्वस्वमतप्रदर्शनेन चार्थान्तरोपलब्ध्या ग्रन्थार्थबोधसौलभ्यं समालोच्यास्माभिस्ता एताः पञ्च टीकाः संकलय्य ताभ्योऽत्रादिमं सुरेश्वराचार्यकृतं वार्तिकं सन्निवेशितम् । ये सुरेश्वराचार्यचरणाः श्रीमद्भगवत्पूज्यपाद–परमहंसपरिव्राजकाचार्याद्यशङ्कराचार्यवर्याणामादिमाश्छात्रप्रवराः, यांश्च ते गार्हस्थ्ये वर्तमानान्कर्मैकतत्परान् अद्वितीयं ब्रह्मनिष्ठं यं कमपि कर्मन्दिनं सद्वितीयं कुर्वाणान् पण्डितम्मन्यान् मण्डनमिश्राख्यान् वादजितान् शिष्यान् कृत्वा वैदिकधर्मसंस्थापनाय द्वारकापीठाधिष्ठातॄनकुर्वन् ।

(२) तदधोऽत्र निवेशितं सुरेश्वराचार्यकृत–वार्तिकस्थ–विषमपदवाक्यानां दुर्बोधत्वं निराकर्तुकामैस्तदुक्तानुक्तदुरुक्ताशयोक्तिं स्फुटीकर्तुकामैश्च श्रीमदाद्यशङ्कराचार्यप्रस्थापितं द्वारकापीठमलंकुर्वद्भिस्तत्पथमनुसरद्भिः श्रीनारायणेन्द्रसरस्वतीभी रचितं पञ्चीकरणवार्तिकाभरणम्, यत्र कुत्राप्यस्मिन्वार्तिकाभरणे तन्नामसमयादि दृश्यते ।

(३) श्रीमद्भगवत्पूज्यपादाद्यशङ्कराचार्यप्रणीत–भाष्यग्रन्थेषु न चैकोऽप्येवम्भूतो दृष्टिपथं समधिगच्छति, यस्य द्वारकाचार्यपीठमधिष्ठातृभिः परमहंसपरिव्राजकाचार्यैरानन्दगिरिचरणैर्व्याख्या-विवरणादिरूपेण स्पष्टीकरणं न व्यरचि, तत्प्रणीतेन पञ्चीकरणविवरणेनापि पञ्चीकरणवार्तिकाभरणादधः समलंकृतोऽयं ग्रन्थः ।

(४) तदधश्च श्रीमदानन्दगिरिकृत–पञ्चीकरणविवरणस्यापि दुर्बोधतादूरीकरणाय च तत्पदवीमनुसृत्य द्वारकाचार्यपीठमलंकुर्वद्भी रामतीर्थाभिधेयैः कृतं तत्त्वचन्द्रिकाख्यं विवरणविवरणं सन्निवेशितम् ।

(५) तस्याप्यधो द्वारकाचार्यपीठाधीशैरेव श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यैः शान्त्यानन्दसरस्वतीचरणैः कृतोऽद्वैतागमहृदयाख्यष्टीकालङ्कारोऽत्र संग्रहीतः ।

(६) इत्थम्भूतं पञ्चीकरणमूलैकसमवेतं टीकापञ्चकालंकृतं पञ्चीकरणपुस्तकं ह्यायनात्प्रागेव मुद्रयित्वा तद्दृढं निगडीकृत्याद्वैतामृतामोदमनुभवद्भ्यो विद्वद्भ्य उपहारीकरणेन प्रकटीकर्तुमिच्छतां श्रेष्ठिनां, 'गुजराती प्रिंटिंग प्रेस' इत्याख्यमुद्रणालयस्थातिप्राचीनतरहस्तलिखित-गीर्वाणवाण्यलंकृतानंत-ग्रन्थसंग्रहं पौनःपुन्येनालोचयतामस्माकं चेक्षणपथं गता या काशीनिवासिभिर्यतिवर-गंगाधर-कविभिः प्रणीता पञ्चीकरणचंद्रिकानामधेयांकितैका षष्ठी टीका सापि समूलाऽस्यांते पृथगेव सन्निवेशिता ।

[अतोऽस्य पुस्तकस्याखिलविषमपृष्ठादिमपंक्तिस्थं 'टीकापञ्चकालंकृतम्' इति पञ्चीकरणविशेषणं 'षट्टीकालंकृतम्' इति सुधीभिः पठनीयम् ।]

काशीनिवासिनां महाडकरेति कवीति चोपपदद्वयधारिभी रचिता ग्रन्था अनंकिता भवेयुरनेक इत्यनुमीयते, पञ्चीकरणचन्द्रिकामङ्गलान्ते 'यथाशक्ति स्वधर्मांश्च ग्रन्थान् कृत्वाऽऽत्मशुद्धये । देव-द्विज-गुरुभ्यस्तान् समर्प्य शिवतुष्टये' इति तदुक्तेः । ज्ञायते चास्यामेव टीकायां स्वकृतग्रन्थोल्लेखनात् 'शारीरसूत्रसारार्थचन्द्रिका (पृ. ७२ पंक्तिः ८) ध्यानवल्लरी (पृ. ७७ पं. ४) चेतिग्रन्थद्वयस्य प्रणेतार एत एवेति। तेषां काश्यां 'महाडकरवाडा' इत्याख्येऽद्यावधि विद्यमाने निकेतने निवसद्भ्यः तद्वंशवृक्षफलीभूतेभ्योऽप्यादर्शभूता तत्प्रणीतग्रन्थोपलब्धिर्दूरतरा तिष्ठतु, परं च तत्पूर्वजानां कर्मन्दीनां गंगाधरकवीनां तत्प्रादुर्भाव-समाधिकालांगीभूतं जीवनवृत्तमपि नोपलभ्यत इत्यनेनैवापूर्ववृत्तेन साश्चर्यं निर्वेदमापद्यते मानसम् ।

पञ्चीकरणस्य वार्तिकादिटीकापञ्चकप्रणेतारः पञ्चापि श्रीद्वारकापीठाधिष्ठातारः शङ्कराचार्याः । नात्र जानीमो निदानम् । एतेषां द्वारकाचार्यपीठाधिष्ठितानां समयस्तु—श्रीमदाद्यशङ्कराचार्याणां वैक्रमसंवच्छतकं ७००, सुरेश्वराचार्याणां तु तदेव, श्रीमदानन्दगिरीणां वैक्रमसंवत् १३७९, श्रीमद्रामतीर्थचरणानां १६०० । शान्त्यानन्दसरस्वतीचरणानां १९५०—७९ इत्यनुमीयते ।

एवम्भूतं टीकाषट्कालंकृतमलङ्कारभूतं षोढाऽऽयसाक्षरैः सुचिक्कणपत्रैश्च मुद्रितं सत्कण्ठालङ्करणायोपहारीकृतं चामुं ग्रन्थं संशोधनमुद्रणाद्युद्भूतानि स्खलितानि समीक्ष्याङ्गीकुर्वन्तु सन्त इति सहस्रकृत्वः प्रार्थ्यते—

'साधले' इत्युपाभिख्यः शम्भुपुत्रो गजाननः ।

पञ्चीकरणान्तर्गतभ्रष्टाक्षराणां शुद्धीकरणम्

पृष्ठे	पंक्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१०	(पृ. ४३ पं. १९)–प्रस्तावनायाम्।	(पृ. ४२ पं. १६)
५	१०	'षट्टीकालंकृतम्' प्रस्तावनायाम्।	'षष्ठ्या टीकया समलंकृतम्'
३	१९	गौणमुरूयभेदेन	गौणमुख्यभेदेन
,,	२०	परमात्मातत्त्वं	परमात्मतत्त्वं
८	९	हैरण्यगर्भि बुद्धि–	हैरण्यगर्भिबुद्धि–
९	१७	रजतादिभ्रमे	रजतादिभ्रमे
१०	२१	ब्रह्मैवाहऽमस्मि " इत्य–	" ब्रह्मैवाहमस्मि इत्य–
११	१२	शीघ्रममतिबद्धं	शीघ्रमप्रतिबद्धं
१३	१०	पौराणिकाश्चाहुः	पौराणिकाश्चाहुः।
१५	१२	इति श्रतेर्न	इति श्रुतेर्न
,,	१३	इति। श्रुतिस्मृति–	इति श्रुतिस्मृति–
१६	२–३	श्रुतिमुखाः दधिगतमपि	श्रुतिमुखादधिगतमपि
३४	५	चैतन्याधिष्ठित–	चैतन्याधिष्ठित–
३६	२	विधान्तरानुपपात्तिः (?)	विधानान्तरानुपपत्तिः (?)
३७	१५	निरवयत्वं	निरवयवत्वं
३९	२७	" एष सर्वेश्वर एषोंऽ	"एष सर्वेश्वर एषसर्वज्ञ एषोऽन्तर्यामि" (माण्डयोन)
२९	२९	करणात्मना	कारणात्मना
५०	१६	" प्रज्ञानघनेति "	" प्रज्ञानघन एवेति "
५८	१०	–पर्णाणि संतृणणान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् संतृणा	–पर्णानि संतृणगान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् संतृण्णा'
६०	३	शब्दस्पर्शगुणं तेजः,	शब्दस्पर्शरूपगुणं तेजः,
६१	१३	सुषुप्तव्यावृत्यर्थं	सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थं
७८	८	चतुर्थारस्मे	चतुर्थारम्भे
८६	२	तथाऽन्यान्विऽया–	तथाऽन्यान्विद्या–

PUBLISHERS NOTE

In the whole range of Sanskrit Vedantic literature, the works and writings of the great Indian philosopher Shankarāchārya always stands out prominently first and foremost in respect of clear thought and reasoning, and happy blending of theology and philosophy. Next to his sixteen Bhashyas his *Prakarana Granthas* i. e. concise essays are very popular among the masses, for the ease with which he brings home to the heart of his readers and disciples his doctrine of absolute Brahmanism. The *Panchikaranam* is one amongst them, and also one of the best; and is now presented to the public with all the available commentaries on it. There is a difference of opinion amongst the learned pandits and sanyasis as to to the first sentence from which the original Panchikaranam begins: some leave off the first paragraph, as being later interpolation, and this fact is supported by Ānandgiri, who is considered an authority on the genuineness of the works of Shankarāchārya, because he has not left out a single sentence of Shankarāchārya uncommented. Some take the text of Panchikaranam as it is. We have therefore drawn the attention of the scholars to this fact in the foot-notes.

The text of Panchikaranam is terse and very brief, as terse and brief and full of meaning as the sutras of Badrayana; and were it not for the *Vārtika of Sureshwara*, his direct first disciple, the book would have remained enigmatical to us. In order to make the matter easy and understandable, we have collected all the available commentaries on it and got them printed in one small volume. The last named commentary namely *Panchikaran-Chandrika* was only by a chance unearthed from the collection of manuscripts made by the late Itcharam Suryaram Desai, the founder of the 'Gujarati' Press and Newspaper, and author of several books on Vedant etc. in the Gujarati language. The work of editing was done from the only one copy of the manuscript available, though we

made some efforts, but in vain, to get at least one more copy of it from the descendents and relatives of the author Gangadhar, who was once living in Benares. There is also a mention made of one more commentary viz. *Bhavaprakashika* by Narayan in his tika called the *Ābharana*. That too we tried to obtain from different places, but to no purpose; and it seems that it is not now available, being lost into the oblivion. But we would be very thankful if any of the readers of this book would, by a chance, find it out and send it to us. We will very willingly publish the same along with this book.

The publishers feel highly obliged and indebted to *Mr. Narmada-shankar Devshankar Mehta* for kindly condescending to write an English Introduction to this work and for giving the benefit of his knowledge and firm grasp of Adwaita Vedant Philosophy to the general public.

Introduction

The Vedānta Philosophy as propounded by S'ankarāchārya in his Prasthāna Traya Bhāshyas, is not a mere speculative system of philosophy as in the west. S'ankarāchārya (788–820 A. D.) was not a mere thinker of Adwaitism, but a teacher of practical realisation of the principle of identity between the Individual ego and the Supreme Being. The synthetic unity underlying the ego and God was taught through the mystic proposition "So'ham" which is the natural rhythmic expression of a living being through the normal course of breathing. The proposition, although a natural rhythmic sound, indicating the presence of life, has a mystic interpretation according to the Sanskrit language. The interpretation of the words "So'ham" is: "I am he" that is to say the living personality (Aham–I) is He i. e. God or Supreme Being. The words "So'ham", therefore, convey the sense of *personal* identity of the microcosmic soul with the macrocosmic soul. The synthetic unity revealed by this mystic proposition was further condensed by the elimination of two consonants "Sa" and "Ha" and the remaining sound "Om" is extracted as the fundamental Logos capable of revealing the full majesty of the Absolute or Brahman if properly used in the manner prescribed in the various disciplines of Yoga system. These disciplines of Yoga based on "Om", otherwise called Pranava* (inasmuch as the said word is "new at every step of the realisation") are four:–Mantra-

Discipline of Vedantic teaching based on Pranava and evolution of Pranava.

* See my "Evolution of the Conception of Pranava" for further exposition of the Subject.

Four kinds of Yoga: I. Nature of Mantra Yoga.

yoga, Layayoga, Hathayoga and Rajayoga.* In the first method, the disciple is required to take auxilliary help of the principal mantra given to him by his mystic teacher. The mantra evolves from Pranava and disappears in Pranava, and the Pranava becomes the "germ" of revelation of identity of the reciter of mantra and the deity indicated by the mantra. The whole system of mantraśāstra is based on a deep study of Pranava and its evolution in alphabets (Varna), words (Padas), and proposition (Vakya) which constitute the body of the mantra. The ceremonial or ritualism connected with mantra is called Tantra, and the external symbol indicating or suggesting the principles is called Yantra.

II. Nature of Layayoga.

The second method of Yoga is designated as Layayoga inasmuch as the human mind performs a mental operation of *involution* after grasping the course of *evolution*. The Pranava is associated with mental activity in a definite line whereby consciousness withdraws itself from external objects or non-ego, and centralises itself in the internal principle *viz*: Self. To all *external* appearance the adept of Layayoga is in a trance of *unconsciousness*, but to an internal seer, he is in a *supra-conscious* state (Turiya), unaffected by sleep, dream or waking.

III. Nature of Hathayoga.

In the third method called Hathayoga, Pranava is associated with various kinds of breathing exercises, and the goal of realisation is secured through the control of Prāna associated with the maximum exercise of Pranava or "Om".

IV. Nature of Rajayoga.

The Fourth method called Rājayoga involves the association of Pranava with the direct modes of the Absolute Consciousness. The subjective conscious ego establishes a familiar track for a union with the Absolute Conscious Principle, and the Channel of Communication is neither Logos (Vāc), nor mind (manas), nor vital air (Prāna), but a flow of consciousness from microcosm (Pinda) to macrocosm (Brahmānda).

S'ankarāchārya's theoretical and practical teaching of Adwaitism embodided in Bhashyas and Prakaranas respectively.

What is the *rationale* underlying the fourfold discipline of Yoga advocatad in the Upanishads and systematised by S'ankarāchātya in his practical handbooks called Prakaranas? It may be noted that the *doctrinal* side of Vedānta is embodied in the Prasthāna Traya Bhāshyas (i. e. Commentaries

* See Yogatattvopanishad-19.

on Upanishads, Bhagwadgita and Brahamasūtra), but the practical application of Vedānta is taught in Prakaranas or Concise treatises on specific subjects. The most pregnant Prakarana of S'ankarāchārya on the disciplinary side of his philosophy of Adwaitism is known as Panchikarana, which, in size consists of only two pages, but in the depth of thought is equal to an encyclopædia of Adwaitic philosophy. The Adwaitic teaching is put in the form of Sutras or concise propositions which may be expanded by the teacher according to the receptive capacity of the pupil.

Panchikarana is a typical Prakarana.

The theory of Vedānta is strictly speaking Adwaitic or Non-dualistic, and not Ekāntic or Monistic. There is an important difference between Adwaitism (non-dualism) and Ekāntism (monism). The former admits of the *phenomenal* existence of the Universe in the *noumenal* reality of Brahman; while the latter regards Brahman or Absolute as the only principle. The former doctrine involves an empirical reality of the phenomenal world in and through the absolute reality of Brahman; the latter involves an assumption of modes of existence of the Absolute (Brahman). The former is based on Māyāvāda, and the latter is based on Śaktivāda. It is out of place here to discuss the relative merits of the alternative theories of Māyāvāda and Śaktivāda both of which find support in the teaching of the Upanishads. Suffice it to say that in the *exoteric* teaching of Vedānta S'ankarāchārya has adopted the Māyāvāda or the phenomenal *appearance* of the world in and through Brahman which is the noumenal *reality*. The phenomenal appearance of the world is not a mere illusion, but a gradual manifestation of the Divine according to the inherent law. There is a system behind both the appearance and disappearance of the Universe, the former involving the duality of the knower and the known, while the latter involving the unity of the knower and the known. The former cycle is called Creation by the inherent Will; while the latter is called Cessation by the same Will. As the Creation and Cessation of the multiform Universe is not real but phenomenal, the terms used the in Vedāntic Doctrine are not not "Srishti" and "Laya" but "Adhyāropa" or Positing of the world

Adwaitism and Ekāntism or Non-dualism and Monism distinguished.

Māyāvāda and S'aktivāda.

Creation by superimposition and cessation by involution or Adhyaropa and Apavada methods with regard to the phenomenal world.

through Nescience and Apavāda or Removal of the same through Gnosis. S'ankarāchārya wants to emphasize the point by the change of the older terminology of the Sankhyas that there is no extra-cosmic force working in the appearance and disappearance of the world, but that there is an *immanent* principle of will in Brahman which veils itself and unveils itself. The former condition is called *Avidya* giving rise to dualism; and the latter condition is called *Vidya* giving rise to Adwaitism.

Manifestation of Creative will of the Absolute in the form of subject and object.

S'ankarāchārya in the text of Panchikarana unfolds the practical side of his doctrine. Mere knowledge that Brahman alone is real will not help the seeker after truth in securing freedom from *mundane* existence; but the individual ego must endeavour to realise this truth by methodical yoga. The ideal ought to be realised in our life time, and should not be put off till we secure another birth in higher plane of existence e. g. Brahmaloka. S'ankarāchārya holds out a key in the form of Pranava whereby the whole realm of phenomenality is revealed, and we have a freedom to grasp or comprehend the noumenon (Brahman) remaining as the background of the whole show. Pranava, which, as has been already explained, is a mystic mono-syllable extracted from the proposition "So'ham" सोऽहम् i. e. "I am Brahman," is taken as the basis of this Yoga.

Pranava contains a key to the comprehension of manifestation and disappearance of the phenomenal world.

The mono-syllable has three analytic sound (Aअ, Uउ, Mम्) which are phonetically combined in the form of "Om". (ओम् or ॐ). This synthetic form of Pranava takes half the time in pronouncing, and is nasal in utterance. It is, therefore, called Ardhamātrā partly connected with the lower sounds of Aअ, Uउ, Mम्. and partly connected with the upper sounds of Bija (seed), Bindu (germ), and S'akti (potency of germination). The synthetic sound "Om" called Nāda arising out of Ardhamātrā, reverberates in the vault (Akāṣa) of the cerebrum (sahasrāra), and it passes into the stages of Bija, Bindu, Ṣakti and absorbs itself (i. e. becomes Ṣānta) in the the final principle called Self (Purusha or Atma.) The analysis of Pranava shows that it has seven elements;—

Seven divisons of Pranava and four-fold division thereof.

Evolution order.			Involution order.
1.	Śānta	(Subsiding in Self)	7.
2.	Śakti	(Potency of germination)	6.
3.	Bindu	(Nucleus of Logos)	5.
4.	Bija	(Seedlike sound involving nucleus)	4.
	Om	(Synthetic Sound-Nada)	
5.	Mम्.	(Analytic sounds of Pranava)	3.
6.	Uउ.	(Analytic sounds of Pranava)	2.
7.	Aअ.	(Analytic sounds of Pranava)	1.

Seven planes and four planes of existence indicated by the seven and four divisions of Pranava.

The evolution is from up downwards; the involution is from down upwards. The stages A, U. M, constitute "Om" which is the synthetic fourth or Turiya in the process of pronunciation. They are actually comprehended by the speaker or mutterer of "Om." The upper stages are apprehended by introspection or contemplation. For all practical purposes those upper stages are grouped in the Turiya or Fourth. Corresponding to these seven stages of Pranava we have seven stages of existence called Bhu, Bhuvar, Swar, Mahar, Jana, Tapa, and Satya. Corresponding to the four stages of "Om" (Bija) viz. Nada, A, U, M, we have four stages of existence: 1 Gross (Sthula-A), 2 Subtle (Sukshma U), 3 Causal (Kārana M), and transcendental (Mahākārana "Om".) The mono-syllable "Om" thus represents the four stages or planes of existence, the fourth of which is capable of further sub-divisions of Mahar, Jana, Tapa, and Satya which literally mean:—the Devotional, Creative, Contemplative and Real. The Creative (Jana), Contemplative (Tapas) and Real (Satya), are sub-planes of Brahmāloka; while the Devotional (Mahar) is a sub-plane of Indraloka or the so-called Heaven of Gods.

The fourth plane of existence involving five principles in their simple forms.

The elements constituting the *upper* planes involved in the synthetic "Om" are:-(1) The real Brahman enveloped or conditioned by Nescience; (2) The detached non-ego in an unevolved form called Avyakta, which makes the real Infinite to appear as Finite; (3) th principle of intelligence which being formless is called Mahat or Great womb; (4) the principle of separate existence (Ahankāra), which asserts

itself as "I" or ego in the womb of the Great and posits itself as against "This" or non-ego; and (5) the elements of the objective or non-egoistic world consisting of the inherent capacity of apprehending *per se*, sound, touch, colour, taste, and odour. These five simple forms of apprehension of the ego (Abhimana) involve threefold emanations from Ahamkara or Principle of Separateness. In their subjective aspect or apprehending character of Ahankara or Principle of Separateness, they are called Adhyātma or Embodied conditions of Self; in their objective aspect they are designated as Adhibhuta (appertaining to the five objects); and in their connecting aspect they are called Adhidaiva (appertaining to the spiritual or revealing help of the controlling powers of the objective world). These three aspects Adhyātma, Adhibhūta and Adhidaiva of the Vedānta correspond to the threefold divisions of Ahankāra into Taijasa (illuminating), Bhutādi (originator of Bhutas or five elements), and Vaikarika (Cosmic evolution controlling the first two) of the Sankhya philosophy, and arise out of the preponderance of the stuff of Rajas (activity), Tamas (dulness) and Sattva (luminosity) in the etheric substance of Ahankāra. The Adhyātma group with the underlying light of the Real Brahman, in consequence of veiling power of consciousness, forgets the basic indentity and posits itself as knower or Subject as against the Adhibhūta group turned into objects. The helping factors of Adhidaiva group are regarded as Natural forces or as deities according to the belief entertained by the ego of the Adhyātma group. If he has faith in natural evolution, he regards the controlling factors of light etc as organic development; and if he has theological tendency he regards the controlling factors as divine agencies or help-mates.

Threefold evolution of the "egoistic principle" into Adhyatma, Abhibhuta and Adhidaiva.

I. Nature of Adhyatma group.

II. Nature of Adhidaiva group.

The Adhibhuta group of five simple objective principles is further operated on by Adhidaiva group for affording further scope of experience to the ego of the Adhyātma group. These simple elements of objectivity are split up into the form of minute particles floating as atoms of matter in the fluid of the substance. The etheric substance of the simple five elements (Tanmātrās) are now studded over by infinite atoms of each class. These infinite numbers of atoms combine themselves in a definite proportion as under:—

III. Nature of Adhibhuta Group.

Simple forms of the Adhibhuta group called Tanmatras and complex forms there of called Bhutas arising out of the law of five-fold mixture called Panchikarana.

Odour.	Taste.	Colour.	Touch.	Sound.	
1/2 +	1/8 +	1/8 +	1/8 +	1/8	= 1 Unit of gross Prithivi

A similar five-fold amphimixis leads to the gross atoms of Water Light, Air, Ether, which along with earth constitute the gross world in a variety of ways. The combinations are infinite. But the gross atoms in their essential character remain the same. In the macrocosm these complex molecules constitute the body of Virat; in the microcosm they constitute the body of the living being called *Visva* (i. e. complete in itself), whether he be a human being or divine being, whether he be a lower animal or a denizen of hell.

Further evolution of the causal substances grouped under the previous three heads, and manifestation of 17 principles which constitute the subtle world of experience.

The five etheric simple elements along with five fold Prāna or vital energy, the five cognitive senses arising out of the Sāttvika portion of the simple elements, the five motor tendencies arising out of the Rājasik portion of the simple elements, the apprehending faculty called mind, and the comprehending faculty called reason or intellect:–these seventeen principles constitute the subtle body whether it be for the cosmic soul called Hiranyagarbha or for the individual soul called Taijasa.

The Nature of the Causal Plane involving a mingling of ego and non-ego through innate Nescience.

Deeper than these etheric simple principles, which are more or less of a plastic nature, there is the causal plane, which S'ankarāchārya designates as the "unevolved" (Avyākrita) corresponding to the Sankhya's Prikriti or Nature in equillibrium. Each individual organism has this causal monad, which is of an undifferentiated nature, and although it possesses the inherent light of Brahman it is so enveloped with Nescience that it has a tendency to express itself outwardly rather than inwardly. Just as a sparrow looking at a mirror believes its own reflected form as a separate living bird of its own kind, the finite monad owing to the innate ignorance believes itself as a separate being, and regards the objective world and other living beings as *real* independent units. The causal plane is, therefore, like an eclipsed orb of the moon or the sun. As long as the shadow of Nescience is not removed by knowledge, the phenomenality persists not only in one life but in a series of lives. Unless and until the light of Self-Consciousness

arises, mere light of consciousness or Reason is unable to remove the illusion of multiplicity of the Universe. The enveloped monad is called *Prajna*, while the Cosmic soul, who is devoid of illusion, is called Iśwara.

Power of Gnosis or knowledge is limited to the annihilation of Nescience or illusion and not what is real.

It may be noted that knowledge has no power to destroy a *real* object, but it has the power to destroy *delusion* or *illusion*. There are certain illusory phenomena which persist in spite of true knowledge e. g. mirage, but the physical and psychic effect thereof on the knower and the ignorant is different. A child will run after mirage, but an intelligent person knowing the essential unreality will not act like a child.

The knowing ego, and the deluded ego thus differ in their outlook of the objective world. The former has conviction of the unreality of the show, while the latter has firm belief of its reality.

Yogic formula for Laya Yoga.

S'ankārācharya then propounds a practical farmula for actually experiencing the *disappearance* of the phenomenal world, which on theoretical principles is proved to be dependent on noumenon (Brahman.)

It may be summarized as under:—

Sankaracharya's key for Laya Yoga with the help of Pranava.

Elements of Logos or Pranava. I	Contents of Consciousness arising out of the elements of Pranava		Remarks IV
	Microcosmic or Individual II	Macrocosmic or Universal III	
(1) Analytic Pranava.			
A. अ	1 Gross body with gross senses arising out of mixed elements.	1 Cosmic gross Universe.	Composed of five complex elements.
	2 Waking state of gross enjoyment.	2 Protection of Created beings.	
	3 Ego–called Viswa	3 Ego–called Virat.	
U. उ	1 Subtle body of 17 plastic elements.	1 Cosmic subtle body.	Composed of seventeen simple elements.
	2 Dream state of fine enjoyment through uncontrolled imagination.	2 Creation of finer phenomena through well-controlled creative energy.	
	3 Ego–Taijasa.	3 Ego–Hiranyagarbha.	
M. म	1 Causal germ enveloped in Nescience.	1 Cosmic nebular body.	Composed of germinal substance.
	2 Sound sleep state without disturbance of consciousness, of an enveloped type.	2 Destruction of all multiplicity in and through self-consciousness of a luminous type.	
	3 Ego–Prajna.	3 Ego–Ishwara.	
(ii) Om ॐ or Synthetic Pranava.	The conditions of the Gross, Subtle, & Causal bodies of the finite ego merge in the corresponding conditions of the cosmic soul.	Supra conscious state in which the individual ego by the sublation of his individual conditions in the corresponding Universal conditions feels himself in tune with the Infinite.	

The Scheme of Srishtiyoga and Layayoga with the help of Pranava.

The above scheme indicates how, with the help of Pranava and its parts, the internal process of contemplation is established. By a systematic process of contemplation whereby the contents of Consciounes indicated by the analytic and synthetic Pranava are vividly represented, the student in the last stage falls into a supra-conscious state called Turiya, whereby instead of enjoying the *unconscious* peace of sound sleep, he enjoys a kind of inexpressible bliss due to his finite conditions merging in the corresponding universas conditions. The greater the affinity of the psychic apparatus of the performer of Layayoga, the higher the character of the æsthetic or spiritual trance.

Primary and Secondary aim of the Yoga through Pranava.

The primary object of this Yoga by means of Pranava is the actual realisation of the basic unity of consciousness underlying the macrocosmic and microcosmic manifestation of Life. The secondary object is to establish a process of fusion of the gross, subtle and causal conditions of the finite ego (Jiva) with the corresponding conditions of the infinite ego (Iśa). A fruit-tree is grown for the avowed object of securing the best fruits with the minimum interval between two harvests and not for the purpose of securing flowers or shades, so this Layayoga is sought for the purpose of realisation of the Prineiple of Identity, and not for the occult intermediate results. But it requires no mention that no tree reaches the fruit-bearing stage, without passing through the foliage-bearing and flower-bearing stages however short lived they may be. No Vedantic student has, therefore, a right to assert that he has experienced the basic identity unless and until he feels a harmony of his finite conditions with those of the Supreme Being. A piece of stone can never be absorbed in water, but a piece of sugar-candy can be so absorbed. It follows, therefore, that the doctrine of Vedānta lays great stress on the Adhikāra or ethical and intellectual qualifications of the seeker after the truth.

Pranava is a means for comprehending both Saguna and Nirguna Brahman.

For the above reasons Pranava is a means both for the indentification with the Qualified Brahman with its attending occult results in proportion to the affinity of the conditions of the psychic apparatus of the devotee, as well as for actual realisation of the unqualified or Pure Brahman by the elimination or sublation of finite condition.

The concise text of Panchikaranam briefly explained above has been fully set forth by the Vārtika of Sureshwarāchārya (825 A. D.), who was S'ankarāchārya's direct disciple. The Vārtika is further commented on by Nārāyana Saraswati's Abharana (Ornamentation). Anandagiri (1320 A. D.) has written a running commentary on the original text. It is anterior to the Abharana of Nārāyana inasmuch as the latter alludes to it in his gloss (vide page 35). Anandagiri's commentary is further elucidated by Ramatirtha's Tattva Chandrika. Lastly, the late Swami Śantyananda of Dwarka has written a profound commentary called Adwaitāgama Hridaya or Heart of Adwaita Doctrine. A very lucid exposition of Gangādhara, normally unknown to the general public, is included in this compendium. Each commentary has its own merits and demerits. For a beginner Sureshwara's verses are the best means of comprehending the *spirit* of S'ankaracharya's text. The Vivarana of Anandagiri is the best means of understanding the text as it stands. Gangādhara's commentary may be kept for study at the second stage. S'antyānand's exposition, which is scholastic in its method, may be studied at the last stage.

Commentaries on Panchikarana included in the Volume and the order in which they should be studied.

It appears that the series of commentators except Gangadhara are connected with the S'ārdapitha of Dwaraka and there is a continuity of traditional learning connected with the Panchikarana system and Pranava Vidya involved in it.

For *advanced* students of Vedanta in this very line, the Aparokshanubhava Darpana with Panchikarana published by the Vani Vilasa Press is recommended. It is an exposition of the Panchikarana system by the Sourthern School of S'ringeri Pitha and is accompanied by a beautiful graph for various stages of contemplation. It is more connected with Upāsana aspect than with Jnana aspect of the Vedantic doctrine. The author of this treatise is Abhinava Sadas'ivendra Brahmendra, dicisple of Ramchandrendra.

Aparokshanubhava Darpana of the Southern School of Vedanta may be studied by advanced students.

Finally it may be noted that the exposition of Panchikarana in various vernaculars is good in its own way for *popular* form of Vedanta, but most of the writers in Vernacular except Akho have missed the traditional link of Panchikarana with Pranava, and

Popular exposition of Panchikarana in Vernacular Literature.

consequently the exposition is more on onotological basis than on epistimological basis. Vendantic teaching lays greater stress on the Theory of knowledge (epistimology) than on the theory of Being (Onotology); and those students, who desire to study Metaphysics from the Onotological standpoint, should first begin with Sankhya, the elementary principles of which, with the exception of the independent existence of Nature and plurality of souls, are tacitly admitted by Vedanta.

Conclusion: The Sanskrit literary public is greatly indebted to the Owners of the Gujarati Press for the publication of the original text of Panchikarana of S'ankarāchārya with half a dozen commentaries thereon in one volume.

"ELYSIUM"
Shahibag, Ahmedabad,
8th January 1930.

N. D. MEHTA

श्रीमच्छंकराचार्यवर्यविरचितं

पञ्चीकरणम् ।

अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः ।[1]

ॐ सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म । ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् । महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारात् पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि । पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् । पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य स्वार्द्धभागं विहायार्द्धभागं चतुर्धा विभज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं मायारूपदर्शनं अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ।

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते । एतत् स्थूलशरीरमात्मनः । इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् । तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः । एतत् त्रयमकारः ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः, दशेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः । करणेषूपसंहृतेषु जाग-

---

१ 'अथातः परमहंसानां' इत्यारभ्य 'निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते' इत्यन्तो ग्रन्थः श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्याणां वदनारविन्दादनुद्गतः केनचिदनुक्तान्वयदर्शनार्थमत्र प्रक्षिप्त एवायं कुत्रचिन्मुद्रितपुस्तके दृश्यते । वार्तिकाभरणकारेण द्वितीयश्लोकटीकावतरणे च 'अध्यारोपापवादाभ्यामोङ्कारेण प्रत्यग्ब्रह्माभेदप्रतिपत्तिप्रकारं दर्शयितुमधिष्ठानस्य वास्तवं रूपं, अध्यारोप्यप्रपञ्चस्य सृष्टिं च सिद्धवत्कृत्य अध्यारोपमात्रमुदितम् । वार्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तात्मकत्वात् वार्तिकस्योक्तानुक्तं तदुभयं वक्तुकाम आदौ अध्यारोपात्पूर्वमवस्थितं अधिष्ठानभूतात्मस्वरूपमाह— आसीदेकमिति' इत्युक्तत्वात्, वार्तिककारस्यापि सोऽसंमत एवेति आनन्दगिरिचरणानामपि 'ॐ पञ्चीकृत'—इत्यत एव व्याख्यानारम्भणदर्शनाच्च प्रक्षिप्त एवेति न कस्यचिद्विमतिः । युक्तायुक्तविवेचना च विवेकवतामायत्ते ।

रितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते । तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत् त्रयमुकारः ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः । तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत्, न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित्, न निरवयवं, न सावयवं, नोभयं, किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् । सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः । तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत् त्रयं मकारः ।

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ॐकारे, ॐकारोऽहम्येव । अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः, नाज्ञानं, नापि तत्कार्यं, किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः । "तत्त्वमसि" (छां. ६।८।७) "ब्रह्माहमस्मि" (परमहं० ३) "प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (ऐ. बृ. ३।९) "अयमात्मा ब्रह्म" (बृह. २।५।१९) इत्यादिश्रुतिभ्यः । इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐ ॥

इति श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्यविरचितं पञ्चीकरणम् ।

ॐ नमः सिद्धाय ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्यप्रणीतं

पञ्चीकरणम् ।

(१) सुरेश्वराचार्यकृतवार्तिक-(२) वार्तिकाभरण-(३) आनन्दगिरिकृतविवरण-(४) रामतीर्थकृततत्त्वचन्द्रिका-(५) शान्त्यानन्दसरस्वतीकृताद्वैतागमहृदय-इति टीकापञ्चकसमलंकृतम् ।

अथातः परमहंसानां समाधिविधिं व्याख्यास्यामः ।

शां. अ.—सच्चिदानन्दरूपोऽहमात्माऽनात्मा न हि कचित् ।
समाधिस्तु ततः कार्योऽहं ब्रह्मास्मीति सन्ततम् ॥ १ ॥

अथशब्दश्रवणं ग्रन्थारम्भे मङ्गलफलकं, तदर्थस्तु साधनचतुष्टयसंपत्तेरनन्तरता । साधनानि विवेकवैराग्यशमादिषट्कमुमुक्षुत्वाख्यानि । तत्र नित्यश्चेतनोऽनित्यो जड इति धीर्विवेकः । श्रवणविरोधिवस्तुषु विरतिर्विरागः । शमदमोपरतितितिक्षाश्रद्धासमाधानानि शमादीनि षट् । अज्ञाननिवृत्तिः परमानन्दप्राप्तिश्च मोक्षः । तदिच्छा मुमुक्षा, तस्य धर्मो मुमुक्षुता । तस्य च प्रयोजनं मोक्षः, तेन साध्यत्वात् । प्रयोजनं च यदवगतं सत् स्वसम्बन्धितयेष्यते तदेव । तच्च गौणमुख्यभेदेन द्विविधं, मुख्यं मोक्षः, गौणं तत्साधनं ज्ञानम् । ग्रन्थेऽपि मोक्षः प्रतिपादित इति सप्रयोजनो ग्रन्थः । विषयश्चात्र जीवब्रह्मणोरैक्यम् । सम्बन्धश्च साध्यसाधकवाच्यवाचकादिरूपः । तदेतदनुबन्धचतुष्टयमप्यथशब्देन सूचितमिति नात्र विवेकिनां प्रवृत्त्यनुपपत्तिशङ्का । [2]ननु यत्कृतकं तदनित्यमिति न्याये जाग्रति ज्ञानसाध्यमोक्षोप्यनित्य इति चेत्, न, सिद्ध एव ब्रह्मात्मा मोक्षः, तत्रासिद्धत्वभ्रमेण तत्साधने प्रवृत्त्युपपत्तेः । यतो मोक्षो नानित्यः अतः अस्मात्कारणात् परमहंसानां मुमुक्षूणां संन्यासिनां सम्यगाधीयते परमात्मातत्वं यस्मिन् स समाधिस्तं व्याख्यास्यामः ।

परमहंसाः संन्यासिन इत्यत्र संन्यासेन देहत्यागं करोति स परमहंस इति जाबालश्रुतिर्मानम् । अज्ञातज्ञापकं हि मानम् । तच्च प्रमां प्रति करणत्वात् प्रमाणमित्युच्यते । प्रमाणं च व्यावहारिकतत्त्वावेदकं पारमार्थिक-

---

१ 'समाधिं' इति विधिशब्दरहित एव शान्त्यानन्दसरस्वतीपादानां सम्मतः पाठः ।

२ अनेन उत्पाद्यं घटादि, विकार्यं दध्यादि, आप्यं ग्रामादि, संस्कार्यं व्रीह्यादि च यथोत्पत्तिविकृत्याप्तिसंस्कृतिक्रियासाध्यं, तथा न मोक्ष इत्यपि व्याख्यातं, कूटस्थासंगोदासीनस्वभावत्वात्तस्य ।

तत्त्वावेदकं चेति द्विविधम्। तत्राद्यं प्रत्यक्षानुमानोपमानागमार्थापत्त्यनुपलब्धिभेदेन षड्विधम् । तत्र प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणम् । सा चान्तःकरणवृत्तिविशिष्टचैतन्यरूपा । वृत्तिस्तावत् त्रिविधा मायावृत्तिरविद्यावृत्तिरन्तःकरणवृत्तिश्चेति । तत्र मायावृत्त्येश्वरो घटादीननुभवति । अविद्यावृत्त्या च साक्षी प्रातिभासिकं वस्त्वनुभवति । अन्तःकरणवृत्त्या तु प्रमाता आन्तरं सुखादि बाह्यं च घटादि साक्षात्करोति । इदमत्र बोध्यम्—वृत्तिर्द्विविधा, अप्रमा प्रमा चेति । अप्रमा तु स्मृत्यनुभवाभ्यां द्विधा । तत्राद्यापि यथार्थायथार्थभेदेन द्विविधा । यथार्थस्मृतिस्तु पुनरप्यात्मानात्मगोचरभेदेन द्विधा । तत्र प्रथमा तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानुसन्धानरूपा । द्वितीया तु प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् शुक्तिरूप्यवत् । भेदो मिथ्या अनात्मत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा आत्मा, इत्याद्यदुष्टानुमानसिद्धप्रपञ्चमिथ्यात्वानुसन्धानरूपा, अनात्मगोचरा तु सुखादिविषयिणी । प्रपञ्चसत्यत्वानुसन्धानरूपा आत्मनि कर्तृत्वाद्यनुसन्धानरूपा चेत्ययथार्थानुभवस्मृतिर्द्विधा आत्मानात्मविषयत्वाभ्याम् । अयथार्थानुभवोऽपि द्विविधः संशयो निश्चयश्चेति । एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशयः । सोऽपि द्विविधः प्रमाणगतः प्रमेयगतश्चेति । आद्यो यथा वेदान्ता ब्रह्मणि प्रमाणं नवा इति । प्रमेयगतः संशयस्तु आत्मगतोऽनात्मगतश्चेति द्विविधः । स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यन्त्यः । आत्मगस्तु आत्मा देहादिभ्यो भिन्नो न वा ? भिन्नत्वेऽपि परमात्मना सहैक्यमस्ति न वा ? ब्रह्माद्वितीयं न वा ? इत्याद्यनेकविधः । अयमेव संशयोऽसंभावनेत्युच्यते । निश्चयस्तु विपर्ययतर्कभेदेन द्विविधः । तत्र विपर्ययोऽध्यासापरपर्यायो वक्ष्यमाणः । व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः । अत्र वेदान्तगतप्रमाणसंशयस्तच्छ्रवणेन वेदान्तप्रमेयगतसंशयस्तन्मननेन असंभावना च निदिध्यासनेनापोद्यते । तत्र गुरूपसदनपूर्वकं विधिवच्छब्दशक्तिविषयकं निरूपणं श्रवणम् । युक्तितः श्रुतवस्तुतत्त्वनिरूपणं मननम् । विजातीयवृत्तितिरस्कारपूर्वकं ब्रह्माकारवृत्तिस्थिरीकरणं निदिध्यासनम् । अत्र श्रवणमङ्गिविधिः, मनननिदिध्यासने त्वङ्गविधी । अयं च श्रवणविधिर्नियमविधिरिति केचित्, परिसङ्ख्याविधिरिति परे । न विधित्वमित्यन्ये । एवं चेश्वरज्ञानं स्मृतिज्ञानं सुखादिज्ञानं सर्वमप्रमापि यथार्था । संशयविपर्ययतर्कास्त्वप्रमाप्ययथार्था इति सिद्धम् ।

प्रमा तु बोधेन प्रकाशिता वृत्तिः, वृत्तिप्रतिबिम्बितज्ञानं वा । सा तु प्रमा प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्दार्थापत्त्यभावभेदेन षोढा । तत्र प्रत्यक्षप्रमा ज्ञानगता ज्ञेयगता चेति द्विधा । तत्राद्या इन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं वृत्तेर्विषयदेशगमनेन अन्तःकरणतद्वृत्तितद्विषयाणां चैतन्यावच्छेदकानां एकदेशस्थैककालीनत्वेन तदवच्छिन्नचैतन्यमप्येकमिति अन्तःकरणतद्वृत्तितद्विषयावच्छिन्नचेतनानामेकलोलीभावो ज्ञानगतं प्रत्यक्षम् । अत्र विषयस्य योग्यतापेक्षणान्न धर्मादिप्रत्यक्षतापत्तिः । चेतने वस्तुमात्रस्याध्यासादुक्तरीत्यैकलोलीभावापन्नचेतने अध्यस्तस्य विषयस्य अधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यसत्ताकत्वादस्याभेद इति तादृशाभिन्नताविषयगतप्रत्यक्षत्वम् । पुनरपि सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन प्रत्यक्षं द्विविधम् । तत्र विशेष्यताप्रकारतासंसर्गताशालिज्ञानं सविकल्पकं, यथा नीलो घट इत्यादि । तदेव वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमित्युच्यते । विशेष्यतादिरहितं ज्ञानं निर्विकल्पकं, यथा सोऽयं मैत्र इति ज्ञानम् । यद्यप्यत्र मैत्रे विशेष्ये विशेष्यता तत्ता विशेषणे प्रकारता इदंता विशेषणविशेष्यसंसर्गे संसर्गता प्रतीयते, तथापि तदेतत्कालविशिष्टमैत्रस्य संसर्गासंभवात् मैत्रस्वरूपमेव वाक्यं ज्ञापयतीति नास्ति सविकल्पकता । वेदेऽपि तत्त्वमस्यादिमहावाक्ये तत्पदवाच्यमायाविशिष्टं सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं च यदीश्वरचैतन्यं, तस्य त्वंपदवाच्यं अन्तःकरणविशिष्टं अविद्याविशिष्टं वा अल्पज्ञत्वादिविशिष्टं च यज्जीवचैतन्यं तेन सह सामानविभक्तिकत्वात्पदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः संसर्गः प्रतीयते यद्यपि, तथापि विशिष्टयोस्तादृशसंसर्गासंभवाद्विशेषणांशपरित्यागेन चेतनरूपविशेष्यांशस्यैव ग्रहणमिति निर्विकल्पकता तादृशवाक्यार्थज्ञाने । अनेनैतदुक्तं भवति—एकं प्रत्यक्षज्ञानमिन्द्रियजन्यं अपरं शब्दजन्यं, अन्यच्च यथार्थाप्रमारूपं सुखादिविषयकं साक्षिज्ञानं, देहोऽहंकर्तेत्यादिरूपं चायथार्थाप्रमारूपं साक्षिज्ञानमिति प्रत्यक्षस्य भेदा इति । अत एव इदं रजतमित्यादिभ्रम-

स्थले यथा इदमंशावच्छिन्नचैतन्येनैकलोलीभावापन्नप्रमातृचेतननिष्ठाऽविद्यापूर्वदृष्टरजतसंस्कारसध्रीचीना अदृष्टवशात्स्वसात्त्विकांशपरिणामभूतेन रजतज्ञानाकारेण स्वतामसांशपरिणामभूतेन रजताकारेण च भवति, तथा स्वप्नेऽपि प्रमातृचेतनगताविद्या पूर्वानुभूतसंस्कारसध्रीचीना अदृष्टानुरोधेन स्वप्नविषयविषयकज्ञानाकारेण स्वसात्त्विकांशपरिणामभूतेन, स्वाप्नविषयाकारेण स्वतामसांशपरिणामभूतेन च भवतीति स्वप्नस्यापि प्रातिभासिकत्वं, यतः सुखादिसाक्षात्कारवत् ईश्वरप्रत्यक्षवद्वा स्वाप्नप्रत्यक्षे नेन्द्रियाद्यपेक्षा इति । अनेन स्वप्ने रूपादिप्रत्यक्षायेन्द्रियोत्पत्तिकथनं परास्तम् । एवं च शुक्तिरजतस्वप्नादिविषयास्तज्ज्ञानं चानिर्वचनीयं समसमयमुत्पन्नं सदसद्विलक्षणं, यतोऽनिर्वचनीयख्यातिर्वेदान्तिनां प्रसिद्धा भ्रमस्थले । अनिर्वचनीयस्य ख्यातिः भानं व्यवहारश्चानिर्वचनीयख्यातिरिति व्युत्पत्तेः । प्रत्यक्षे चातिदूरसामीप्येन्द्रियघातमनोनवस्थानसूक्ष्मताव्यवधानाभिभवसमानाभिहारा दोषाः प्रतिबन्धकाः ।

अनुमितिकरणमनुमानम् । अनुमितिश्च व्याप्तिज्ञानत्वेन व्याप्तिज्ञानजन्या । व्याप्तिश्च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाश्रयाश्रितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा। तथा हि—साधनं धूमः, तद्धर्मः साधनता, साधनतावच्छेदकेन धूमत्वेनावच्छिन्नं यत्साधनं तादृशसाधनस्य आश्रयः पक्षः, तादृशपक्षे आश्रितं यत्साध्यं तादृशसाध्यस्य धर्मः साध्यता, साध्यतावच्छेदकेन वह्नित्वेनावच्छिन्नं यत्साध्यं तस्य सामानाधिकरण्यं एकाश्रयाश्रयित्वं व्याप्तिरित्यर्थः । अत्र साधनतावच्छेदकपदेन यावत्साधनग्रहणान्महानसीयचत्वरीयादिविशिष्टधूमे न लक्षणासंगतिः । एवं साध्येऽपि योज्यम् । अनेन व्याप्तिज्ञानानुमानज्ञानप्रतिबन्धकीभूता हेत्वाभासा अपि वेदितव्याः । तथा हि—अनेकान्तविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षकालात्ययापदिष्टाः पञ्च हेत्वाभासाः । तत्रानेकान्तः साधारणासाधारणभेदेन द्विविधः । साध्यवदन्यवृत्तिः साधारणः । सपक्षवृत्तिरसाधारणः । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगी विरुद्धः । अनिश्चितपक्षवृत्तिरसिद्धः । स्वरूपासिद्धो व्याप्यत्वासिद्ध आश्रयासिद्धश्चेति त्रिविधः । पक्षे हेतुस्वरूपाभावः स्वरूपासिद्धः । साध्यापसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धः । पक्षतावच्छेदकाभावः आश्रयासिद्धः । साध्यविपरीतसाधकं हेत्वन्तरं प्रकरणसमः सत्प्रतिपक्षापरपर्यायः । पक्षे साध्याभावो बाधः । स एव कालात्ययापदिष्टः । अत्र व्याप्यत्वासिद्धहेतोः सोपाधिकसंज्ञा भवति । उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः । यथा प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् 'शुक्तिरूप्यवत्'इत्यत्र स्वबाधकाभिमताबाध्यदोषप्रयुक्तभानत्वम् । तथाहि स्वं शुक्तिरजतं तद्बाधकत्वेनाभिमतमियं शुक्तिः नेदं रजतमिति वा ज्ञानं तेनाबाध्यो दोषः काचकामलादिः तादृशदोषप्रयुक्तभानत्वं साध्ये शुक्तिरजतेऽस्ति । दृश्यत्वे हेतौ तु नास्ति । घटादौ पूर्वोक्तदोषप्रयुक्तभानत्वाभावात् । एवं पक्षविशेषणस्य साध्यस्याप्रसिद्धावप्रसिद्धविशेषणत्वादयोपि दोषा वेद्याः । अनुमितौ च व्याप्तिस्मरणमवान्तरव्यापारः । अनुमानं च द्विविधं स्वार्थं परार्थं चेति । स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः, परार्थं तु न्यायसाध्यं, न्यायश्चावयवसमुदायः । अवयवाश्च प्रपञ्चो मिथ्येत्याद्याकारसाध्यनिर्देशरूपः प्रतिज्ञा । दृश्यत्वादित्यादिर्हेतुः । शुक्तिरजतवदिति दृष्टान्तः । प्रतिज्ञादयस्त्रय एवावयवाः । न पञ्च गौरवात् ।

उपमितिकरणमुपमानम् । उपमितिश्च सादृश्यज्ञानं, यथा गोसदृशो गवय इति ज्ञानम् । अत्र गवयनिष्ठगोसादृश्यज्ञानं करणं, गोनिष्ठगवयसादृश्यज्ञानं फलम् ।

शाब्दीप्रमाकरणं शब्दप्रमाणम्, तच्च मानान्तराबाधिततात्पर्यविषयीभूतसंसर्गबोधकं वाक्यम् । वाक्यार्थज्ञानं च आकांक्षा योग्यता आसत्तिस्तात्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि कारणानि । तत्र पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वमाकांक्षा, योग्यता च तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गाबाधः, संसर्गश्च क्वचिदभेदः, यथा नीलो घट इत्यादिसमानविभक्तिस्थले, क्वचिच्च विषयतानिरूपितविषयिता यथा घटं जिज्ञासतीत्यादौ सन्नर्थेच्छाया ज्ञाधात्वर्थज्ञानस्य विषयतानिरूपितविषयितासम्बन्धः । कुत्रचित् घटमानयेत्यादौ घटादेराधारतानिरूपितकर्मत्वनिष्ठाधेयता संसर्गः । कुत्रचित् घटो नेत्यादौ नञर्थाभावे घटनिष्ठप्रतियोगितानुयोगिता संसर्गः । शाब्दबोधश्च घटमानयति देवदत्तः

इत्यादौ देवदत्तकर्तृकघटकर्मकानयनानुकूलो व्यापार इत्यादिरूपः । न घटकर्मकानयनानुकूलव्यापारवान् देवदत्त इत्येवं तार्किकाद्यभिमतः । अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः । पदार्थश्च (ज्ञायमान-) शक्तिविषयः शक्यः, लक्षणाविषयो लक्ष्य इति द्विधा । शक्तिश्च पदपदार्थयोः सम्बन्धरूपा जात्याश्रया । सा च कार्यानुमेया । कार्यं च तत्तत्पदजन्यपदार्थज्ञानम् । जातेर्व्यक्तिसमानसंवित्संवेद्यत्वाद्व्यक्तिभानम् । समानसंवित्संवित्संवेद्यता च धर्मधर्मितादात्म्यादिना । अथवा यथा न्यायमते नीलो घट इत्यादौ नीलघटयोः संसर्गे स्वरूपसती शक्तिः । नीलादिपदार्थे च ज्ञाताशक्तिस्तथा जातिविषया शक्तिर्ज्ञायमाना । व्यक्तिविषया तु स्वरूपसती । किं वा जातिः शक्या व्यक्तिश्च लक्ष्या । स्वज्ञाप्यसंबन्धो [1]लक्षणा, सा च केवललक्षणा लक्षितलक्षणा चेति द्विधा । तत्र शक्यपरम्परासम्बन्धो लक्षितलक्षणा, यथा द्विरेफो रौतीत्यादौ द्विरेफपदस्य रेफद्वये शक्तिः, तस्य च सम्बन्धो भ्रमरपदे तस्य च तत्सम्बन्धिनि षट्पदे । केवललक्षणा तु जहती अजहती जहत्यजहती (भागत्यागरूपा) भेदैस्त्रिधा । तत्र शक्यमनन्तर्भाव्यार्थान्तरप्रतीतौ जहती, यथा विषं भुंक्ष्वेत्यत्र विषभोजनकृतिरूपशक्यार्थमनन्तर्भाव्य शत्रुगृहभोजननिवृत्तौ लक्षणा । शक्यार्थमन्तर्भाव्यार्थान्तरप्रतीतावजहती, यथा शुक्लो घट इत्यादौ शुक्लत्ववान् घट इति शाब्दबोधे तद्गुणमन्तर्भाव्य तद्वति द्रव्ये लक्षणा । 'रक्तो धावति, मञ्चाः क्रोशन्ति' इति वा उदाहरणान्तरम् । शक्यैकदेशपरित्यागेनापरांशे वर्तमाना जहत्यजहती, यथा 'तत्त्वमसि, सोऽयं देवदत्तः' इत्यादि । अत्र पूर्वोक्तरीत्या विशेषणांशपरित्यागेन विशेष्यांशमात्रग्रहणम् । तदनेनाखण्डार्थतापि सिद्धा । अखण्डार्थत्वं च वाक्यानां संसर्गानवगाहियथार्थधीहेतुता । अखण्डत्वं च त्रिकालाबाध्यत्वम् । नास्ति च संसर्गश्चेतने, असङ्गश्रुतेः ।

लक्षणायां च तात्पर्यानुपपत्तिर्लिङ्गम् । नान्वयानुपपत्तिः, 'विषं भुंक्ष्व' इत्यादावन्वयोपपत्तावपि लक्षणावश्यकत्वात् । सेयं लक्षणा पदे वाक्ये च यथासंभवं योज्या । तदेवं द्विविधपदार्थोपस्थितिरासत्तिः । तात्पर्यं च तदन्यप्रतीतिमात्रेच्छयाऽनुच्चरितत्वे सति तत्प्रतीतिजननयोग्यत्वं, तच्च वेदे पूर्वोत्तरमीमांसापरिशोधितन्यायसिद्धं किंवोपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये इति वाक्योक्तोपक्रमादिलिङ्गसिद्धम् । तद्यथा छान्दोग्ये 'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रमः (आरंभः) 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम्' इत्युपक्रान्तस्य सद्रूपस्य ब्रह्मण एवोपसंहारः (समाप्तिः) स आत्मा तत्त्वमसीति नवकृत्वोऽभ्यासः । अत्र 'वाव सत् सौम्य न निभालयसे,' इति रूपादिहीनब्रह्मणः प्रमाणान्तरासिद्धरूपाऽपूर्वतोक्तिः, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये इति ब्रह्मज्ञानफलं सत्संपत्तिरूपमोक्षः, अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति जीवरूपेणावस्थानरूपस्तुत्यात्मकोऽर्थवादः, यथा 'सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' इति दृष्टान्तेन कार्यमात्रस्य विकारित्वान्मिथ्यात्व एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानकथनरूपोपपत्तिश्चेत्युपक्रमादीर्लिङ्गबोध्यं ब्रह्म । लोके तु प्रकरणादिगम्यम् । वेदश्चापौरुषेयः, तत्र सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं पौरुषेयत्वं तद्भिन्नत्वमपौरुषेयत्वम् । न च शास्त्रयोनित्वसूत्रे वेदस्येश्वरकारणत्वोक्तेरीश्वररूपपुरुषकर्तृत्वापत्तिरिति वाच्यम् । 'अस्य महतो भूतस्य निश्वसितम्' इति श्रुत्या यथा निश्वासोऽप्रयत्नसाध्यस्तथा वेदोपि पूर्वपूर्वसृष्टिषु वर्तमानो भगवता स्फुटीकार्यते सृष्ट्यादौ । तथा च नेश्वरकृतिर्वेदविषया । अत एव मोक्षपर्यन्तस्थायिवर्णानां नित्यता । उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रतीतिस्तु वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिगतेति न वर्णानित्यत्वं शक्यशङ्क्यम् ।

उपपाद्यज्ञानेनोपपादककल्पनमर्थापत्तिः । येन विना यदनुपपन्नं तत्तत्रोपपाद्यम् । यस्याभावे यस्यानुपपत्तिस्तत्तत्रोपपादकम् । यथा 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र पीनत्वमुपपाद्यं रात्रिभोजनमुपपादकम् । इयं चार्थापत्तिर्दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति द्विधा । श्रुतार्थापत्तिरप्यभिधानानुपपत्तिरभिहितानुपपत्तिरिति द्विधा । तत्रेदं रजतमिति प्रतीतेः सत्यत्वे नेदं रजतमिति निषेधो नोपपन्न इति तदुपपत्तये रजतमिथ्यात्वकल्पनं यत्र दृष्टस्थले

---

1 स्वपदेनात्र लक्षकशब्दो ग्राह्यः । अनेन शक्यार्थसंबन्धो लक्षणेति परास्ता, तथात्वे वाक्ये लक्षणासंभवात् ।

तत्र दृष्टार्थापत्तिः । द्वारमित्युक्तेऽन्वयानुपपत्त्या तदुपपत्तये पिधेहीत्यादिपदान्तरकल्पनं यत्र वाक्ये तत्राभिधानानुपपत्तिः । 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ यागादेः क्षणिकत्वेन कालान्तरभावि स्वर्गफलं प्रति न करणतेति तद्धेतोरदृष्टस्य कल्पनं यत्र तत्राभिहितानुपपत्तिः ।

अभावप्रमाकरणमनुपलब्धिः । अभावश्च नञर्थप्रतीतिविषयः, सम्बन्धसादृश्यभिन्नत्वे सति प्रतियोगिसापेक्षो वा । ज्ञानकरणाजन्याभावानुभवासाधारणकारणमनुपलब्धिः । इयं चानुपलब्धिर्योग्याभ्युपगम्या, अन्यथाऽनुमानगम्यधर्माद्यभावस्याप्यनुपलब्धिविषयता स्यात् । योग्यता च तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वं, तद्यथा–यद्यत्र घटः स्यादिति तर्कितो यः प्रतियोगी तस्य सत्त्वेन प्रसञ्जितः तर्हि उपलभ्येतेति आपादितः प्रतियोगी यस्याभावस्य घटात्यन्ताभावस्य तत्त्वं योग्यत्वमित्यर्थः । धर्माद्यभावस्य च यद्यत्र धर्मः स्यात्तर्हि उपलभ्येतेति तर्कितप्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जित–प्रतियोगिकत्वं नास्तीति तत्रानुमानं प्रमाणम् । अभावश्चात्यन्ताभाव एक एव । न प्रागभावप्रध्वंसाभावान्योन्याभावानामपि ग्रहणम् । किं वा अनादिसान्तः प्रागभावः, सादिरनन्तश्च प्रध्वंसाभावः, त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगिकः अत्यन्ताभावः, तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावः अन्योन्याभाव इति चत्वारोऽभावा भवन्तु व्यावहारिकाः । तथापि परमार्थिकोऽभाव अत्यन्ताभावोऽधिकरणरूप एक एव । अत एव प्रपञ्चात्यन्ताभावो ब्रह्मैव नान्यः । अनेन प्रध्वंसाभावात्यन्ताभावान्योन्याभावा नित्या इति परास्तम् । ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्य मिथ्यात्वसिद्धेः । अत एवान्योन्याभावः केवलव्यतिरेक्यनुमानासिद्ध इति च कथा परास्ता । एवं षट्सु प्रमाणेषु यत्प्रमात्वं प्रामाण्यापरपर्यायं तद्दोषाभावसहकृतज्ञानसामान्यसामग्रीप्रयोज्यं, तादृशप्रयोज्यत्वमेव प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वम् । न च गुणापेक्षत्वेनास्य परतस्त्वं सकलप्रमाणानुगतगुणासिद्धेः दोषाभावस्य चाभावत्वेन परतः प्रामाण्यवादिनां तार्किकाणां गुणत्वानुपपत्तेश्च । प्रामाण्यसंशये च दोषः कारणमिति न स्वतःप्रामाण्यलक्षणविरोधः । तदेवं व्यावहारिकप्रमाणषट्कं निरूपितं, तथा वृत्तिरूपा प्रमापि विचारिता । तत्त्वमस्यादिमहावाक्यार्थजं ज्ञानं पारमार्थिकतत्त्वावेदकप्रमेत्युच्यते । तदेतत्प्रमाणनिरूपणं नासङ्गतम् । संन्यासी परमहंस इति बोधकश्रुतेर्व्यावहारिकतास्थापनोपयोगित्वात् ।

ॐ सच्छब्दवाच्यमविद्याशबलं ब्रह्म ।

शां॰ अ॰—वाच्यं लक्ष्यं चेति पदार्थो द्विविध इत्युपावर्णि । तत्र यथा तत्त्वमस्यादिमहावाक्यलक्ष्यं शुद्धं ब्रह्म तथा ओंकारसच्छब्दयोरपि लक्ष्यं तदेवेति प्रदर्शयितुं तयोर्वाच्यमाह–ओमिति । ओं ओंकारवाच्यं सच्छब्दवाच्यं यत् तदविद्या शबलमविद्याविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्मचेतनम् । अत्रेदमपि बोध्यं–या ब्रह्मणो विशेषणीभूताऽविद्या सा कुत्रचिद्विशेषणं कुत्रचित्तूपाधिः । यथा नीलो घट इत्यत्र नीलो विशेषणं, कार्यान्वयित्वे सति व्यावर्त्तकत्वात् । अस्ति हि घटे कार्ये, नीलस्यान्वयिता शुक्लादिव्यावर्त्तकता च । कार्यानन्वयी व्यावर्त्तक उपाधिः, यथा घटावच्छिन्नं नभ इत्यत्र घट उपाधिः । यत्र तु स्वरूपभूतत्वे सति व्यावर्त्तकत्वं तत्रोपलक्षकत्वं, यथा 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यत्र ब्रह्मस्वरूपभूतानां सत्यादीनां असदादिव्यावर्त्तकत्वेन स्वरूपबोधकतेति सत्यादेरुपलक्षकत्वमिति च न विस्मर्त्तव्यम् । अनेन गुणात्यन्ताभावनिर्गुणत्वस्य प्रपञ्चात्यन्ताभावरूपनिष्प्रपञ्चत्वादेश्चाधिकरणरूपब्रह्मस्वरूपत्त्वात् सगुणत्वसप्रपञ्चत्वादेर्व्यावृत्तिद्वारोपलक्षकत्वमित्यपि व्याख्यातम् । एवं च अकारोकारमकाररूपपदत्रययुक्तेनोंकारवाक्येन प्रत्येकपदवाच्यवक्ष्यमाणविशिष्टचेतनानामभेदः, सच्छब्देन ज्ञानानन्दयोरुपलक्षणत्वात् । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं, अविद्याशबलपदेनाविद्याधिष्ठानं ब्रह्मेति ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणं चोपदिष्टमिति च बोध्यम् । अनेन शुद्धचेतनाश्रया चेतनविषया अविद्या इत्यपि सूचितम् ।

ब्रह्मणोऽव्यक्तम् । अव्यक्तान्महत् ।

महतोऽहङ्कारः । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि ॥

शां. अ.—ब्रह्मण इतीदं तु मूलं कस्मिँश्चित् पुस्तके नोपलभ्यते, आनन्दगिरिकृतपञ्चीकरणटीकायां न व्याख्यातम् । बहुशो मुद्रिते लिखिते च ग्रन्थेऽयं पाठ उपलभ्यत इति व्याख्यां करोमि ।

ब्रह्मणः अविद्याविशिष्टादव्यक्तं कारणावस्थापन्नमज्ञानं समभवत् । अव्यक्तात् महत्तत्त्वं हैरण्यगर्भि बुद्धिरजायत 'मनो महान्मतिर्ब्रह्म' इति स्मृतेः । अयं भावः—मूलाविद्यातः माया अव्यक्ताख्या अविद्याख्यं च महत्तत्त्वं पृथक् समभवत् प्राणिकर्मादृष्टवशात् । " माया चाविद्या च स्वयमेव भवति " इति श्रुतेः । यद्यपि मायाविद्ययोर्नास्ति भेदस्तथापि प्रपञ्चोत्पत्तिहेतुभूताया मायाया विक्षेपशक्तिप्राधान्येनावरणशक्तिप्रधानाया अविद्यायाश्चाध्यासादिहेतुत्वेन च तयोर्भेदः । महतोऽहङ्कारः शुद्धाहङ्कारोऽभवत् । अहङ्कारात्पञ्चतन्मात्राणि अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि सूक्ष्मभूतानि वियद्वायुवायुसखवारिविपुलाख्यानि क्रमेण प्रत्येकं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैरेकद्वित्रिचतुष्पञ्चभिर्गुणैर्युक्तानि जातानि । पञ्चतन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानि पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि जातानि ।

[ब्रह्मणः पञ्चमहाभूतानि] पञ्चमहाभूतेभ्योऽखिलं जगत् । पञ्चानां भूतानामेकैकं द्विधा विभज्य स्वार्धभागं विहायार्धं भागं चतुर्धा विभज्येतरेषु योजिते पञ्चीकरणं मायारूपदर्शनं भवति । अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चयते ।

शां. अ.—[अस्मिन् पाठे ब्रह्मणः अविद्याविशिष्टात् पञ्चमहाभूतानि वियदादीनि शब्दादिगुणवन्ति जातानि इत्यर्थः । पाठान्तरे तु ब्रह्मणः अव्यक्तं, ततो महत्तत्त्वं, ततोऽहङ्कारः, ततः पञ्चतन्मात्राणि, तेभ्यः पञ्चभूतानीति पूर्वोक्तरीत्या योजना ।]

पञ्चमहाभूतेभ्यः अखिलं जगत्, ब्रह्माण्डमित्यर्थः । अयमत्र निष्कर्षः—सत्त्वं रजस्तम इति त्रयो गुणाः, त्रिगुणात्मकमज्ञानं, तत्परिणामभूतपञ्चभूतान्यपि त्रिगुणात्मकानि । तथा चापञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानां सात्त्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः क्रमेण श्रोत्रत्वक्चक्षूरसनाघ्राणाख्यानि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि, तथा दिग्वातार्कवरुणाश्विनीकुमाराख्या ज्ञानेन्द्रियदेवताः समभवन् । समस्तैश्च सात्त्विकांशैर्मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्यमन्तःकरणं चन्द्रबृहस्पतिरुद्रनारायणाख्या मनआद्यभिमानिन्यो देवताश्च जाताः । तेषामेव सूक्ष्मभूतानां व्यस्तै रजोंशैः क्रमेण वाक्, पाणी, पादौ, पायुरुपस्थामिति पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, अग्नीन्द्रोपेन्द्रमृत्युप्रजापतयस्तद्देवताश्च जाताः । तेषां भूतानां समस्तै राजसांशैः प्राणापानोदानसमानव्यानसंज्ञाः प्राणस्यैव वृत्तिभेदा वायवश्चाभवन् । वृत्तिभेदश्च 'हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ' इति वचननिरूपितः । तेषां सूक्ष्मभूतानां तमोगुणांशेन पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि जातानि, स्थूलानि जातानीत्यर्थः । स्थूलेभ्यः पञ्चमहाभूतेभ्यो भूर्भुवःस्वर्महर्जनस्तपःसत्याख्योर्ध्वसप्तलोकाः, अतल-वितल-सुतल-तलातल-रसातल-महातल-पातालाख्य-सप्ताधोलोकाः, जरायुजाण्डजोद्भिज्जस्वेदजाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणि जातानि । एतेषां संज्ञाऽखिलं जगदिति ।

अनेन जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिमूर्च्छामरणाख्याः पञ्चावस्थाः परलोकभोगाः अज्ञानावरणभ्रान्तिपरोक्षज्ञानापरोक्षज्ञानशोकनाशातिहर्षा अज्ञानस्य सप्तावस्थाः शुभेच्छा सुविचारणा तनुमानसा सत्वापत्तिरसंसक्तिः पदार्थाभाविनी तुरीया चेति ज्ञानस्य सप्तावस्थाः सर्वा अपि प्राप्ताः ।

पञ्चानां भूतानामित्यादिनोक्तं पञ्चीकरणं प्रसिद्धं, तच्च मायारूपदर्शनं मिथ्याज्ञानं भवति । सर्वेषामप्यज्ञानतत्कार्याणां ब्रह्मण्यध्यारोपः, अध्यारोपो नामातस्मिंस्तद्बुद्धिः, स्मृतिभिन्नत्वे सति परत्रपूर्वदृष्टावभासो वाऽध्यासाख्यः। इदं चाध्यासस्य स्वरूपलक्षणं, तटस्थलक्षणं तु कारणत्रयजन्यत्वमिति स्यात् । कारणत्रितयं च दोषः उद्बुद्धसंस्कारः, अन्तःकरणवृत्तिश्च । स चार्थाध्यासो ज्ञानाध्यास इति द्विधा । अर्थस्यानिर्वचनीयविषयस्याध्यास आद्यो बहुविधः । तथाहि संबन्धमात्राध्यासः, यथा प्रतिबिम्बाध्यासः, दर्पणमुखयोर्व्यावहारिकयोरनध्यासेऽपि तत्र प्रतिबिम्बसंबन्धस्यारोपात् । अयमेव संसर्गाध्यासः । एवं रक्तस्फटिकः, रक्तः पट इत्यादयोऽप्यत्रैवोदाहार्याः । कुत्रचित्संबन्धविशिष्टसंबन्धिनोऽध्यासः, यथा अनात्मन आत्मन्यध्यासः। कुत्रचित्केवलधर्मस्यैवाध्यासः, यथा काणोऽहमित्यादि। अत्रेन्द्रियधर्मस्य काणत्वादेरध्यासो नेन्द्रियाध्यासः । अन्यथाऽहमिन्द्रियमितिप्रतीत्यापत्तेः। एवं देहान्तःकरणधर्मादयोऽप्युदाहार्याः। कुत्रचिद्धर्मविशिष्टधर्म्यध्यासः, यथा ब्राह्मणत्वधर्मविशिष्टदेहस्यात्मन्यध्यासः । कुत्रचिदन्योन्याध्यासः, यथाऽविद्यात्मनोः । अविद्या स्वरूपेण ब्रह्मात्मन्यध्यस्ता, आत्मा तु संसर्गविशिष्टः सन्ननात्मन्यध्यस्त इति स्वीकारात्। शुक्तिरजतादयोऽप्यत्रैवोदाहार्याः । अनिर्वचनीयवस्तुप्रतीतिर्ज्ञानाध्यासः । अयमेवाध्यासोऽनिर्वचनीयख्यात्या प्रसिद्धः । ख्यातिर्नाम भानं व्यवहारश्च । व्यवहारोऽपि अभिज्ञाऽभिवदनमुपादानमर्थक्रिया चेति चतुर्विधः । सत्त्वेनासत्त्वेन वा निर्वचनानर्हत्वमनिर्वचनत्वं तस्य ख्यातिरनिर्वचनख्यातिः । अनेन सर्वं शून्यमिति वदतां माध्यमिकानां अत्यन्तासतः शुक्तिरजतादेः प्रपञ्चस्य वा सत्त्वेन भानं व्यवहारश्चासत्ख्यातिरिति कथनं, आत्मनः क्षणिकविज्ञानस्य विषयाकाररूपस्य इदंत्वादिरूपेण बहिरिव भानं शुक्तिरजतादिस्थले आत्मख्यातिः, नेदं रजतमिति बाधस्थले इदमो बाधः, न रजताकारज्ञानस्येति योगाचारबुद्धकल्पनं, शुक्तिरजतादिभ्रमे दोषवशाद्देशान्तरस्थं रजतादि पुरोवर्तिन्यन्यथा पश्यति व्यवहरति च यतोऽन्यथाख्यातिः । दोषश्च प्रमातृगतो भयलोभादिः, प्रमाणगतः काचादिः, प्रमेयगतः सादृश्यादिरिति काणादानां कथनम् । भ्रान्तौ न देशान्तरस्थवस्तुभानं किन्तु सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्या वा रजतत्वादिधर्मस्य पुरोवर्तिनि प्रतीतिरन्यथाख्यातिरिति चिन्तामणिकारादिकथनम् । इदं रजतमित्यादिभ्रमस्थले इदमिति प्रत्यक्षं ज्ञानं रजतमिति स्मृतिज्ञानं तयोस्तद्विषययोश्च दोषवशाद्विवेकाग्रहे सति जाते ततो रजतमिदमिति व्यवहार एव अख्यातिः। न तु ज्ञानं, ज्ञानमात्रस्य सत्यत्वादिति प्रभाकरविचारचातुर्यम् । सर्वत्र वस्तुनि सर्वेषां वस्तूनामवयवसत्त्वाद्दोषवशेन शुक्तिनिष्ठरजतावयवाविर्भावे रजतमिदमिति सत एव रजतस्य ख्यातिः सत्ख्यातिरिति रामानुजवचनं च परास्तम्, सतस्त्रिकालाबाध्यत्वेन बाधाभावात् । असतश्च प्रतीत्यनुपपत्तेः सदसतोश्चान्योन्यं विरोधादुभयविलक्षणमनिर्वचनीयं शुक्तिरजतादीतिभानात्। एवं 'नेह नानास्ति किञ्चन' इति श्रुत्या इहशब्दवाच्ये ब्रह्मण्यधिष्ठाने नानाशब्दवाच्यस्य भेदस्य प्रपञ्चस्य किञ्चनशब्दवाच्यस्य च नञर्थविषयीभूतात्यन्ताभावविषयत्वबोधनेन बाधान्न सत्त्वम्, प्रतीतेश्च नासत्त्वम्, न च विरोधात् सदसत्त्वमिति सिद्धं मिथ्यात्वम्। अत एव जगदध्यारोपाधिष्ठानं ब्रह्म इति ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणान्तरम् । अथ च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म' इति श्रुत्या प्रतिपादितस्य जगदुत्पत्तिस्थितिलयानां यः कर्ता तद्ब्रह्म इति च तटस्थलक्षणान्तरं ब्रह्मणः । कर्तृत्वं च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम् । एवं च यः कर्ता स निमित्तं, यस्मिँल्लयस्तदुपादानं कारणम्, यथा घटं प्रति कुलालो मृच्च । अत्र च ब्रह्मण्युभयमिति जगदभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्मेति च तटस्थलक्षणान्तरम्। प्रमाणं चात्र 'यथोर्णनाभिः सृजते च' इति श्रुतिः । एवमध्यारोपो निरूपितः । आरोपितस्य निषेधोऽपवादः । यथा आरोपितस्य रजतस्य नेदं रजतमिति । प्रपञ्चस्य च 'नेह नाना' इति श्रुत्या निषेधः । तथा च ब्रह्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन जगतो मिथ्यात्वं सिद्धम् । अधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा मिथ्यात्वमिति तल्लक्षणात् । एवमपवादः । उक्तरीत्या अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्चात्यन्ताभावरूपं ब्रह्म प्रपञ्च्यते नाम प्रतिपाद्यते शास्त्रेषु ।

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते ।

मू. वा.—ॐकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः ।
तेन चित्तसमाधानं मुमुक्षूणां प्रकाश्यते ॥ १ ॥

वा. भ.—श्रीगणेशाय नमः । इह खलु परमेश्वराराधनार्थमनुष्ठितैर्नित्यादिकर्मभिः परिशुद्धांतःकरणानामत एव नित्यानित्यवस्तुविवेकेहामुत्रार्थफलभोगविरागशमदमादिसाधनषट्कसंपन्मुमुक्षुत्वाख्यसाधनचतुष्टयवतां ब्रह्मजिज्ञासूनां परित्यक्तकाम्यनिषिद्धकर्मणां परमहंसपरिव्राजकानां श्रवण-मनन-निदिध्यासन-पराणां आरुण्युपनिषदा " संधिं समाधावात्मन्याचरेत् " इति समाधिर्विहितः । स च समाधिरोंकारेण कर्त्तव्य इति " ॐ इत्यात्मानं युञ्जीत " इति तैत्तिरीयबृहन्नारायणोपनिषच्छ्रुतौ विहितः, " युज् समाधौ " इति स्मृतेः । स च समाधिरोंकारेण कथं कर्त्तव्य इत्याकाङ्क्षायां तं प्रकारं वक्तुं भगवता भाष्यकारेण पञ्चीकरणं नाम प्रकरणमुद्दिष्टम् । तत्प्रकरणं व्याचिख्यासुर्भगवान् वार्त्तिककारः चिकीर्षितस्योक्तानुक्तदुरुक्तचिन्तात्मकस्य तद्व्याख्यानरूपस्य वार्त्तिकस्य निर्विघ्नेन परिसमाप्तिप्रचयगमनसिद्ध्यर्थं—

ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥

—इति स्मृतेरोंकारोच्चारणं तदर्थतत्त्वानुस्मरणात्मकं च मंगलमाचरन्प्रकरणस्यार्थं संक्षेपेण श्रोतृबुद्धिसौकर्यार्थं कथयति—ॐकार इति । तेन ओङ्कारेण चित्तसमाधानं प्रकाश्यत इति संबन्धः । चित्तस्य समाधानं ब्रह्मात्माभेदाकारतयाऽवस्थानम्, अखण्डब्रह्माकारवृत्तिरूपेण परिणामः, नतु शास्त्रान्तरप्रसिद्धचित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । ब्रह्मैवाहमस्मि " इत्यभेदेनावस्थानं समाधिः " इति मूले वक्ष्यमाणत्वात् । ' समाधिः संविदुत्पत्तिः परजीवैक्यतां प्रति । ' इति स्मृतेश्च । तच्चित्तस्याखंडाकारवृत्तिरूपज्ञानं येन प्रकारेण ओंकारेण जायते स प्रकारः प्रकाश्यते इत्यर्थः । ओंकारस्य ज्ञानजननसामर्थ्यमाह— तत्त्वप्रकाशक इति । तत्त्वमस्यादिवाक्यवद्विधिविधया विधिमुखेन, ' नेतिनेति ' इति वाक्यवन्निषेधविधया च तत्त्वप्रकाशकत्वं तस्य श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमित्यर्थः । ननु तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः ओंकारस्य को वा विशेषः, येन ओंकारेणैव चित्तसमाधानं प्रकाश्यते ? तत्राह—सर्ववेदानां सार इति । स मृदिव घट-

(१) द्विरुक्तेति पाठान्तरम् ।

शरावादीनां सर्ववेदानुस्यूततया कारणत्वात् तेषां सारः "तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवं ओंकारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा" इतिश्रुतेरित्यर्थः ।

अयमाशयः— तत्त्वमस्यादिवाक्यानां मध्ये केनचिद्वाक्येन चित्तसमाधानप्रकारः प्रकाश्यते, अप्रकाशितवाक्यान्तराध्यायिनां ततो वाक्यात्समाधानासिद्धेर्वाक्यान्तरेऽपि तत्प्रकाशितव्यं स्यादिति यत्नगौरवं स्यात् । ओंकारेण तत्प्रकाशने तु तस्य सर्ववेदवाक्यसारत्वात् सर्वत्र वाक्ये समाधानप्रकारः प्रकाश्यत इति न पृथक् कार्यः स्यात् । ओंकारेणैव सर्वेषां चित्तसमाधानसिद्धेश्च न यत्नान्तरं कार्यमिति लाघवम् । किञ्च वेदोच्चारणस्य पापनिवर्त्तकत्वस्मरणात् लौकिकवाक्यापेक्षया वेदवाक्यस्य स्वोच्चारणस्मरणद्वारा ज्ञानप्रतिबन्धककल्मषनिवर्तकत्वेन शीघ्रमप्रतिबद्धज्ञानोत्पादकत्वं विशेष इति वक्तव्यम् । अर्थबोधकत्वस्य उभयत्रापि तुल्यत्वेन प्रकारांतरेणातिशयस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवञ्च सति ओंकारस्य सर्ववेदसारत्वेन सर्ववेदात्मकत्वात्तदुच्चारणस्य सर्ववेदोच्चारणत्वात्ततो बहुकल्मषनिवृत्त्या शीघ्रममतिबद्धं ज्ञानं ततो भवति । किञ्च "ओमित्यात्मानं युञ्जीत" इत्यादिबहुश्रुतिषु तस्मिन्नादरदर्शनाच्च तेनैव समाधानं प्रकाशनीयमिति । अत्राधिकारिणमाह— मुमुक्षूणामिति । अत्र च ओंकारप्रकाश्यं तत्त्वं विषयः, मोक्षः काम्यमानत्वात् मुख्यं प्रयोजनं, चित्तसमाधानशब्दितं तत्त्वज्ञानं अवांतरप्रयोजनं, प्रकरणस्य फलस्य च जन्यजनकभावः संबन्धः, अधिकारिणः स्वकीयप्रयोजनजनकत्वं प्रकरणेन संबन्धः, मुमुक्षुरधिकारीत्यनुबंधचतुष्टयं प्रवृत्त्यङ्गमर्थादुक्तमिति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

सु. वा.— आसीदेकं परं ब्रह्म नित्यमुक्तमविक्रियम् ।
तत्स्वमायासमावेशाद्बीजमव्याकृतात्मकम् ॥ २ ॥

वा. भ.—इह भगवता भाष्यकारेण अध्यारोपापवादाभ्यामोंकारेण प्रत्यग्ब्रह्माभेदप्रतिपत्तिप्रकारं दर्शयितुमधिष्ठानस्य वास्तवरूपम्, अध्यारोप्यप्रपञ्चस्य सृष्टिं च सिद्धवत्कृत्याध्यारोपमात्रमुदितम् । वार्त्तिकाचार्यस्तु उक्तानुक्तदुरुक्तचिंतात्मकत्वाद्वार्त्तिकस्योक्तानुक्तं तदुभयं वक्तुकाम आदौ अध्यारोपात्पूर्वमवस्थितमाधिष्ठानभूतात्मस्वरूपमाह—आसीदेकमिति । ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यम्, अत एव एकं सजातीय-विजातीय-स्वगत-भेदशून्यं परं परमानन्दरूपं नित्यमुक्तं कालत्रयेऽपि सर्वानर्थरूपप्रपंचसंबन्धशून्यं सच्चिदानन्दात्मकं वस्त्वासीत्सृष्टेः प्रागित्यर्थः । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्, नान्यत्किञ्चन-

मिषत्, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ” इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । यद्यपि अद्वितीयस्य ‘ आसीत् ’ इति कालसंबन्धो न युक्तः, तथापि श्रोतॄणां प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कालसंबन्धमारोप्योपदिशतीति बोध्यम् । ननु जगदुपादानस्य कालत्रयेऽपि कथं संबन्धशून्यत्वं तत्राह–अविक्रियमिति । निरवयवत्वेन विभुत्वेन च परिणामपरिस्पंदयोरसंभवादुपादानत्वमपि न तस्यास्तीत्यर्थः । तर्हि कथं “ आत्मन आकाशः सम्भूतः, तत्तेजोऽसृजत ” इत्यादिश्रुतिभिरुपादानत्वाभिधानं ब्रह्मण इत्याशंक्य तत्त्वतोऽन्यथाभावलक्षणपरिणामाभ्युपादानत्वासंभवेऽपि मायया अतत्त्वतोऽन्यथात्वलक्षणं विवर्तोपादानत्वं सम्भवतीत्याह— तत्स्वमायेति । स्वस्य ब्रह्मणः शक्तिभूता स्वस्मिन्नेवाध्यस्ता माया तस्याः समावेशः आध्यासिकतादात्म्यं तस्माद्बीजमुपादानमित्यर्थः । शुक्त्यादेर्विक्रियां विनापि रजताद्युपादानत्वदर्शनात् । अविक्रियस्यापि जगद्विवर्तोपादानत्वमविरुद्धमित्यर्थः । ननु यत्र यत्कार्यं सूक्ष्मरूपेण वर्तते तदेव तस्य कार्यस्य बीजम्, अन्यथा तंतूनामपि घटं प्रति बीजत्वं स्यात् । तथा च नित्यमुक्ते ब्रह्मणि प्रागुत्पत्तेर्जगत्सूक्ष्मरूपासंभवात्कथं तद्बीजत्वमत आह–अव्याकृतात्मकमिति । स्वतो नित्यमुक्तस्य सूक्ष्मकार्याश्रयत्वासंभवेऽपि मायायां तत्सम्भवात्तद्द्वारा अव्याकृतात्मकं अनभिव्यक्तनामरूपात्मकजगदाश्रयः “ तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् ” इतिश्रुतेः । अतो बीजत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

सु. वा.— तस्मादाकाशमुत्पन्नं शब्दतन्मात्ररूपकम् ।
स्पर्शात्मकस्ततो वायुस्तेजो रूपात्मकं ततः ॥ ३ ॥
आपो रसात्मिकास्तस्मात्तेभ्यो गन्धात्मिका मही ॥ ३½ ॥

वा. भ.—एवं ब्रह्मणः प्रपंचोपादानत्वमुपपाद्य इदानीं तस्मिञ्जगतः अध्यारोपार्थं ततः सृष्टिमाह– तस्मादित्यादिना सार्द्धेन । तस्य स्थूलाकाशवैलक्षण्यमाह– शब्दतन्मात्ररूपकमिति । शब्द एव तस्मिन्नाकाशे मात्रा मीयते, नतु अवकाशदातृत्वशांतघोरमूढत्वादयो यस्मिन् तच्छब्दतन्मात्रं, तदेव रूपं यस्य, गुणगुणिनोरभेदात् । तथा शब्दमात्रमेवावगम्यते अवकाशदानादिव्यवहारविशेषा न संति यस्मिन् तत्सूक्ष्ममाकाशमित्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे–‘तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता । न शांता नापि ते घोरा न मूढाश्चाविशेषिणः ’ इति । स्पर्शात्मक इत्यादावेवमेव योज्यम् ॥ ३ ॥ ३½ ॥

सु. वा. —शब्दैकगुणमाकाशं शब्दस्पर्शगुणो मरुत् ॥ ४ ॥
शब्दस्पर्शरूपगुणैस्त्रिगुणं तेज उच्यते ।

शब्दस्पर्शरूपरसगुणैरापश्चतुर्गुणाः ॥ ५ ॥
शब्दस्पर्शरूपरसगन्धैः पञ्चगुणा मही ॥ ५/२ ॥

तत्तद्भूतानामसाधारणगुणान् पूर्वपूर्वकारणानुस्यूत्या प्राप्तगुणान्तराणि च संगृह्याह— शब्दैकगुणमिति । पूर्वपूर्वभूतभावमापन्नस्यैव ब्रह्मण उत्तरोत्तरभूतोपादानत्वात्पूर्वपूर्वगुणानुस्यूतिरुत्तरोत्तरस्मिन्न्याय्येति भावः ॥ ४ ॥ शब्दस्पर्शरूपेति स्पष्टम् ॥ ५ ॥ ५/२ ॥

सु. वा.— तेभ्यः समभवत्सूत्रं भूतं सर्वात्मकं महत् ॥ ६ ॥

वा. भ.— सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां कार्यमाह— तेभ्य इति । लिङ्गशरीरं च 'ज्ञानेन्द्रियाणि पंचैव' इत्यादिना वक्ष्यमाणम् । ननु इन्द्रियाण्यहंकारकार्याणि, प्राणास्तु करणानां सामान्यवृत्तिरिति सांख्याः पौराणिकाश्चाहुः तत्कथं भूतकार्यत्वमत आह— भूतमिति । भूतात्मकं तत्कार्यमित्यर्थः । "अन्नमयं हि सोम्य मनः" इत्यादिश्रुतेः चक्षुरादीनां तेजआदिभूतैरुपचयदर्शनात् तेजआदिभूतग्राहकत्वाच्च भौतिकत्वमित्यर्थः । सर्वात्मकमिति । हिरण्यगर्भोपाधिभूतस्य समष्टिलिङ्गशरीरस्य सर्वव्यष्टिलिङ्गशरीरव्यापित्वात्सर्वात्मकत्वमित्यर्थः । यद्वा वैशेषिकादयस्तु चक्षुरादीन्द्रियाणि भौतिकान्येव, तानि शरीरेण सह जायन्ते, सहैव नश्यन्ति, न तु शरीरांतरसंचारिचक्षुरादिकरणसंघातरूपं लिङ्गं नाम किंचिदस्ति, मन एव तु केवलं शरीरान्तरसंचारीत्याहुः, तन्मतं निराकरोति—सर्वात्मकमिति । क्रमेण प्रतिपद्यमानदेवादिसर्वशरीरेषु प्रविश्य तेषामात्मतया वर्त्तमानमित्यर्थः । केवलस्य व्यापकस्यात्मनः स्वतः उत्क्रांत्याद्यसंभवात् । ननु "उत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति" इति श्रुतेश्च "तदापीतेः संसारव्यपदेशात्" (ब्र० सू० अ० ४ पा० २ सू० ८) इतिन्यायाच्च करणसमुदायरूपमात्मन उत्क्रांत्याद्युपाधिभूतं लिङ्गं शरीरांतरसंचार्यङ्गीकर्त्तव्यम् ।

अत्रेदमवधेयम्—मायायास्त्रिगुणात्मकत्वात्तत्कार्याणि भूतान्यपि तादृशान्येव । तत्र भूतानां सात्विकांशेभ्यः प्रत्येकं श्रोत्रादीनि पंच ज्ञानेन्द्रियाणि जायन्ते, तेभ्यो मिलितेभ्यः मनोबुद्ध्यहंकारचित्तात्मकमंतःकरणं जायते, तेषामेव राजसांशेभ्यः प्रत्येकं कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि पंच क्रमेण जायंते, तेभ्यो मिलितेभ्यः प्राणापानादिपंचवृत्तिकः प्राणो जायते, तत्र चित्ताहंकारयोर्मनोबुद्ध्योरंतर्भावेण अंतःकरणस्य द्वैविध्ये सति ज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं प्राणादिवृत्तिभेदेन पंच प्राणाः मनो-

१ 'लिङ्गं' इत्यपि पाठः ।

बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिंगं तेभ्यः समभवदिति। एवमेव समष्टिलिंगं हिरण्यगर्भोपाधिभूतं गोव्यक्तिषु गोत्वमिव व्यष्टिलिंगेष्वनुस्यूतं जायते।

इयांस्तु विशेषः—कृत्स्नब्रह्मांडे कारणतया अनुस्यूतेभ्यः सात्त्विकेभ्यः सूक्ष्मभूतेभ्यः एकैकतः समष्टिज्ञानेन्द्रियाणि, समुदितेभ्यस्तेभ्य एव समष्ट्यन्तःकरणम्। एवं राजसेभ्यः कर्मेन्द्रियाणि प्राणाश्च जायंते, समष्टिलिङ्गारंभकतया तदनुस्यूतेभ्यः सात्त्विकादिभूतांशेभ्यो व्यष्टिकरणानीति। अत एव सगुणब्रह्मोपासकस्य समष्ट्यपरिच्छिन्नसगुणब्रह्मभावेन परिच्छेदाभिमाने निवृत्ते व्यष्टिलिङ्गं समष्टिलिङ्गतां प्रतिपद्यते। ततश्च हिरण्यगर्भोपाधिलिङ्गाभिमानेन हिरण्यगर्भताप्राप्तिरिति तत्र तत्र भाष्यकारादिभिरुच्यमानं संगच्छते, अंशकार्यस्यांशिकार्यान्तर्भावादिति ॥ ६ ॥

वा. सु.— ततः स्थूलानि भूतानि पञ्च तेभ्यो विराड्भूत्।
पञ्चीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः ॥ ७ ॥

वा. भ.— एवं लिंगशरीरवत्तेभ्य एव भूतेभ्यः पंचीकरणेन स्थूलतामापन्नेभ्यो भूतेभ्यः समष्टिव्यष्टिस्थूलशरीरं जातमित्याह— तत इति। तेभ्य एव सूक्ष्मेभ्यो भूतेभ्यः स्थूलत्वविशिष्टवैशेष्येण जातानि स्थूलानि भूतानि, तेभ्यो विराट् स्थूलं शरीरं समष्ट्यात्मकं द्विप्रकारकमप्यभूदित्यर्थः। अत्रापि भूतेभ्योंऽशिभ्योऽण्डं, तदंशेभ्यः पिण्डमिति उपासकस्य वैश्वानरात्मत्वप्राप्तिः पूर्वोक्तरीत्या द्रष्टव्या। सूक्ष्मभूतेभ्यो भिन्नानि स्थूलानि जातानीति भ्रमं वारयति— पंचीकृतानीति। तान्येव पंचीकृतानि संति स्थूलानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सु. वा.— पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद्द्विधा।
एकैकं भागमादाय चतुर्धा विभजेत्पुनः ॥ ८ ॥
एकैकं भागमेकस्मिन्भूते संवेशयेत् क्रमात्।
ततश्चाकाशभूतस्य भागाः पञ्च भवन्ति हि ॥ ९ ॥

वा. भ.— पंचीकरणप्रकारमाह— पृथिव्यादीनीति। एकैकं भूतं द्वेधा विभज्य तयोरेकं चतुर्धा विभज्य चतुरो भागान् तद्व्यतिरिक्तभूतचतुष्टये योजयेत्। ततश्च स्वांशार्द्ध इतरभूतानामंशाश्चत्वारोऽपि मिलित्वाऽर्धमिति एकैकं भूतं पंचात्मकं सम्पद्यते इत्यर्थः ॥ ८ ॥ एकैकमिति स्पष्टम् ॥ ९ ॥

सु. वा.— वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत्।
पञ्चीकरणमेतत्स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः ॥ १० ॥

वा. भ.— वाय्वादीति । वाय्वादिभागाश्चत्वार आकाशभागार्धं च मिलित्वा आकाशभूतस्य भागाः पंचेति पूर्वेणान्वयेन योज्यम् । वाय्वादिष्विति । वायुभागार्धं भूतांतराणां चतुर्णां भागाश्चत्वारः, ततश्च वायोर्भागाः पंच भवन्तीत्येवं क्रमेण सर्वत्र आदिशेदित्यर्थः ।

अत्र केचिद्वाचस्पतिमिश्रमतानुसारिणः—पंचीकरणं यद्यपि संप्रदायसिद्धं तथापि युक्तिविधुरत्वात् त्रिवृत्करणमेव आदरणीयम् । पंचीकरणपक्षे पृथिव्यादिभागानामाकाशवाय्वोः प्रवेशे रूपवत्त्वान्महत्त्वाच्च तयोश्चाक्षुषत्वं स्यात् । यद्यपि आकाशादिभागानामाधिक्यादितरभागानां च स्वल्पत्वादधिकेन स्वल्पत्वाभिभूतत्वात्, "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" (ब्र० सू० अ० २ पा० ४ सू० २२) इति न्यायेन चाक्षुषत्वाभावः तर्हि आकाशादौ पृथिव्यादिभागकल्पना व्यर्था, तेषां व्यवहारागोचरत्वात् । अथापि श्रुतिसिद्धत्वादेव कल्प्यत इति यद्युच्येत तथापि त्रिवृत्करणमेव श्रुतिसिद्धम् । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" इति श्रुतेर्न पंचीकरणं तत्र श्रुतेरभावादित्याहुस्तत्राह इत्याहुस्तत्त्ववेदिन इति । श्रुतिस्मृतिन्यायतत्त्ववेदिन इत्यर्थः । श्रुतिस्तावदाथर्वणे—"पृथ्वी च पृथिवीमात्रा च" इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मभूतकथनप्रस्तावे "वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च" इति तयोरपि स्थूलसूक्ष्मभेदं दर्शयति । स्थूलत्वं च पञ्चीकृतत्वमेव, अन्यस्यासंभवात्, 'पञ्चीकृतानि भूतानि स्थूलानीत्युच्यते बुधैः' इत्युक्तत्वाच्च । स्मृतिरपि स्कांदे ब्रह्मगीतासु 'पञ्चीकृत्य शिवाज्ञया' इत्यादिना ।

न्यायश्च— श्रुतौ त्रिवृत्करणोक्तिबलादत्रिवृत्कृतानां स्थूलव्यवहारानर्हत्वं गम्यते, अन्यथा तदुक्तेर्वैयर्थ्यादत्रिवृत्कृतभूतकार्याणामिन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन स्पष्टव्यवहारादर्शनाच्च त्रिवृत्करणमर्थवदिति वक्तव्यम् । एवं पंचीकरणाभावे आकाशवायुभ्यामपि स्पष्टावकाशदानादिस्थूलव्यवहारो न स्यादिति न्यायादेव पंचीकरणमंगीकार्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतिस्तु छांदोग्ये भूतत्रयसृष्टिश्रुतिर्यथा पंचभूतोपलक्षणार्था वियदधिकरण- (ब्र० सू० अ० २ पा० ३ सू० १) न्यायेन, तथा त्रिवृत्करणश्रुतिरपि पंचीकरणोपलक्षणार्था । चाक्षुषत्वापत्तिस्तु "वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः" इतिन्यायेनाद्भूयस्त्वादेव परिहृतेति भावः ॥ १० ॥

आ. गि.— यदवोधादिदं भाति यद्बोधाद्विनिवर्तते ॥
नमस्तस्मै परानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥

अतीतानेकजन्मकृतसुकृतप्रसादासादितशुद्धिबुद्धि[1]मतां विवेकवैराग्यशमदमादिसाधनसम्पन्नानां परित्यक्तसर्वकर्मणां मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतां तदुपायभूतं तत्त्वज्ञानमापाततः श्रुतिमुखादधिगतमपि सम्यगवाप्तुमिच्छतामतिलघुनोपायेन कथमिदमुत्पद्यतामिति मन्वानः सन्नाचार्यः ॐकारं सर्ववेदसारभूतं तथाविधसम्यग्बोधसमुदयनिदानं प्रतिलभ्य तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेदयितुकामस्तदवयवभूतमकारमवतारयन्नध्यारोपापवादन्यायमनुसरन् प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं प्रथमं स्थूलप्रपञ्चमुपन्यस्यति—ॐ पञ्चीकृतेति ।

अस्यायमर्थः—आकाशवायुतेजोऽम्ब्वन्नानि भूतानि तावदविद्यासहायात्परस्मादात्मनः सकाशादनुक्रमेण जातानि । तानि चातिसूक्ष्माणि व्यवहाराक्षमाणीति तदीयस्थौल्यापेक्षायां कल्पितव्यवहर्तृप्राणिनिकायव्यवहारनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षया तान्येव पञ्चीकृतानि स्थूलानि भवन्ति । तानि हि प्रत्येकं द्वैविध्यमापद्यन्ते । तत्र चैकैकं भागं प्रविहायापरेषु भागेष्वेकैकशश्चातुर्विध्ये सिद्धे सति तत्तदात्मीयमर्द्धभागं परित्यज्येतरेषु भागेष्वेकैकस्य भागस्यानुप्रवेशे कृते सति प्रत्येकं भूतानि पञ्चतामापन्नानि पञ्चीकृतानीत्युच्यन्ते । तेषु च “ वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः ” (ब्र. सू. २, ४, २२) इति न्यायेन व्यवहारासंकरश्च सिद्ध्यति । न च पञ्चीकरणमप्रमाणकमिति वक्तुं युक्तम्, भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गाङ्गीकारवत्त्रिवृत्करणश्रुतौ पञ्चीकरणाङ्गीकारात् ।

ननु भूतत्रयसृष्टिश्रुतौ ब्रह्मणः सच्छब्दितस्याद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थं सृष्टिपरिपूर्तये च भूतद्वयमश्रुतमपि श्रुत्यन्तरमाश्रित्य गुणोपसंहार–[ब्र० सू० ३–३–१] न्यायेनोपसंहर्तव्यम् । त्रिवृत्करणश्रुतौ तु पञ्चीकरणोपलक्षणे न कारणमस्तीति चेत्, न, छान्दोग्ये भूतपञ्चकसृष्टिविवक्षायां पुनस्त्रिवृत्करणव्यपदेशस्य परिसंख्यार्थत्वे प्रकरणविरोधप्रसङ्गात् ।

किंच नभोनभस्वतोरपि पृथिव्यादिषु स्थूलौ भागौ शब्दस्पर्शौ श्रोत्रेण त्वचा चोपलभ्येते । ‘ पञ्च चेन्द्रियगोचराः ’ (गी. १३।५) इत्यत्र स्थूलानि भूतानीन्द्रियगोचरशब्देन व्याख्यातानि भगवता भाष्यकृता । न च शब्दस्पर्शयोः स्थौल्यं भूतान्तरानुप्रवेशादृते सिद्ध्यति । तानि चैतानि पञ्चीकृतानि पञ्चसंख्याकानि भूतानि स्वकार्यव्यापित्वान्महांति च व्यपदिश्यन्ते । तेषां च कार्यमन्तःकरणप्राणसमष्टीनामिन्द्रियसमष्टीनां च गोलकादिभेदभिन्नमाधिदैविकं ब्रह्माण्डमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च तत्तदुच्चावचपरिच्छिन्नं शरीरभेदजातम् । तदिदं सर्वभूतभौतिकरूपं सकलमपि स्थूलं जगदध्यात्मविद्भिरेकीकृत्य विराडित्युच्यते । न पुनराध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकविभागोऽस्ति सर्वस्यास्य भेदजातस्य भूतपञ्चककार्यस्य भूतव्यतिरेकेणाभावात् मृद्विकारस्येव तद्व्यतिरेकेणाभावादिति ।

1 टीकानुरोधेनात्र शुद्धिबुद्धिशब्दयोः पौर्वापर्यं विपर्यासितम् । दृश्यते तु आदर्शपुस्तकयोः ‘शुद्धबुद्धिः’ इत्येव पाठः ।

रा. त.— यन्नामरूपजगदुद्भवसंप्रतिष्ठासंरोधकारणमनिर्वचनीयशक्ति ।
सच्चित्सुखाद्वयवपुर्जगतो हिताय रामाभिधामुपगतं भुवि तन्नमामि ॥ १ ॥
यत्पांसुधूसरितमस्तकमस्तपापमज्ञानलक्षणमहाग्रहयक्षभूताः ।
मुक्त्वाऽऽशु मां ययुरजस्रमतीव रम्यं श्रीकृष्णतीर्थगुरुपादयुगं नमामि ॥ २ ॥
जगन्नाथाश्रमाद्या ये गुरवो मे कृपालवः । तानहं विधिवन्नत्वा करवै तत्त्वचन्द्रिकाम् ॥ ३ ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादविरचितं पञ्चीकरणाख्यं प्रकरणमतिसंक्षिप्तमनेकार्थसंग्रहगम्भीरमतिविमलमर्थतः प्रकटीचिकीर्षुरानन्दगिर्याचार्यः स्वचिकीर्षितस्याविघ्नपरिसमाप्तये विशिष्टशिष्टाचारपरिप्राप्तमिष्टदेवतानमस्कारलक्षणं मङ्गलमाचरन् शास्त्रस्य विषयप्रयोजने दर्शयति— यद्बोधादिति ।

अयमक्षरार्थः—परमात्मने नम इत्यन्वयः । तस्याप्रसिद्धिं वारयति— तस्मा इति, सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थवाचित्वात् । प्रसिद्धिश्च "एष सर्वेश्वरः" (बृह. ४ । ४ । २२. माण्डू. ६) इत्यादिश्रुतिभ्यः । तच्छब्दनिर्दिष्टस्य परमात्मनः स्वरूपं तटस्थलक्षणस्वरूपलक्षणाभ्यामुपलक्षयति— यद्बोधादिदं भातीति । यस्मिन् अबोधः यदबोधः तत्त्वावरणलक्षणः, तस्मात्कल्पितमिदं भूतभौतिकमाब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं जगद्भाति केवलं न यथा प्रतिभासस्वरूपमस्ति । रज्ज्वज्ञानात् सर्पमालादण्डधारादिप्रतीतिवदित्यर्थः । ज्ञाननिवर्त्यत्वेन जगतोऽनिर्वचनीयतां दर्शयति— यद्बोधाद्विनिवर्तेत इति । एतेन बाध्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्युक्तं भवति । यद्विषयो बोधो यद्बोधः, तस्मात् ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्तिरूपादिदं जगत्सोपादानं विनिवर्तेत विशेषेण निवर्तते, अत्यन्तं समुच्छिद्यत इत्यर्थः ।

अयं भावः—"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै. २ । १ । १ ।) इत्यादिशास्त्रात् ब्रह्मज्ञानं मोक्षसाधनमित्यवगम्यते । तच्च केवलमेव, न कर्मसमुच्चितम् । "न कर्मणा न प्रजया" (महानारा. १० । ५) इति साधनान्तरनिषेधात् । मोक्षश्च निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मनाऽवस्थानम् । तथा च प्रपञ्चस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे सति "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" इति शास्त्रमर्थवत्स्यात्, नान्यथा । प्रपञ्चोऽपि ज्ञाननिवर्त्यस्तदा स्यात्, यद्यज्ञानमात्ररूपः स्यात् । सत्यत्वे तस्य न ज्ञाननिवर्त्यत्वं संभवति, विरोधाभावादिति । तदेवं तटस्थलक्षणेन सर्वाधिष्ठानं सर्वनिषेधावधिभूतं ब्रह्म निर्दिष्टम् । तस्यैव स्वरूपलक्षणं दर्शयति– परानन्देति । परो निरतिशय आनन्दो वपुः स्वरूपं यस्य स तथा । "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तै. ३ । ६ । १) इति श्रुतेः । अत्रानन्दशब्दः सत्यादीनामप्युपलक्षणार्थः ॥ १ ॥

ननु नमस्कर्तुर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात् कथं ब्रह्म नमस्कार्यमिति चेत्, नायं दोषः, कारणत्वाक्रान्तस्य नमस्कार्यत्वादिति । परमात्मन इत्यात्मनः परमत्वनिर्देशेन ब्रह्मात्मैक्यलक्षणो विषयो दर्शितः । यद्बोधाद्विनिवर्तेत इति प्रयोजनमज्ञाननिवृत्तिलक्षणं दर्शितम् । संबन्धाधिकारिणावर्थाद्बोद्धव्यौ । तत्राधिकारिस्वरूपनिरूपणपुरःसरं ग्रंथस्य पातनिकामाह– अतीतानेकेत्यादिना ।

अयमर्थः—अनाद्यविद्याकल्पितसंसारवासनावासितान्तःकरणानाम् 'अहं कर्ता भोक्ता' इत्यभिमन्यमानानां स्वर्गनरकसुखदुःखमनुभवतां पूर्वपूर्वभोगवासनया प्रवृत्तिमार्गरतानां जीवानां कथं निवृत्त्युन्मुखत्वं भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह–अनेकजन्मेति । यद्यपि कर्मानुष्ठानं ततः फलभोगः पुनस्तद्वासनया कर्मानुष्ठानमविरतिः कर्ममार्गात्, तथापि बहुजन्मासादितयादृच्छिकपुण्यपुञ्जपरिपाकवशात्कस्मिंश्चिज्जन्मनि निवृत्त्युन्मुखताऽपि स्यात् । ततोऽनेकजन्मसु नित्यनैमित्तिककर्ममात्रमनुतिष्ठन्ति, तेनानेकजन्मसु कृतेन सुकृतेन प्रसादमासादिता बुद्धेरन्तःकरणस्य वृत्तेः शुद्धिर्यैस्ते तथा, तेषाम् । पुनः कथंभूतानाम् । विवेकादिसंपन्नानाम् । तत्र विवेको नाम नित्यानित्यवस्तुविवेकः । स च ब्रह्मैव नित्यं, ततोऽन्यत्सकलमनित्यमित्येवमाकारः, "सत्यं

ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" (तै. २ । १ । १) "अजो नित्यः शाश्वतः" (कठ. २ । १८ । गी. २ । २०), "नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह. ३ । ९ । २८), "नेह नानास्ति किञ्चन" (बृह. ४ । ४ । १९ । कठ. ४ । ११), "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति" (छां. ७ । २४ । १) "मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छां. ६ । १ । ४) इत्यादिवाक्यपर्यालोचनयोत्पद्यते । वैराग्यं तु "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" (बृह. २ । ४ । ५) "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" (छां. ८ । १ । ६) इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनयोत्पद्यते । ततः "शान्तो दान्तः" (बृह. ४ । ४ । २३) इत्यादिवाक्यालोचनया शमादिरुत्पद्यते । तत्र शमोऽन्तःकरणनिग्रहः, दमो बाह्येन्द्रियनिग्रहः । आदिशब्दादुपरतितितिक्षासमाधानश्रद्धाः संगृह्यन्ते ।

साधनसंपत्त्यभिव्यञ्जकमाह— परित्यक्तेति । परितः सर्वात्मना त्यक्तानि सकलानि लौकिकानि याद्दच्छिकदेहयात्रातिरिक्तानि वैदिकान्यप्यावश्यकातिरिक्तानि यैस्ते तथा तेषामिति यावत् । कथमेतावता मोक्षमात्रे प्रवृत्तिः, प्रयोजनाकाङ्क्षाभावात् । प्रयोजनमाकाङ्क्षन् हि प्रवर्तते प्रेक्षावान्, अत आह— मोक्षमात्रमाकाङ्क्षतामिति । मात्रशब्दः कामनान्तरशङ्कानिवृत्त्यर्थः ।

ननु मात्रशब्देन न कामनान्तरव्यावृत्तिः, तत्त्वज्ञानमवाप्तुमिच्छतामित्यनेन विरोधादित्याशङ्क्य तस्यापि मोक्षोपायत्वेनेच्छाविषयत्वान्न कामनान्तरत्वमित्याह— तदुपायभूतमिति । ननु "एतावदरे खल्वमृतत्वम्" (बृह. ४ । ५ । १२) इति श्रुतेस्तत्त्वज्ञानस्यैव फलत्वावगमनान्न तस्य मोक्षोपायतेति चेत्, उच्यते— दुःखनिवृत्त्यानन्दावाप्ती पुरुषार्थौ, न तत्त्वज्ञानं तयोरन्यतरत् । तस्य कार्यरूपस्यानित्यत्वेन तदयोगात् । परिशेषात्तत्त्वज्ञानस्य फलसाधनत्वमेव । अमृतत्वशब्दप्रयोगस्तु जीवनसाधने लाङ्गलादौ जीवनशब्दप्रयोगवदुपपन्नः । तथा चोपायापेक्षाऽप्युपेयार्थेति न मात्रपदवैयर्थ्यमिति ।

तत्त्वज्ञानस्य मोक्षोपायत्वं कुतोऽवगतमिति तत्राह— श्रुतिमुखादिति । "यद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीराः" (मुण्ड. २ । २ । ७) "विद्ययाऽमृतमश्नुते" (ईश. ११) "तस्मिन् दृष्टे परावरे" (मुण्ड. २ । २ । ८) इत्यादिश्रुतिमुखादित्यर्थः । तर्हि प्राप्तमेव तत्त्वज्ञानं श्रुतिमुखात्, कुतस्तदिच्छेति तत्राह— आपातत इति । विचारं विना सामान्यतोऽधिगतमित्यर्थः । नन्वेतादृशानामधिकारिणां तत्त्वनिर्णयप्रधानं शारीरकमेव व्याख्येयम् । किमपूर्वपञ्चीकरणनिर्माणेनेत्यत आह— अतिलघुनोपायेनेति । मन्वानो विचारयमाणः । सिद्धार्थमाह— ॐकारमिति । ॐकारं प्रतिकल्प्येति व्यवहितेन संबन्धः । अतिविततगम्भीरे भाष्ये बहुवादिविसंवादनिरासपटीयसि अलसप्रायाधिकारिणो न व्युत्पादयितुं शक्याः । अतः सार्थक एव पञ्चीकरणारम्भ इत्यभिप्रायः । तथाविधेति । मोक्षोपायभूतस्य बोधस्य समुदयः सम्यगनायासेन उदय उत्पत्तिस्तस्य निदानं समीचीनं कारणमित्यर्थः । सम्यक्त्वं च ज्ञानस्य निरतिशयफलहेतुत्वात् । ननु वेदार्थविचारस्यैव तथाविधज्ञानोपायत्वाद्वेद एव व्याख्येयः, न प्रणव इत्यत आह— सर्ववेदसारभूतमिति । ॐकारो हि सर्ववेदसारभूतः सर्ववाग्व्यापकत्वात्सर्वात्मकत्वाच्च । तथा च श्रुतयः "तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोंकारेण सर्वा वाक् संतृण्णा" (छां. २ । २३ । ४) इति । तथा "ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" (छां. १ । १ । १) "भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोंकार एव" (माण्डू. १) इत्याद्याः । स्मृतिरपि "वेदः प्रणव एवाग्रे" इत्यादिका । तथा चोंकारनिरूपणमेव सर्ववेदार्थनिरूपणमित्यर्थः । ननु तत्त्वज्ञानमिच्छतां तन्निर्णायकमहावाक्यनिरूपणमुचितं न प्रणवनिरूपणमत आह— तदीयस्वरूपनिरूपणद्वारा तत्त्वं निवेदयितुकाम इति । प्रणवस्वरूपेऽर्थतो निरूपिते महावाक्यमेवार्थतो निरूपितं भवेदित्यर्थः । ननु ब्रह्मात्मैक्यं विचारविषयः स च वाक्यार्थः,

न पदार्थः, वाक्यं चानेकपदात्मकम् । तथा च प्रणवस्य वर्णत्रयात्मकत्वेन पदत्वान्न वाक्यता । अतो न तन्निरूपणेन वाक्यार्थो निरूप्येतेति, तन्न, प्रणवस्यापि वाक्यत्वात् । न वर्णसमूहः पदमिति पदलक्षणं, वाक्ये व्यभिचारापत्तेः । किन्तु प्रत्येकं संभूय वा वाक्यांशबोधको वर्णः पदमिति तल्लक्षणम् । अन्यथैकाक्षराणामर्थवाचकानां पदत्वं न स्यात् । स्मर्यते हि "अकारो वासुदेवः स्यात्" इत्यभिधानम् । अतो न वर्णसमूहः पदमिति । तथाचाकारादीनामपि पदत्वात्तत्समुदायात्मकस्य प्रणवस्य वाक्यत्वं नानुपपन्नमिति भावः ।

ननु पदार्थावगतिपूर्विका वाक्यार्थावगतिः, अतः पदार्थो वर्णनीय इत्यत आह— तदवयवभूतमकारमिति । तस्य प्रणवस्यावयवभूतमित्यर्थः । वाक्यार्थो ह्यद्वितीयब्रह्मस्वरूपम् । अतस्तदवगमाय तदवयवो निरूपणीयः, किं प्रपञ्चोपन्यासेनेत्यत आह—अध्यारोपेति । वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः, अध्यारोपितस्याधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः । अपवादस्य प्रतिषेधरूपत्वात्तस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्, तदर्थमध्यारोपस्य प्राथम्यम् । तथा च तदवयवनिरूपणाय प्रपञ्चोपन्यास इति भावः । त्रयाणां वर्णानां प्रणवावयवत्वे समाने किमित्यकारार्थः प्रथमतो निरूप्यते, तत्राह—प्रतिपत्तिसौकर्यार्थमिति । स्थूलप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि न तस्याविद्यात्मकता प्रसिद्धा । अविद्यात्मकत्वानुपपादने च तस्य न ज्ञानेनापवादः सम्भवति । अतस्तन्निरूपणायैव स्थूलप्रपञ्चोपन्यास इति भावः ।

'पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि" इति पदं व्याचष्टे—अस्यायमर्थ इति । स्थूलभूतानां पञ्चीकृतत्वमुपपादयितुं तत्कारणभूतानां सूक्ष्मभूतानामुत्पत्तिं दर्शयति—आकाशेति । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" (तै. २ । १ । १) इतिश्रुतिसिद्धेयं सृष्टिरुच्यते । अन्नशब्दः पृथिवीवाचकः । "पृथिवी वाऽन्नम्" (तैत्ति. ३ । ६ । १) इति श्रुतेः । कथं शुद्धस्यात्मनो जगत्कारणमित्यत आह— अविद्यासहायादिति । अनुक्रमस्तु श्रुतिसिद्धः । तेषां स्वरूपमाह—अतिसूक्ष्माणीति । अतिसूक्ष्माण्यगोचराण्यत एव व्यवहाराक्षमाणि । तानि यदा पञ्चीकृतानि भवन्ति तदा स्थूलानि भवन्तीत्यन्वयः । तेषां किं पञ्चीकरणमकस्मादेव, नेत्याह— कर्मापेक्षयेति । तत्किं स्पन्दनात्मकमेवापेक्ष्यम्, नेत्याह— धर्माधर्मात्मकेति । धर्माधर्मावात्मा स्वरूपं यस्य तत्तथा । व्यवहारनिर्वाहकेति कर्मणः पञ्चीकरणोत्पादने योग्यतोक्ता । सूक्ष्माणामव्यवहार्यत्वाद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पञ्चीकरणं कल्प्यमिति व्यवहारपदेन प्रमाणमपि सूचितमिति भावः । व्यवहारो व्यवहर्तृसाध्यः । न च व्यवहर्ता अद्वैतमतेऽस्ति, तत्राह— कल्पितव्यवहर्तृप्राणीति । निकायः समूहः । अनाद्यविद्यावासनापरिकल्पिता व्यावहारिका जीवा व्यवहर्तार इति नानुपपन्नं किञ्चिदिति भावः । तानि चेत्यादि उच्यन्त इत्यन्तो ग्रन्थः स्पष्टः ।

कथं तर्हि भूतानां पञ्चात्मकत्वे समाने व्यवहारासांकर्यम्, अत आह— तेषु चेति । वैशेष्याद्भागस्याधिक्यात्तद्वादः 'पृथिवी जलम्' इत्यादिव्यवहार इत्यर्थः । वीप्सा तु अध्यायसमाप्त्यर्था । तथा च न व्यवहारसंकर इत्यर्थः । पञ्चीकरणप्रतिपादकश्रुत्यादिप्रमाणाभावे कथं पञ्चीकरणं सिद्धवदुपन्यस्यत इत्याशङ्क्य परिहरति— न चेत्यादि तानि चेत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपञ्चकसर्गोपलक्षणतां सिद्धवत्कृत्य तद्दृष्टान्तेन त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणोपलक्षणपरतामाह— भूतत्रयेति । भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपंचकोपलक्षणता युज्यते, न त्रिवृत्करणश्रुतेः पंचीकरणोपलक्षणता, प्रमाणाभावादित्याशङ्कते— ननु भूतत्रयेति तुशब्दसूचितं वैषम्यमुपपादयति— ब्रह्मण इति । "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" इत्यारभ्य "तत्सत्यं स आत्मा" (छान्दोग्य. ६ । २ । १) इत्युपसंहारात्सल्लक्षितं ब्रह्म, तस्मात् ब्रह्मणो भूतत्रयानुत्पत्तौ नाद्वितीयता तस्य सिद्ध्येत् । कार्यकारणयोरभेदेन सज्ज्ञाद्वितीयत्वोपपत्ते

भूतद्वयम् । अद्वितीयत्वसिद्ध्यर्थमिति । सृष्टिपरिपूर्तय इति । जगदन्तःपातिनोर्वाय्वाकाशयोर्ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मणो जगत्सृष्टिः परिपूर्यते, सकलजगत्कारणत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधाभावादित्यर्थः । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः ।

ननु छान्दोग्ये (६ । ३) भूतत्रयस्यैवोत्पत्तिश्रवणात् अश्रुतं भूतपञ्चककल्पनमयुक्तं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गादित्यत आह— भूतद्वयमश्रुतमपीति । गुणोपसंहारेति । सकलशाखाप्रत्ययमेकं कर्मेति प्रतिपादनात्, एकस्यामेव शाखायां चातुर्होत्रकर्मप्रतिपत्त्यसिद्धेर्यथा शाखान्तरमाश्रित्य तदुपसंहारः, तथेहापि शाखान्तरमाश्रित्य भूतद्वयसर्गोपसंहार इति । तथा च नाश्रुतकल्पना, शाखान्तरे श्रुतत्वात् । नापि श्रुतहानिः, पञ्चकसर्गेऽपि श्रुतस्य *त्रिसर्गस्यापरित्यागादित्यर्थः ।

एवं भूतत्रयसृष्टिश्रुतेर्भूतपंचकसर्गोपलक्षणे प्रमाणमभिधाय त्रिवृत्करणश्रुतेः पंचीकरणोपलक्षणेन प्रमाणमित्याह–त्रिवृत्करणेति ।

अयमाशयः— त्रिवृत्करणं तु साक्षात् श्रूयते, न पंचीकरणं, तादृशश्रुत्याद्यभावात् । ननु सूक्ष्मयोर्वायुनभसोरव्यवहार्यत्वात् तदीयस्थौल्यस्य च भूतान्तरानुप्रवेशाभावेऽभावात् व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या पंचीकृतिः कल्प्यत इति चेत्, न, तस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः । सूक्ष्माणामपि परमाणूनां व्यवहार्यत्वात् । तेषां प्रत्यक्षव्यवहारो नास्तीति चेत् तदिहापि तुल्यं, वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वात् । अतो न पंचीकरणोपलक्षणे प्रमाणमिति । किमेतद्बोध्यं भूतत्रयसर्गश्रुतेर्भूतपंचकसर्गोपलक्षणत्वमनङ्गीकुर्वत उताङ्गीकुर्वत इति विकल्प्य वाक्यैकवाक्यतया सकलसर्गप्रतिपादकश्रुतीनां ब्रह्मणि समन्वयाभावप्रसङ्गान्नाद्य इत्याह– नेति । द्वितीयं दूषयति– छान्दोग्येति । परिसंख्यार्थत्व इति । "अपपरी वर्जने" (पा० सू. १ । ४ । ८८) इति सूत्रात्पंचीकरणनिरासार्थत्व इत्यर्थः । प्रकरणविरोधेति । छान्दोग्ये उपलक्षितभूतपंचकसृष्टिं प्रक्रम्य त्रिवृत्करणमात्रप्रतिपादने प्रकरणविरोध इत्यर्थः । न पंचीकरणे प्रमाणाभावः, व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तेरेव प्रमाणत्वात् । नच परमाणुव्यवहारवत्तस्य व्यवहारः स्यादिति वाच्यम् । "स्थूलो वायुर्व्याप्तं नभः" इति व्यवहारस्य तद्विलक्षणत्वात् । नभोनभस्वतोर्भूतान्तरानुप्रवेशे रूपादिमत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति चेत्, तर्हि त्रिवृत्करणपक्षे अप्तेजसोर्गन्धवत्तयोपलम्भप्रसङ्ग इति तुल्यम् । अथ पृथिव्यंशस्याल्पत्वादितरांशस्यविवक्षातिप्रसङ्ग इति चेत्तुल्यमन्यत्राप्यभिनिवेशादिति । न च नभोनभस्वतोरप्रत्यक्षता, प्रत्यक्षगुणकत्वात् । न च वातानीतगन्धाश्रये व्यभिचारः, तस्य कदाचित्तज्जातीयप्रत्यक्षोपपत्तेरिति नावद्यं किंचित् ।

इतोऽपि पंचीकरणमभ्युपेयमित्याह— किंचेति । कथं शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागात्मतेति तत्राह— पञ्च चेंद्रियगोचरा इति । कथं भाष्यकारैरिन्द्रियगोचरशब्देन स्थूलानि भूतानि व्याख्यातानीति चेत्, कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेणेति ब्रूमः । न कार्यकारणयोः परमार्थतो भेदोऽस्ति, सर्वस्य भेदमात्रस्याग्रे निराकरिष्यमाणत्वात् । ननु–"महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ॥ इन्द्रियाणि दशैकं च पंच चेन्द्रियगोचराः" (गी. १३।५) इत्यत्र महाभूतशब्देनैव स्थूलभूतानामुक्तत्वादिन्द्रियगोचरशब्देन पुनर्महाभूतव्याख्याने पौनरुक्त्यापात इति चेत्, न, महाभूतशब्देन सूक्ष्मभूतोक्तेः । कथं तेषां महाभूतशब्दवाच्यतेति चेत्, न, लिङ्गदेहाख्यस्वकार्यव्यापित्वेन महत्त्वोपचारात् । वक्ष्यति च–"पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति" इति । तथा च शब्दस्पर्शयोर्नभोनभस्वत्स्थूलभागता युक्तेति भावः । ततः किम् ? अत आह– न चेति । उपसंहरति–तानि चेति । पंचीकृतानां महत्त्वे हेतुमाह–स्वकार्येति । तेषां कार्यमेव गमयति– तेषां चेति । चकारः पुनरर्थे । अन्तःकरणसमष्टिः सर्वान्तःकरणसमुदायः । प्राणसमष्टिः सर्व-

---

* 'त्रिसर्गस्य' इति पाठान्तरमप्यत्र दृश्यते ।

प्राणसमुदायः । सर्वेन्द्रियसमुदाय इन्द्रियसमष्टिः । तासां गोळकादिभेदैः स्थानभेदैर्भिन्नं सकलमपि स्थूलं जगदेकीकृत्य विराडित्युच्यते । अध्यात्मविद्भिरिति योजना । विविधं राजत इति विराट् । तत्राधिदैविकं निर्दिशति– ब्रह्माण्डमिति । आध्यात्मिकं गोळकादिः । आधिभौतिकमिन्द्रियाणां विषयः । उभो देवमनुष्यादिः । अवमः तिर्यगादिः । भूतभौतिकरूपमिति कारणकार्यरूपमित्यर्थः ।

कथमसंकीर्णानामाध्यात्मिकादीनामेकीकरणम् ? तत्राह– न पुनरिति । विभागो वास्तव इति शेषः । कुत इत्यत आह– सर्वस्येति । अयं भावः—आध्यात्मिकादिकार्यं भूतपंचककाभिन्नं भूतपंचककार्यत्वात्, यद्यस्य कार्यं तत्ततोऽभिन्नम्, यथा मृत्कार्यं करकादि मृदभिन्नम्, तथा चेदम्, तस्मात्तथा । न च पितृपुत्रादौ मुद्गरघटप्रध्वंसादौ व्यभिचारः, उपादानरूपकारणविशेषस्य विवक्षितत्वात् । साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत्, तत्र वक्तव्यं किं मृद्घटयोरत्यन्तभेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्र नाद्यः । कुण्डलस्यापि मृज्जातीयत्वप्रसङ्गात् अत्यन्तभेदाविशेषात् । द्वितीयेऽपि किं कारणस्य कार्यात् भेदाभेदौ, कार्यस्य वा कारणात् । न उभयथाऽपि, वस्तुनो द्वैरूप्यासम्भवात् ।

शा. अ.— पंचीकृतपंचमहाभूतानि वियदादीनि स्थूलभूतानि । तत्कार्यं चतुर्दशभुवनानि चतुर्विधस्थूलशरीराणि जाग्रदवस्था च । विराट् विविधं अध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकभेदेन राजमानत्वात् विराट् । अत्र दशेन्द्रियाणि अन्तःकरणं चाध्यात्मं, तेषां देवतानामधिदैवत्वं, विषयाणां चाधिभूतत्वमिति विवेकः ।

सु. वा.— पञ्चीकृतानि भूतानि तत्कार्यं च विराड् भवेत् ॥ १० ॥

वा. आभ.— एवमुपोद्घाततया सृष्टिमभिधाय नित्यमुक्ते आत्मनि अतस्मिंस्तद्रूपत्वेन मायाकार्यत्वेन च तस्या आरोपत्वं चोक्त्वा इदानीं तस्या ॐकारेणापवादसौकर्याय आरोपितस्य कृत्स्नस्य त्रैविध्यकरणार्थं पंचीकृतेत्यादि आचार्यवाक्यं व्याचष्टे– पंचीकृतानीत्यादिना ।

एतत् स्थूलशरीरमात्मनः ।

सु. वा.— स्थूलं शरीरमेतत्स्यादशरीरस्य चात्मनः ॥ ११ ॥

वा. आभ.— विराट्शब्दार्थमाह– स्थूलं शरीरमिति । अनेन व्यष्टिसमष्टिशरीरद्वयमप्युक्तम् । ननु तस्य स्थूलशरीरांगीकारे अस्थूलमित्यादिश्रुतिविरोध इत्याशंक्य वस्तुतो अशरीरस्य शरीरसंबन्धासंभवं वदन् तस्य मृषात्वमाह–अशरीरस्येति । चोऽवधारणे । वस्तुतः कालत्रयेऽपि शरीरसंबन्धरहितस्यैवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

आ. गि. वि.— अथेदं वैराजमेव रूपं प्रत्यगात्मतया प्रतिपत्तव्यं, न त्वन्यदात्मत्वं ज्ञातव्यमस्तीति चेत्, नेत्याह—एतत्स्थूलशरीरमात्मन इति ।

रा. त.—ननु कार्यस्य कारणात्मनाऽभेदः कार्यात्मना भेद इत्यापेक्षिकोऽभेदव्यवहार इति चेत्, न, सापेक्षस्य स्वरूपस्याववस्तुत्वात् । यद्धि यस्यान्यानपेक्षस्वरूपं तत्तस्य तत्त्वम्, यदन्यापेक्षं न तत्तस्य

तत्त्वम्, अन्याभावेऽभावात् । अतः प्रतीयमानभेदस्य मिथ्यात्वान्न कार्यकारणयोर्वास्तवो भेद इति ॥ लोकायविरुद्धदृष्ट्या शंकते— अथेति । परिहरति—नेत्याहेति ।

शां. अ.—एतत्, विराट् आत्मनः ब्रह्मणः स्थूलशरीरं, अन्नविकारत्वादन्नमयकोशश्च ।

इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् ।

सु. वा.— अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमिति त्रिधा ।
एकं ब्रह्म विभागेन भ्रमाद्भाति न तत्त्वतः ॥ १२ ॥
इन्द्रियैरर्थविज्ञानं देवतानुग्रहान्वितैः ।
शब्दादिविषयं ज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ १३ ॥

वा. आभ.—ननु "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्" इति मूलमनुपपन्नम् । अद्वितीयात्मनि इन्द्रियादिभेदाभावादारोपितस्य तस्य सत्त्वेऽपि इन्द्रियाणां जडानां स्वतःप्रवृत्त्यसंभवः, न चात्माऽसंगस्तत्प्रवर्त्तको भवति, अतस्तेषां विषयसंबन्धाभावादर्थोपलब्धिर्न संभवतीत्यत आह–अधिदैवतमिति । अधिदैवतमित्यादिषु सप्तम्यर्थेऽव्ययीभावः । देवतासु विद्यमानं दिगादिकं अधिदैवतं आत्मनि कार्यकरणसंघाते शरीरे विद्यमाने श्रोत्राद्यध्यात्मं भूतेषु विद्यमानं विषयभूतं शब्दादिकमधिभूतम् । "तेभ्यः समभवत्" (वार्ति. ६) इति वार्तिके भूतानामिन्द्रियाणां च सृष्टिः कंठरवेणोक्ता । इन्द्रियसृष्टयुक्त्यैव समष्टीन्द्रियाभिमानिचेतनानामेव देवतात्वात् तत्सृष्टिरप्यर्थादुक्तेति त्रिविधस्याप्यात्मन्यारोपो दर्शित इति भावः । एवं सति "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिः" इतिवाक्यमुपपन्नम् ॥ १२ ॥

देवतानामिन्द्रियप्रवर्त्तकत्वोपपत्तिरित्याह– इन्द्रियैरिति । एवं सति देवतानुग्रहान्वितैरिन्द्रियैरर्थविज्ञानं जायते, तज्ज्ञानं जागरितमुच्यत इति, एवं वाक्यभेदेन ज्ञानपदद्वयस्याप्यन्वयो द्रष्टव्यः ।

यद्वा इन्द्रियजन्यं ज्ञानं अन्यच्च शास्त्रानुमानादिजन्यं ज्ञानं सर्वं च जागरितमिति ज्ञानपदद्वयस्यापुनरुक्तिः । अत्र उपलब्धिरित्युक्ते तुरीये गतम्, अतः अर्थेति । विषयोपलब्धिरित्यर्थः । सुषुप्तावज्ञानस्य विषयत्वोपलब्धेरर्थपदं शब्दादिपरत्वेन व्याख्यातम्, शब्दादिविषयमित्यनेन । तथापि स्वप्ने वासनारूपशब्दाद्यर्थोपलब्धेः सत्त्वादतिव्याप्तिवारणाय इन्द्रियैरित्युक्तम् । नच तत्रापि इंन्द्रियाणि दृश्यंत इति वाच्यम्, तेषां वासनामात्रत्वात् । नच वासनारूपैरपि तैरर्थोपलब्धिस्तत्रास्तीति वाच्यम्, वासनारूपाणां तेषामर्थानामिव विषयत्वेन साक्षिभास्यत्वमेव नतूपलब्धौ

करणत्वम्। तत्प्रतीतिस्तु जाग्रत्काले करणत्वप्रतीतिस्तद्वासनामात्रं देवतानुग्रहाभावेन मुख्यकरणत्वाभावादित्याशयेन "देवतानुग्रहान्वितैः" इत्युक्तम्। नच एवमपि मनःकरणं तत्रास्तीति वाच्यम्, तस्येन्द्रियत्वाभावात् "मनः सर्वेन्द्रियाणि च।" इत्यादिश्रुतौ इन्द्रियेभ्यः पृथग्ग्रहणात्। अत एव श्रुतेः इन्द्रियत्वाभावनिश्चयात् "मनःषष्ठानीन्द्रियाणि" इत्यत्र विजातीयेनैव संख्यापूरणं कार्यम्। "यजमानपञ्चमा इडां भक्षयन्ति" इत्यत्र अनर्त्विजाऽपि विजातीयेन यजमानेन संख्यापूरणदर्शनात्। सजातीयेनैव संख्यापूरणन्यायस्तु "गुहां प्रविष्टौ" (ब्र० सू० अ० १ पा० २ सू० ११) इत्यधिकरणसिद्धसंदेहस्थले एव, नतु मानांतरेण विजातीयत्वनिश्चयस्थलेऽपि इति भावः। स्वप्ने मनस अर्थोपलब्धि प्रत्युत्पादकत्वेन करणत्वाभावाच्च न तदा अतिव्याप्तिरिति। न चैवमपि समाधिमूर्च्छयोरव्याप्तिः, तत्र इन्द्रियैरुपलब्ध्यभावात्तयोर्जागरणत्वादिति वाच्यम्, मूर्च्छाया "मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः" (ब्र० सू० अ. ३ पा० २ सू० १०) इति न्यायेन अजागरणत्वात्समाधेस्तुरीयावस्थात्वेनाजागरणत्वाच्चेति भावः॥ १३॥

सु. वा.— श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम्।
अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवतम्॥ १४॥

वा. आभ.—इदानीमध्यात्मादिविभागं सुखप्रतिपत्त्यर्थं विविच्य दर्शयति—श्रोत्रमित्यादिना "ईशस्तत्राधिदैवतम्" इत्यन्तेन। अत्राधिभूतमिति तत्तदिन्द्रियविषय उच्यते, शब्दस्वरूपं श्रोत्रेन्द्रियस्य विषय इत्यर्थः। एवं सर्वत्र योज्यम्। "दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्" इत्यादिश्रुत्या दिगादीनामधिष्ठातृदेवतात्वावगमात्तेषां तथात्वमङ्गीकार्यमित्यर्थः। एतेन जीवाधिष्ठितानामेवेन्द्रियाणां प्रवृत्त्युपपत्तेस्तदधिष्ठात्र्यो देवता न संतीति वदंतो वैशेषिकादयो निरस्ताः। श्रुतिविरोधादसंगस्य जीवस्याधिष्ठातृत्वानुपपत्तेश्चेति। यद्यपि श्रुतौ "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" इत्यादिना वागग्न्यादिक्रमेणाध्यात्मादिविभाग उक्तः, तथापि तदुत्पादकतद्ग्राह्यभूतक्रमेण तत्रापि ज्ञानेन्द्रियपूर्वकत्वात् कर्मेन्द्रियप्रवृत्तेस्तदुत्पादकतद्ग्राह्यभूतक्रमेण आध्यात्मादिक्रम इहोक्तः॥ १४॥

सु. वा.— त्वगध्यात्ममिति प्रोक्तं स्प्रष्टव्यं स्पर्शलक्षणम्।
अधिभूतं तदित्युक्तं वायुस्तत्राधिदैवतम्॥ १५॥
चक्षुरध्यात्ममित्युक्तं द्रष्टव्यं रूपलक्षणम्।
अधिभूतं तदित्युक्तमादित्योऽत्राधिदैवतम्॥ १६॥

वा. आभ.— त्वगध्यात्ममिति । वायुरिति । यद्यपि "ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्" इतिश्रुतौ ओषधिवनस्पतीनां त्वग्देवतात्वमुक्तं तथापि देवतात्वाप्रसिद्धेस्तेषामधिष्ठाता वायुरेव ओषध्यादिशब्देनोक्त इति मत्वा इह वायुरुक्तः । वृक्षाणां वाय्वधिष्ठितत्वं च श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति भावः ॥ १५ ॥

चक्षुरिति स्पष्टम् ॥ १६ ॥

सु. वा.— जिह्वाऽध्यात्मं तथाऽऽस्वाद्यमधिभूतं रसात्मकम् ।
वरुणो देवता तत्र जिह्वायामधिदैवतम् ॥ १७ ॥

वा. आभ.— जिह्वेति । रसात्मकमास्वाद्यं अधिभूतमित्यन्वयः । "वरुणो वा एनं गृह्णाति" इत्यादौ व्याधिविशेषे वरुणशब्दस्य प्रयोगात्तद्व्यावृत्त्यर्थं देवतारूपोऽधिदैवतमित्युक्तम् । वरुणस्य चाधिष्ठातृत्वाद्रसस्य चाबात्मकत्वात् " शन्नो मित्रः शं वरुणः " इत्यत्र इन्द्रियदेवतासु तस्य गणनाच्च तत्र देवतेति भावः ॥ १७ ॥

सु. वा.— घ्राणमध्यात्ममित्युक्तं घ्रातव्यं गन्धलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं पृथिव्यत्राधिदैवतम् ॥ १८ ॥

वा. आभ.— घ्राणमध्यात्ममिति । पृथिवीति । घ्राणेन्द्रियस्य पार्थिवत्वात्पृथिव्यभिमानिदेवतायास्तत्र देवतात्वमुचितमिति 'पृथिव्यत्राधिदैवतम्' इत्युक्तम् । यद्वा "दिग्वातार्कप्रचेतो"- इतिसंप्रदायश्लोके अश्विनोः घ्राणाधिदेवतात्वोक्तेः वडवाभूतसूर्यपत्नीनासिकानिर्गतत्वेन पुराणप्रसिद्धेश्च तयोरेवाधिदैवतत्वौचित्याच्च, इह पृथिवीशब्देन तावेवोक्तौ " अभूतौ वा इमौ मनुष्यचरौ ", इत्यत्र तयोर्मनुष्यवत्पृथ्वीसंबन्धश्रवणात् । यद्यपि " वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत् " इत्यत्र वायोर्देवतात्वमुक्तं, तथापि नासिकासंचारिश्वासरूपेण वायोर्गंधग्रहणे सहकारित्वमात्रेण तथोक्तम् । वस्तुतस्तत्र वायुशब्देन तत्सहचारिपूर्वोक्तदेवतैव ग्राह्येति न विरोधः ॥ १८ ॥

सु. वा.— वागध्यात्ममिति प्रोक्तं वक्तव्यं शब्दलक्षणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमग्निस्तत्राधिदैवतम् ॥ १९ ॥

वा. आभ.— वैशेषिकादयस्तु–कर्मेन्द्रियाणि न सन्त्येव हस्ताद्यवच्छिन्नात्मनि प्रयत्नोत्पत्तौ तत एव हस्तादौ व्यापारोत्पत्तिसंभवादित्याहुः । तदयुक्तम् । " अग्निर्वाग्भूता " इत्यादिश्रुतिविरोधात्कुणित्वादिप्रापककर्मप्रतिबद्धेन्द्रियाभावे कुणित्वपंगुत्वाद्यसंभवापत्तेः । अन्यथा तत्तद्गोलकावच्छिन्नात्ममनःसंयोगादेव ज्ञानोत्पत्तिसंभवेन

१ ' अश्विनौ ' इत्यपि पाठः ।

A. No. 6045 R65(658

ज्ञानेन्द्रियाणामप्यभावप्रसंगाच्चेत्यभिप्रेत्य कर्मेन्द्रियेषूक्तविभागमाह— वागध्यात्म-मिति। वागादयश्च यथाक्रमं राजसाकाशादिभूतकार्याणीति बोध्यम् ॥ १९ ॥

सु. वा.— हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यं च यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २० ॥

वा. आभ.— हस्तावध्यात्ममिति । इन्द्र इति । "इन्द्रो मे बले श्रितः" इति श्रुत्या इन्द्रस्य बलाधिष्ठातृत्वाद्बलस्य "बाहोर्बलम्" इति श्रुत्या बाहुधर्मत्वा-दिन्द्रो हस्ताधिदैवतमित्यर्थः ॥ २० ॥

सु. वा.— पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥ २१ ॥

वा. आभ.— पादाविति । विष्णुरिति । विष्णोर्विक्रमणकर्तृत्वात् विक्रमणहेतुपादाधिष्ठातृत्वं तस्योचितमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सु. वा.— पायुरिन्द्रियमध्यात्मं विसर्गस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं मृत्युस्तत्राधिदैवतम् ॥ २२ ॥

वा. आभ.— पायुरिति स्पष्टम् ॥ २२ ॥

सु. वा.— उपस्थेन्द्रियमध्यात्मं स्त्र्याद्यानन्दस्य कारणम् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं प्रजापतिः ॥ २३ ॥

वा. आभ.— उपस्थेति । प्रजापतिरिति । यद्यपि "आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्" इति श्रुतौ अपां देवतात्वमुक्तं, तथापि तत्र अप्शब्देन तदुपलक्षित-पंचभूतोपाधिकः प्रजापतिरेवोक्त इति भावः ॥ २३ ॥

सु. वा.— मनोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं मन्तव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं चन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २४ ॥
बुद्धिरध्यात्ममित्युक्तं बोद्धव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं बृहस्पतिः ॥ २५ ॥
अहंकारस्तथाऽध्यात्ममहङ्कर्तव्यमेव च ।
अधिभूतं तदित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥ २६ ॥

वा. आभ.— मंतव्यबोद्धव्यादिकं सर्वं यद्यपि श्रोतव्यादिरूपमेव, तथापि मंतव्यत्वादिरूपेण श्रोतव्याद्यपेक्षया भेदमंगीकृत्य तेषां मनआदिविषयत्वमाह— मनो-ऽध्यात्ममिति त्रिभिः । मंतव्यमित्यादिना बृहस्पत्यादीनां तु बुद्ध्यादिदेवता-

त्वमागमादवगंतव्यम् । इतरेषां तु “ अग्निर्वाग्भूत्वा ” इत्यादिश्रुतौ तथात्वं स्पष्ट-मिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

सु. वा.— चित्तमध्यात्ममित्युक्तं चेतव्यं तत्र यद्भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तं क्षेत्रज्ञोऽत्राधिदैवतम् ॥ २७ ॥

वा. आभ.— चित्तमिति । क्षेत्रज्ञः साक्षीत्यर्थः ॥ २७ ॥

सु. वा.— तमोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं विकारस्तत्र यो भवेत् ।
अधिभूतं तदित्युक्तमीश्वरोऽत्राधिदैवतम् ॥ २८ ॥

वा. आभ.— तम इति । ईश्वरः मायाप्रवर्त्तको जगत्कारणमिति भेदः ॥ २८ ॥

सु. वा.— बाह्यान्तःकरणैरेवं देवतानुग्रहान्वितैः ।
स्वं स्वं च विषयज्ञानं तज्जागरितमुच्यते ॥ २९ ॥

वा. आभ.— एवमध्यात्मादिविभागं प्रदर्श्य ‘इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम्’ इतिवाक्ये इंद्रियग्रहणं करणोपलक्षणार्थमित्यभिप्रेत्य वदन् वाक्यार्थमुपसंहरति— बाह्येति । अत्र ज्ञानमिति कर्मेन्द्रियव्यापाराणां उपलक्षणम् । अन्यथा कर्मेन्द्रियस्या-संग्रहापातात् स्वरूपनिरूपणवैय्यर्थ्यं स्यादिति ॥ २९ ॥

आ. गि. वि.— ननु इदमात्मनः शरीरमपवर्गे नोपयुज्यते, तस्याशरीररूपत्वात् भोगायतनत्वेन भोगोपयोगित्वं वक्तव्यम् । कुत्र च तदभिमानाधीनो भोगः स्यादित्याकांक्षायां तत्र जागरिते तदभिमानप्रयुक्तो भोगो भवतीति वक्तुं जागरितं लक्षयति— इन्द्रियैरिति । सुषुप्तिव्यावृत्त्यर्थं शब्दादिविषयवाचकमर्थपदम् । स्वप्नं निरसितुमिन्द्रियविशेषणम् । तत्र हि विद्यमानमपि मनो विविधविषयाकारेण परिणतं साक्षिणो दृश्यतयाऽवतिष्ठमानं नोपलब्धौ करणं भवतीति भावः ।

रा. त.— आत्मनः शरीरसम्बन्धाभावमभिप्रेत्य शङ्कते— नन्विति । सम्भवे वा आत्मन एतच्छ-रीरं मोक्षे उपयुज्यते, अवस्थान्तरे वेति विकल्प्य प्रथमस्यासम्भवमाह— अपवर्ग इति । कुत इत्यत आह— तस्येति । “अस्थूलम्” (बृह॰ ३ । ८ । ८) इत्यादिश्रुतेरशरीरतेत्यर्थः । अवस्थान्तरमाकाङ्क्षन्नाह— भोगा-यतनत्वेनेति । भोगः सुखादिसाक्षात्कारः, तदायतनत्वं तन्निष्पादनस्थानत्वम् । भोगोपयोगित्वं तु तत्साधनत्वमिति विवेकः । उभयं स्वात्मपरात्मभेदेनेति द्रष्टव्यम् । कुत्रेति, कस्यामवस्थायामित्यर्थः । चकारः समुच्चयार्थः । एतदुत्तरत्वेन मूलमवतारयन्नाह— तत्रेति । तस्यां शङ्कायां सत्यामित्यर्थः । उपल-ब्धिर्जागरितमित्युक्ते सुषुप्तेऽतिव्याप्तिः, तत्रापि स्वरूपोपलब्धिसत्त्वात् । अन्यथा ‘सुखमहमस्वाप्सम्’ इत्यु-

त्थितस्य परामर्शानुपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थमर्थपदमित्याह— सुषुप्तीति । ननु स्वरूपमप्यर्थ एव, तत्राह— शब्दादीति । तावत्युक्ते स्वप्नेऽतिव्याप्तिमाशङ्क्याह— स्वप्नमिति । अस्त्येव तत्रापि मनोऽन्तरमिन्द्रिय-मिति चेत्तत्राह— तत्रेति । तत्र स्वप्नावस्थायां यद्यपि मनसोऽवस्थानमस्ति तथाऽपि दृश्यविषयाकारपरि-णतत्वान्न तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामः सम्भवति, युगपदेव ग्राह्यग्राहकत्वेन विरुद्धपरिणामद्वयानुपपत्तेः। मनउपादानभूताविद्यावृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिमात्रवेद्यत्वान्नेंद्रियवेद्यः स्वाप्नपदार्थः । अतः स्वप्ननिवृत्तये इन्द्रिय-विशेषणं युक्तमिति । ननु विवरणानुसारिणस्तु निद्रादोषदूषितान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं स्वाविद्याशक्तिविवर्त-स्वप्नावलम्बनमिच्छन्ति, अन्तःकरणस्य च तद्ग्राहकवृत्त्याकारपरिणामम् । अतः "इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जा-गरितम्" इति तन्मतेऽतिव्याप्तमिति चेत्, न, तन्मते बाह्यपदस्यानुसन्धेयत्वात् । न च तर्हि जाग्रत्सुखा-द्युपलब्धावव्याप्तिरिति शङ्क्यम्, सुखादेरिन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमादिति द्रष्टव्यम् । यद्वा मनस इन्द्रिय-त्वानभ्युपगमान्न मनोमये स्वप्नेऽतिव्याप्तिः।

ननु कथं मनस इन्द्रियत्वस्यानभ्युपगम इति ? उच्यते— लिङ्गदेहावयवगणनावसरे कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकमितीन्द्रियत्वस्य वागादिष्वेव नियमितत्वात् । तथाचान्तःकरणवृत्त्यभ्युपगमे तस्यानिन्द्रिय-त्वान्न तद्वेद्ये स्वप्नेऽतिव्याप्तिः।

वस्तुतस्तु विचार्यते— अन्तःकरणवृत्तिर्हि द्विधा, वृत्तिः फलं चेति । तत्र वृत्तिः अन्तःकरणस्य विशिष्टशब्दादिप्रमाणबलात्तद्विषयाकारसमुल्लासः। फलं तु तस्य चक्षुरादिद्वारा बाह्यविषयाकारपरिणामः। तदुभयं प्रमाणमेव । न पुनरप्रमाया अन्तःकरणवृत्तिरूपत्वं मायावादिनाऽभ्युपेयते, तस्या अविद्याविवर्त-त्वाङ्गीकारात् । तदुक्तमिष्टसिद्धिकारैः— "सदसद्भ्यामनिर्वाच्याऽविद्या वेद्यैः सह भ्रमः" इति । तस्मात्स्व-प्नस्य विपर्ययत्वान्नान्तःकरणपरिणामत्वमित्यतः सुष्ठूक्तं नोपलब्धौ करणं भवतीति भाव इति।

शां अ.— इन्द्रियैः श्रोत्रादिभिः स्वस्वदेवतानुगृहीतैः अर्थानां स्वस्वविषयाणां उपलब्धिः ज्ञानं जागरितं जाग्रदवस्था ।

(ऐ) तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः[1] । एतत् त्रयमकारः ।

सु. वा.— येयं जागरितावस्था शरीरं करणाश्रयम् ।
यस्तयोरभिमानी स्याद्विश्व इत्यभिधीयते ॥ ३० ॥

वा. आभ.— 'तदुभयाभिमानी' इत्यत्रोभयशब्दार्थं वदन् तद्वाक्यार्थ-माह— येयमिति । विश्वस्य स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरत्रयाभिमानित्वात्सूक्ष्मशरीर-संग्रहाय 'शरीरं करणाश्रयम्' इत्युक्तम् । अत एव तमश्शब्दितं कारणशरीरमपि 'तमोऽध्यात्मम्' इत्यत्रोक्तम् । अन्यथा जागरावस्थोक्तिप्रस्तावे तस्यानवसरप्रसं-गात् । तच्च इह शरीरग्रहणेन गृहीतमिति बोध्यम् ॥ ३० ॥

सु. वा.— विश्वं वैराजरूपेण पश्येद्भेदनिवृत्तये ॥ ३०½ ॥

---

१ 'एतदुभयाभिमानी' इति शान्तानन्दसरस्वतिपादानां सम्मतः पाठः।

वा. आभ.— ननु 'तत्कार्यं च विराड् भवेत्' इत्यत्र समष्टिव्यष्टिशरीरयोरभिधानात् समष्टौ च वैश्वानरशब्दितस्य वैराजस्याभिमानित्वात्कथं व्यष्ट्यभिमानिनो विश्वस्य तदुभयाभिमानित्वम्? अत आह— विश्वमिति । वैराजस्य रूपं यस्य स तथा । भावप्रधानो निर्देशः । वैराजरूपत्वेनेत्यर्थः । वैराजं विश्वात्मत्वेन पश्येदित्यर्थः । हिरण्यगर्भरूपेण चिन्तयेदित्यादावप्येवमेवार्थः । यथाश्रुते विश्वस्य वैराजान्तर्भावे विश्वस्य प्राधान्यं न स्यात् । तथा च सति प्रत्यगात्मशोधनं न भवेत् । वैराजादीनां ईश्वरावस्थाभेदत्वेन प्रत्यगात्मावस्थाभेदत्वाभावात् । तथा सति "अकारमात्रं विश्वः स्यात् । अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत्" इत्यादि वक्ष्यमाणाः विश्वादिप्राधान्यव्यपदेशा विरुध्येरन् ।

एतदुक्तं भवति— एकस्यैव चैतन्यस्य समष्टिव्यष्ट्यभिमानभेदेन भेदाज्जीवानामपि "सर्वे जीवाः सर्वमयाः" इति श्रुत्या अपरिच्छेदात्परिच्छिन्नव्यष्ट्यभिमानकृतः परिच्छेदभ्रमः । तत्र समष्टिव्यष्ट्योः स्थूलत्वसामान्येन अभेदे चिन्तिते परिच्छिन्नाभिमाननिवृत्त्या परिच्छेदभ्रमनिवृत्तौ तदभिमानिनोरपि विश्ववैराजयोरभेददर्शनं स्यादिति 'एतत् त्रयमकारः' इत्यादिनोक्तम् ॥ २०½ ॥

आ. गि. वि.— ननु वैराजे शरीरे जागरिते च प्रत्यगात्मा कथं 'अहं मम' इत्यभिमानभाक् भवितुमुत्सहते? न हि तस्यासङ्गोदासीनस्य क्वचिदहंकारो ममकारो वा युज्यते, तत्र वस्तुतोऽभिमानाभावेऽपि कल्पनया तदुपपत्तेरित्यभिप्रेत्य स्थूले शरीरे जागरिते चाहम्ममाभिमानवतः संज्ञां दर्शयन्नध्यात्माधिभूताधिदैवविभागाभावं सूचयति— तदुभयेति । ननु वैराजशरीरं जागरितं तदुभयाभिमानी चेति कथमेतत्त्रयमद्वैतवादिभिरास्थीयते, तत्राह— एतत्त्रयमिति ।

रा. त.— यत्तु "तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः" इत्युक्तं तदयुक्तम्, आत्मनोऽभिमानाभावादिति शंकते— नन्विति । वैराजे शरीरे अहमिति, जागरिते ममेति विभागः । "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" (बृह. ४।३।१५) इति श्रुतिमाश्रित्यात्मनोऽभिमानाभावं दर्शयति— न हीति ।

सिद्धान्ती अभिमानस्यात्रास्तवत्वमङ्गीकृत्य काल्पनिकोऽभिमान इति परिहरति— तत्रेति । अध्यात्माधिभूताधिदैवविभागाभावम् । वस्तुत इति शेषः । द्वैतापत्तिमाशंकते— नन्विति । वास्तवाभेदमाश्रित्य परिहरति— तत्राहेति ।

शां. अ.— एतदुभयाभिमानी स्थूलदेहजाग्रद्द्वयाभिमानी आत्मा विश्वः विश्वसंज्ञः । एतत् त्रयं स्थूलदेहो जाग्रद्विश्वश्चेति त्रितयं अकारः ओंकारगताकारवाच्यम् । अत्रेदं बोध्यम्— वस्तुतोऽसङ्गोदासीनस्वभावमद्वितीयं चिद्वस्तु तथापि स्थूलोपाधिवशात्तदभिमानः, तेन च नाममात्रं चितो भेदो विश्व इति । नामरूपयोश्च मिथ्यात्वं 'वाचारंभणं विकारो नामधेयं' इति श्रुतिसिद्धम् । अध्यात्मादिविभागस्तु विचित्रोपाधिकृत इति नायं वास्तवो भेदः ।

यतः स्थूलाभिमानी चेतन एक एव अत एवाकाररूपैकपदवाच्यतापि । वाच्यवाचकयोश्च तदात्म्यादैक्येति स्थूलोपाधिरेक एव । अनेन व्यष्ट्युपाधिर्जीवः, समष्ट्युपाधिरीशः, तावुभावप्यकारवाच्यौ इति तत्त्वंपदार्थवाच्यताप्यकारस्य दर्शिता । एषैव रीतिः स्वप्नसुषुप्त्योरपि बोध्या ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि । तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः दशेन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते । एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः ।

सु. वा.— ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३१ ॥
श्रोत्रत्वङ्नयनघ्राणजिह्वा धीन्द्रियपञ्चकम् ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थाः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् ॥ ३२ ॥

वा. आभ.— पादानां मात्राणां चाभेदं श्रौतक्रममनुसृत्यैव 'अकारमात्रं विश्वः स्यात्' इत्यादिना वक्ष्यामीत्यभिसन्धाय अपञ्चीकृतेत्यादिनोक्तं द्वितीयपादं व्याचष्टे— ज्ञानेन्द्रियाणीत्यादिना । श्रोत्रत्वगिति स्पष्टम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

सु. वा.— मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।
संकल्पाख्यं मनोरूपं बुद्धिर्निश्चयरूपिणी ॥ ३३ ॥
अभिमानात्मकस्तद्वदहंकारः प्रकीर्तितः ।
अनुसंधानरूपं च चित्तमित्यभिधीयते ॥ ३४ ॥

वा. आभ.—मनो बुद्धिरिति । सङ्कल्पाख्यमिति । सङ्कल्पवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं मन इत्यर्थः । निश्चयाख्यवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणं बुद्धिः ॥ ३३ ॥ अभिमानात्मक इति । अभिमानवृत्तिरूपेण परिणतमन्तःकरणमहङ्कारः । पूर्वोत्तरानुसन्धानरूपवृत्तिमच्चित्तमित्यर्थः । "मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् । संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥" इत्यभियुक्तोक्तेः । तत्र गर्वोऽभिमानः, स्मरणं अनुसन्धानं, विषयाः साध्या वृत्तय इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सु. वा.— प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानाख्यस्तथैव च ।
समानश्चेति पञ्चैताः कीर्तिताः प्राणवृत्तयः ॥ ३५ ॥

वा. आभ.— प्राणोऽपान इति स्पष्टम् ॥ ३५ ॥

सु. वा.— खं वाय्वग्न्यम्बुक्षितयो भूतसूक्ष्माणि पञ्च च ।
अविद्याकामकर्माणि लिङ्गं पुर्यष्टकं विदुः ॥ ३६ ॥

खं वाय्विति । पुर्यष्टकमिति— एकैकं पञ्चकमेकैका पुरी, मनआदिचतुष्टयमेका पुरी, कामादिकं प्रत्येकमेकैका पुरीति पुर्यष्टकम् । एतच्च ज्ञानेन्द्रियादिकं जीवस्य भोगसाधनत्वात्तदुपाधित्वेन तदवस्थानप्रदेशत्वाच्च पुरीव राज्ञः पुरीत्यर्थः । "ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पञ्च तथा पराणि, कर्मेन्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च । प्राणादिपञ्चकमथो वियदादिकं च, कामश्च कर्म च तमः पुनरष्टमी पुरी ॥" इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्र वार्तिके अभियुक्तश्लोके चाविद्यातमश्शब्दौ पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनारूपाविद्यापरौ, मूलाविद्यायाः कारणशरीरत्वेन सूक्ष्मशरीरान्तर्भावासम्भवात् । पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनायामप्यविद्याशब्दः प्रत्युक्तो वाचस्पतिमिश्रैः "अनिर्वाच्याऽविद्याद्वितीयसचिवस्य" इत्यत्र । यद्यपि 'पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् ॥ अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनम् ॥' इति प्राणादिसप्तदशकमेव लिङ्गशरीरमित्यात्मबोधादावुक्तम् । अत्र च कामकर्मादीनामपि लिङ्गशरीरान्तर्भाव उच्यते "एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यात्" इति । तथाप्यात्मबोधादिश्लोकेषूपलक्षणपरत्वेन कामकर्मादीनामपि ग्रहणं स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा तेषां शरीरत्रयेऽप्यन्तर्भावाभावेन शरीरत्रयापलापेऽपि तदपलापाभावप्रसङ्गात् । तथाच स्थूलप्रपञ्चः सर्वोऽपि स्थूलशरीरम्, सूक्ष्मप्रपञ्चः सर्वोऽपि सूक्ष्मशरीरं, मूलप्रकृतिः कारणशरीरमिति शरीरत्रयापलापे सर्वप्रपञ्चापलापसिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ॥ ३६ ॥

सु. वा.— एतत्सूक्ष्मशरीरं स्यान्मायिकं प्रत्यगात्मनः ॥ ३६½ ॥

वा. आभ.— एतदिति । एतत्पुर्यष्टकम् । तस्य निरसनयोग्यतां दर्शयितुं मायिकमिति विशेषणम् ॥ ३६½ ॥

आ. गि. वि.—तदेवमाद्यमकारं निरूप्य मध्यममुकारं निरूपयितुं सूक्ष्मप्रपञ्चं कथयति— अपञ्चीकृतेति । अयमर्थः— शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि परस्परमनुप्रवेशशून्यान्यपञ्चीकृतानि पंचसंख्याकानि पूर्ववन्महान्ति च भवन्ति । तेषां च कार्यं कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं बुद्धिर्मनश्चेत्यन्तःकरणद्वयमिति सप्तदशकं लिङ्गम् । तच्चेदं कयाऽपि विधया प्रतीचो गमकत्वादेव लिङ्गमिति व्याख्यायते । तत्कार्यत्वमुक्त्वा भौतिकत्वमभिदधानो लिङ्गस्याहंकारिकत्वमप्रामाणिकमिति मन्यते । तदेतदपञ्चीकृतभूतपञ्चकं लिङ्गम् । तच्च सप्तदशकं पूर्वोक्तं भूतकार्यतया भौतिकम् । सर्वमेतदेकीकृत्य

हिरण्यगर्भशब्देनोच्यत इति हिरण्यगर्भस्यापि विराडात्मवन्नात्मत्वम् । किन्तु तदुपाधित्वमित्यभिप्रेत्याह— एतदिति ।

रा. त.— वृत्तानुवादपुरःसरमुत्तरग्रन्थमवतारयति— तदेवमिति । अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानीति पदतात्पर्यं कथयति— अयमर्थ इत्यादिना । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धास्त्वपञ्चीकृतानि भूतानीति योजना । तेषां सूक्ष्मत्वमाह— तन्मात्राणीति । तेषामाकाशादीनां मात्राणि कारणानि । तेषामपंचीकृतत्वं दर्शयति— परस्परेति । पूर्ववदिति, स्वकार्यव्यापित्वादित्यर्थः । तेषां कार्यमाह— तेषां चेति । वाक्पाणिपादपायूपस्थानीति कर्मेन्द्रियाणि, श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानि ज्ञानेन्द्रियाणि, प्राणादिवायुपंचकम् । चित्ताहंकारयोर्बुद्धिमनसोरन्तर्भावमभिप्रेत्याह— अन्तःकरणद्वयमिति । तेषां लिङ्गशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह— प्रतीचो गमकत्वादिति । प्रतीचः प्रत्यगात्मनो गमकत्वाज्ज्ञापकत्वात् । लीनमर्थं गमयतीति लिङ्गमिति व्युत्पत्त्या गमकं लिङ्गमिति प्रसिद्धेः । कयाऽपि विधयेति, केनापि प्रकारेण इन्द्रियाणि स्वप्रवृत्त्या स्वप्रेरकमनुमापयन्तीत्यर्थः । तत्कार्यत्वमिति । तस्य सप्तदशावयवात्मकस्य लिङ्गस्य अहंकारिकत्वमहंकारविषयत्वमित्यर्थः । अप्रामाणिकमितीति । यत इदं भूतकार्यमतोऽस्मिन्नहमित्यात्माभिमानोऽप्रामाणिक इत्यर्थः । भूतभौतिकयोः कार्यकारणत्वेनाभेदमाश्रित्य हिरण्यगर्भशब्देन भूत इत्याह— तदेतदिति । भौतिकत्वे हेतुः— भूतकार्यतयेति । हिरण्यगर्भ एव प्रत्यगात्मतया प्रत्येतव्य इति नेत्याह— हिरण्यगर्भस्यापीति । हिरण्यगर्भस्यापि नात्मत्वं, किन्तु विराडात्मवत्तदुपाधित्वमित्यन्वयः । तस्यात्मन उपाधिस्तदुपाधिः, तस्य भावस्तत्त्वमिति यावत् ।

शां. अ.—अपञ्चीकृतेति स्पष्टोऽर्थः ।

करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते ।

सु. वा.— करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थं प्रबोधवत् ॥ ३७ ॥
ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं स्वप्न उच्यते ॥ ३७½ ॥

वा. आभ.— एवं शरीरं निरूप्य तस्य यस्यामवस्थायां भोगसाधनत्वं तामवस्थां दर्शयति— करणोपरमे इति । करणानां चक्षुरादीनामुपरमे सति जाग्रदनुभवजन्यसंस्कारोत्थमन्तःकरणवृत्तिरूपप्रबोधयुक्तं यद्ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं चैतन्यमस्ति तद्विषयभूतरथगजादितद्विषयकान्तःकरणवृत्तिश्चेति द्वयं स्वप्न इत्यर्थः । मूले "जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्नः" इत्युक्तत्वात्, तदनुसारेणैव व्याख्यातम् । अन्यथा चैतन्यस्य स्वप्नावस्थान्तर्भावे तस्याप्यपलापापत्तेः ॥३७½॥

आ. गि. वि.— अथाधुना चास्य भोगायतनत्वं यत्र तमवस्थाविशेषं लक्षयति— करणेष्विति । 'प्रत्ययः स्वप्नः' इत्युक्ते सुषुप्तावतिप्रसक्तिर्मा भूदित्युक्तं सविषयः स्वप्न इति ।

वासनामयविषयसहितः स्वप्नेऽपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । जागरितव्यावृत्त्यर्थमुक्तं–करणेषूपसंहृतेष्विति ।

ननु तर्हि करणाभावात्कथमयं प्रत्ययः समुद्भवेदित्याशङ्क्याह– जागरितेति । संस्कारग्रहणं न कारणान्तरपरिसंख्यार्थं, कारणान्तरस्यादृष्टादेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

रा. त.— हिरण्यगर्भोपाधिकस्यात्मनोऽपि भोगः किं जागरिते, अथवा अवस्थान्तर इति जिज्ञासायामवस्थान्तरं दर्शयति— अथाधुनेति । करणेषूपसंहृतेषु सविषयः प्रत्ययः स्वप्न इति स्वप्नलक्षणम् । स्वप्नावस्थायां विषयाभावात् सविषयत्वाभावमाशङ्क्याह– वासनेति । करणाभावे प्रत्ययानुदयमाशङ्कते– तर्हीति । संस्कारस्यैव करणत्वान्न करणाभाव इति परिहरति– जागरितेति । कश्चिदाह स्वप्नः स्मृतिरिति । स प्रष्टव्यः स्मृतेः किं लक्षणमिति, संस्कारजन्यत्वमिति चेत्, प्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः । तन्मात्रजन्यत्वं तु प्रकृते नास्तीत्यत आह— संस्कारग्रहणमिति । परिसंख्या परिवर्जनम् । अदृष्टादेरिति, आदिशब्दाद्दोषो गृह्यते ।

शां. अ.— करणेष्विति स्पष्टम् ।

तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः । एतत्त्रयमुकारः ॥

सु. वा.— अभिमानी तयोर्यस्तु तैजसः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥

वा. आभ.— एवं शरीरमवस्थां चोक्त्वा तदभिमानिनं दर्शयति— अभिमानीति । तयोः स्वप्नसूक्ष्मशरीरयोः । तैजस इति, तेजसि वासनायामभिमानित्वेन निर्वृत्तो भवतीति तैजस इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

सु. वा.— हिरण्यगर्भरूपेण तैजसं चिन्तयेद्बुधः ॥ ३८½ ॥

वा. आभ.— हिरण्यगर्भेति । अत्र हिरण्यगर्भशब्देन समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी सूत्रात्मोच्यते । यथा व्यष्टिभूतपत्रपुष्पशाखादिकं समष्टिभूतवृक्षरूपेण पश्यति "एको वृक्षः" इति, तथा व्यष्टिभूतसूक्ष्मशरीराभिमानिनमात्मानं व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानं हित्वा समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानित्वेन ध्यायेदित्यर्थः ॥ ३८½ ॥

आ. गि. वि.— इदानीं हिरण्यगर्भशरीरे स्वप्ने चाहम्ममाभिमानवतः संज्ञां संगिरते— तदुभयेति । तैजसस्तेजसि वासनायामभिमानितया निर्वृत्तो भवतीति व्युत्पत्त्योच्यते । न च सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्था च तयोरभिमानीत्येतत्त्रितयाङ्गीकारेण द्वैतमाशङ्कितव्यमित्याह– एतत्त्रयमुकार इति ।

रा. त.— न चादृष्टस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणत्वव्याहतिप्रसङ्गादिति । संज्ञां संगिरते व्यवहारासांकर्यायेति शेषः । तैजसत्वं निर्वक्ति— तेजसीति । निर्वृत्तः तृप्तः । द्वैतापत्तिं परिहरति— न चेति ।

शां. अ.— तेजो नाम वासना तस्यामभिमानितया निर्वृत्तस्तैजसः । प्राणमयकोशः (प्राणपञ्चक-कर्मेन्द्रिययुक्तं), मनोमयकोशः मनोयुक्तं धीन्द्रियैः, विज्ञानमयकोशः बुद्धियुक्ता धीन्द्रियैः, एतत्कोशत्रययुक्तं सूक्ष्मशरीरं तदुपाधिकस्तैजससंज्ञ इत्युक्तम् ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः ।

सु. वा.— चैतन्याभासखचितं शरीरद्वयकारणम् ॥ ३९ ॥
आत्माज्ञानं तदव्यक्तमव्याकृतमितीर्यते ॥ ३९½ ॥

वा. आभ.— एवं सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्थां तदभिमानिनं च उकारार्थमुक्त्वा मकारार्थं वक्तुं कारणशरीरं तस्य भोगसम्पादिकामवस्थां तदभिमानिनं च दर्शयति— चैतन्येति । केवलाज्ञानस्य शरीरद्वयकारणत्वासम्भवाच्चैतन्याभासखचितमित्युक्तं, चैतन्यप्रतिबिम्बसहितमित्यर्थः । आत्माज्ञानमिति । अत्र यदित्यध्याहारः । यत् शरीरद्वयकारणमज्ञानमस्ति तदव्यक्तमव्यकृतमिति च ईर्यते इति सम्बन्धः ॥ ३९½ ॥

आ. गि. वि.— नन्वकारात्मकस्थूलशरीरस्योकारात्मकसूक्ष्मशरीरस्य च पारमार्थिकत्वाभ्युपगमे द्वैतता स्यादिति, नेत्याह— शरीरद्वयेति । कथं पुनरात्माश्रयमात्मविषयं चाज्ञानं कार्याय पर्याप्तम् ? अचेतनत्वादिति तत्राह— साभासमिति । कुलालाद्यधिष्ठितं हि मृदादि घटादिकं कुर्वदुपगम्यते । तद्वच्चिदाभासव्याप्तमज्ञानं शरीरद्वयाकारेण परिणमते विवर्तते इत्यर्थः । "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" (बृह० १ । ४ । ७) इत्यादिश्रुतावव्याकृतस्य कारणत्वश्रुतेः । कथमात्माज्ञानस्य तु तदुक्तमित्याशङ्क्य तत्रैवाव्याकृतशब्दप्रयोगान्नैवमित्याह— अव्याकृतमिति ।

रा. त.— तदेवमकारोकारनिरूपणं सप्रपञ्चं व्याख्याय मकारनिरूपणमवतारयति— नन्विति । स्थूलसूक्ष्मप्रपंचरूपकार्यस्य तत्कारणमात्रत्वान्न द्वैतमिति परिहरति— नेत्याहेति । अज्ञानस्य प्रपंचोत्पादकत्वासम्भवमाशङ्कते— कथमिति । तत्र हेतुमाह— अचेतनत्वादिति । पर्याप्तं अलं समर्थमिति यावत् । आत्माश्रयमात्मविषयमित्यस्यार्थं भावः— न अनात्मनः अज्ञानाश्रयता, तस्याज्ञानोत्पादितत्वेन तदाश्रयत्वायोगात् । न हि मृदुत्पादितो घटो मृदाश्रयो भवति । कथं तर्हि स्वप्रकाशचैतन्यमावरणरूपाऽविद्या समाश्रयेदिति चेत्, तत्र किं वास्तवमाश्रयत्वं न सम्भवति उत प्रातीतिकमपि । आद्येऽविवाद एव । द्वितीये 'अहमज्ञः' इत्यनुभवविरोधः । तथा चात्माश्रयमज्ञानमिति युक्तम् । तथाऽज्ञानविषयोऽप्यात्मैव । कथं तर्हि घटाज्ञानं पटाज्ञानमिति अनुभव इति चेत्, तदवच्छिन्नचैतन्यावरणादेवेति ब्रूमः । घटविषयकमज्ञानमित्यत्र घटावरणरूपमज्ञानमिति वक्तव्यम् । तच्च न सम्भवति, प्रमाणप्रयोजनयोरभावेन जडावरणस्य दुर्निरूपत्वात् । प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धायावरणमपेक्षते । न कदाचिज्जडे प्रकाशः प्रसक्तः । विस्तृतमेतद्विवरणाचार्यैरिति नेह वदामः । उक्तं च—

आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विभागचितिरेव केवला ।
पूर्वसिद्धतमसो हि पश्चिमो नाश्रयो भवति नापि गोचरः ॥
(संक्षे० शारी० १ । ३ । १९) इति ।

अतोऽचेतनत्वादज्ञानं कथं कार्याय पर्याप्तमिति । उत्तरमाह— तत्राहेति । आ समन्ताद्भासत इत्याभासः चैतन्यं तेन सह वर्तते इति तथा, चैतन्याधिष्ठितमित्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टः । प्रपञ्चद्वयकारणमात्माज्ञानमित्युक्तं तदयुक्तं, श्रुतिविरोधादित्याशङ्कां परिहरति— तद्धेदमिति । अव्याकृतं सुषुप्तिर्निद्रा मायाऽविद्या शक्तिरित्याद्यनेकशब्दवाच्यमात्माज्ञानमित्यर्थः ।

शां. अ.— अधुनाऽज्ञानाख्य आनन्दमयकोशकारणशरीरमात्मन इत्युच्यते— शरीरद्वयेति । स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्य कारणं परिणामिकारणं आत्मनिष्ठमज्ञानमात्माज्ञानं अव्याकृतं कारणावस्थापन्नं साभासं चित्प्रतिबिम्बसहितं इति चोच्यते । न च निरवयवेऽज्ञाने निरवयवचेतनप्रतिबिम्बो न स्यादिति वाच्यं, निरवयवे खे निरवयवशब्दस्य प्रतिध्वनिरूपप्रतिबिंबदर्शनात् । प्रतिबिम्बत्वं च तद्धर्मानुविधायित्वं, न तु दर्पणादिगतप्रतिबिम्बसदृशत्वम् । अनेनाभासवादोऽवच्छेदवादो वा कैश्चिदाचार्यैरभिमतः सोऽपि यथाधिकारं ग्राह्य इत्यपि सूचितम् । एतदज्ञानमात्मनः कारणशरीरम् ।

तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत्, न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित् । न निरवयवं, न सावयवं, नोभयम्[1] । किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् ।

सु. वा.— न सन्नासन्न सदसद्भिन्नाभिन्नं न चात्मनः ॥ ४० ॥

वा. आभ.— ननु शरीरद्वयकारणत्वे तस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्ताऽवश्यंभावात्तत्कार्यशरीरद्वयस्यापि सत्तासम्भवात्तदपलापो न सम्भवतीत्याशङ्क्य नार्थक्रियाकारित्वमेव सत्त्वं, किन्त्वबाध्यत्वम् । तच्चाधिष्ठानतत्त्वज्ञानबाध्यत्वादज्ञानस्य नास्ति इत्यभिप्रायेणाह— न सदिति । तर्हि शशशृङ्गादिवदसदेव स्यादित्याशङ्क्याह— नासदिति । अज्ञोऽहमित्यपरोक्षतया प्रतीयमानत्वान्नात्यन्तमसदित्यर्थः । न च सत्त्वनिषेधेऽसत्त्वम्, असत्त्वनिषेधे सत्त्वं वा वक्तव्यं, परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधे अन्यतरावश्यंभावादिति वाच्यम्, परमते घटात्यन्ताभावे घटतदत्यन्ताभावयोरभाववत्सत्त्वासत्त्वयोरप्यभावोपपत्तेरिति भावः । तर्हि केवलसदसद्रूपत्वाभावेऽपि तदुभयरूपत्वं स्यादित्याशङ्क्याह— न सदसदिति । एकस्यैकदैव सदसद्रूपत्वस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । ननु तदज्ञानमात्मनः सकाशाद्भिन्नमभिन्नं वा ? भिन्नत्वे अद्वैतहानिः, अभिन्नत्वे बाध्याज्ञानाभिन्नत्वेनात्मनोऽपि बाध्यत्वापत्तिरित्यत आह— भिन्नाभिन्नमिति । भिन्नत्वाभिन्नत्वयोः परस्परविरुद्धयोरप्यभावः

१ 'न चोभयम्' इत्यन्यत्र मुद्रितपुस्तके पाठांतरम् ।

पूर्ववदेव द्रष्टव्यः । यद्यपि 'न भिन्नं नाभिन्नं कुतश्चित्' इत्यस्य 'सतः असतः प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यते' इत्यानन्दगिरीये व्याख्यातं, तथापि वार्त्तिके आत्मन एव कण्ठरवेण भेदादिप्रतियोगित्वमुक्तमिति एवं व्याख्यातम् ॥ ४० ॥

न सभागं न निर्भागं न चाप्युभयरूपकम् ।
ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानहेयं मिथ्यात्वकारणात् ॥ ४१ ॥

वा. आभ.— ननु सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि सभागत्वादिना निर्वक्तुं शक्यत एवेत्याशङ्क्य सभागत्वं नाम सावयवत्वं तच्चावयवरूपकारणसमवेतत्वं, तच्चाज्ञानस्यानादित्वेन नास्तीत्याह— न सभागमिति । तर्हि निर्भागं भविष्यतीत्याशङ्क्य तद्भागभूतानामंशभूतानां पृथिव्यादीनां विद्यमानत्वान्न निर्भागमित्याह— न निर्भागमिति । अत एव नोभयरूपमित्याह— न चापीति । ननु सर्वात्मना निर्वक्तुमशक्यत्वे तत्स्वरूपाधिगतिरेव न स्यात्, लक्षणाभावे लक्ष्याधिगतेरसम्भवादित्याशङ्क्य सत्त्वादिना निर्वचनाभावेऽपि आत्मज्ञानापनोद्यत्वादिरूपेण निर्वचनं सम्भवतीत्याह— ब्रह्मेति । ब्रह्मात्मैकत्वविषयकाज्ञानस्यैवानर्थहेतुत्वात्तद्विषयकज्ञानमेव तन्निवर्तकमित्यर्थः । हेयमिति, नाश्यमित्यर्थः । ननु अन्यज्ञानेनान्यनाशः कथमित्याशङ्क्य मिथ्यात्वादधिष्ठानतत्त्वज्ञानेन तदज्ञानस्य निवृत्तिः सम्भवतीत्याह—मिथ्यात्वेति ४१॥

आ. गि. वि.— शरीरद्वयहेतोरव्याकृतस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वाभ्युपगमात्, तत्कार्यस्यापि तथात्वात्, अद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह— तच्चेति । तस्यापि सत्त्वे 'सदेव' इति ब्रह्मण्यवधारणायोगात् अभिधास्यमानज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेश्च सत्त्वासिद्धिरित्यर्थः ।

रा. त.— नन्वज्ञानं सत् उत असत्, अथवा सदसद्भिन्नम्, उताभिन्नम्, अथवा भिन्नाभिन्नमिति निरूपणासहिष्णुतया अनिर्वचनीयत्वं प्रकटयितुमाह— शरीरेत्यादिना । तच्च न सदित्युक्तम्, तदाक्षिपति— शरीरद्वयहेतोरिति । तस्य सत्त्वे हेतुमाह— अर्थक्रियाकारित्वेनेति । ततः किमनिष्टमित्यत आह— अद्वैतानुपपत्तिरिति । तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति— तच्चेतीति । तदुपपादयति— तस्यापीति ।

नन्वग्रे सृष्टेः पूर्वं सदेवासीदिति सन्मात्रमेवावधारयति श्रुतिः, न तु ब्रह्मासीदिति । तत्कथं ब्रह्मण्यवधारणयोग इति चेत्, न, छान्दोग्ये "सदेव सोम्य" इत्युपक्रम्य, "तत्सत्यं स आत्मा" (छां. ६ । २ । २०) इत्युपसंहारात् ब्रह्मण्येवावधारणोपपत्तेः । हेत्वन्तरमाह— अभिधास्यमानेति ।

अयमर्थः— न ज्ञानं वस्तु स्वतो निवर्तकम्, तेन सह विरोधाभावात् । विरोधस्तु प्रसिद्ध एव ज्ञानाज्ञानयोः, रज्जुतत्त्वज्ञानेन रज्ज्वज्ञानविलयदर्शनात् । यद्यज्ञानं परमार्थतः सत् स्यात् तर्हि ज्ञानेन न निवर्तेत । निवर्तते च तत् । श्रूयते च "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" (संक्षे० शारी० ४।४६) इति ।

आ. गि. वि.— तर्हि सत्त्वनिषेधादसत्त्वमेव स्यात्, नभोनलिनीवदिति चेत्, न,

इत्याह— नासदिति । "अज्ञोऽहम्" इत्यपरोक्षप्रतीतिविरोधादर्थक्रियाकारित्वाच्च नात्यन्तिकमसत्त्वम् । न च परस्परविरोधे सत्त्वासत्त्वयोर्विधान्तरानुपपत्तिः । संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदप्रतिपादको योऽन्योन्याभावः स यथा एतदुभयविलक्षणस्तद्वदत्रापि सत्त्वासत्त्वविलक्षण इत्यर्थः । अभावान्यान्योभावयोरन्योन्याभावस्य तद्भावानभ्युपगमवत् इहापि सत्त्वस्यासत्त्वस्य चानभ्युपगमसंभवादिति भावः ।

रा. त.— तस्मान्न सदज्ञानमिति सत्त्वासत्त्वयोः परस्परस्पर्द्धिनोरेकनिषेधेऽन्यविधानान्तरीयकत्वादसदेवेत्याशङ्कते— तर्हीति । दूषयति— नेत्याहेति । कुत इत्यत आह— अज्ञोऽहमिति । न ह्यत्यन्तासतः शशशृङ्गादेरपरोक्षावभासः सम्भवतीत्यर्थः ।

नन्वसत्त्वनिषधे सत्त्वं, सत्त्वनिषेधे चासत्त्वम्, अतः कथं तृतीयः प्रकार इत्याशंक्याह— न चेति । विधान्तरमेव दृष्टान्तेन साधयति— संसर्गाभावान्योन्याभावयोरिति । संसर्गाभावश्चान्योन्याभावश्च संसर्गाभावान्योन्याभावौ, तयोरन्योन्याभावः अन्योन्यात्मकता तदभावः अन्योन्यात्मकताऽभावः । तद्भावानभ्युपगमवदिति तदुभयानभ्युपगमसम्भवादिति योजना ।

अयमर्थः—अनभ्युपगमसम्भवादित्यन्ते परिशेषात्प्रकारान्तरसम्भव इति योजनीयम् । "अभावान्योन्याभावयोः" इति पाठे संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्भेदको योऽन्योन्याभावस्तस्य तदुभयविलक्षणत्वाङ्गीकारवदित्यर्थः । यद्यपि तार्किकमतेऽभावान्योन्याभावयोः संसर्गाभावान्योन्याभावयोर्वा भेदकः स्वरूपातिरिक्तोऽन्योन्याभावो नास्ति, तथापि स्वरूपात्मकभेदानभ्युपगमात् भेदकः कश्चिदाकार एष्टव्यः, भावाभावयोरभावयोर्वाऽन्यथापेक्षानपेक्षविरुद्धधर्मयोर्भेदस्वरूपयोरैक्यप्रसङ्गात् ।

आ. गि. वि.— अस्तु तर्हि प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधेऽपि समुच्चितं सदसदात्मकमव्याकृतमिति चेत्, मैवम्, विरोधात्, एकत्र तद्भावासम्भवादित्याह— **नापीति** । तर्हि सतोऽसतः सदसद्भ्यां वा भिन्नमिति चेत्, न, इत्याह— **न भिन्नमिति** । न हि भेदो धर्मत्वेन स्वरूपत्वेन वा प्रतिपादयितुं शक्यते । धर्मत्वे भेदाभेदविकल्पप्रवेशप्रसङ्गात् । स्वरूपत्वे चान्यतरपरिशेषापातादित्यर्थः ।

भेदनिषेधे प्राप्तमभेदं निरस्यति— **नाभिन्नमिति** । सदसद्भ्यामन्यतमपरिशेषे पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात् । अव्याकृतमात्रपरिशेषे च वस्त्वप्रसिद्धेस्तदसिद्धिरित्यर्थः । भेदाभेदयोरेकैकस्य निषेधेऽपि प्राप्तं भिन्नाभिन्नत्वं विरोधात्प्रत्याचष्टे— **नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चिदिति** । सतोऽसतश्चेति प्रत्येकं मिलितस्य च प्रतियोगित्वमुच्यत इति ज्ञातव्यम् ।

रा. त.— अतो दृष्टान्तोपपत्तिरिति परिशेषात् सदसत्समुच्चय एवास्त्वव्याकृतमिति शङ्कते— अस्तु तर्हीति । न च समुच्चयोऽनुपपन्न इति वाच्यम्, त्रिदोषसमुच्चयस्य संनिपातत्ववत् त्रिगुणसमुच्चयस्य प्रकृतित्ववत्, सदसत्समुच्चयस्याव्याकृतत्वोपपत्तेरिति परिहरति— मैवमिति । न च संनिपातादिवत्समुच्चयसम्भवः, परस्परप्रतिस्पर्द्धित्वात्सत्त्वासत्त्वयोः । न ह्येकमेव वस्तु युगपत् सच्चासच्च भवतीति भावः ।

तर्हि चतुर्थ एव प्रकारोऽस्त्वित्याशङ्कते— तर्हीति । न हि भेद इति । भेदः किं वस्तुधर्मः स्वरूपं वा ? । नाद्य इत्याह— धर्मत्व इति । वस्तुधर्मयोर्यो भेदः स किं वस्तुनः सकाशाद्भिन्नः

उत अभिन्नः ? आद्येऽपि किं स्वत एवोत भेदान्तरेण ? । नाद्यः, स्वस्यैव भेद्यभेदकत्वेन कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, सोऽपि भेदो भेदान्तरेणेत्यनवस्थापातादिति । अभिन्नत्वे धर्मत्वव्याघातात् । नापि द्वितीय इत्याह— स्वरूपत्वे चेति । घटपटयोर्भेदस्य स्वरूपानतिरिक्तत्वे घट एव वा स्यात्पटो वा नान्यो भेदोऽस्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तदोषानुषङ्गादिति । सतोऽभिन्नत्वे ज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तेः, असतोऽभिन्नत्वे अपरोक्षप्रतिभासानुपपत्तेः, समुच्चयाभेदस्य विरोधिनोः समुच्चयासम्भवादेवासम्भव इत्यर्थः । तर्ह्यव्याकृताभेद एवास्तु । तत्राह— अव्याकृतेति । पक्षान्तरव्याख्याऽतिरोहितार्था । कुतश्चित्पदस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह— कुतश्चिदितीति । सदाद्यन्यतमादपि न भिन्नं नाभिन्नं नापि भिन्नाभिन्नमित्यर्थः ।

आ. गि. वि.— सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेपि मूलकारणत्वादव्याकृतं निरवयवत्वेन शक्यं निर्वक्तुमित्याशंक्याह— न निरवयवमिति । न हि तस्यानात्मनो निरवयवत्वं तत्तन्नानाविधप्रपञ्चाकारपरिणामित्वादित्यर्थः ।

रा. त.— ननु सदादिभिः प्रकारैर्निर्वक्तुमशक्यत्वेऽप्यव्याकृतस्य नानिर्वचनीयता सिद्ध्येत्, प्रकारान्तरेण शक्यनिर्वचनत्वादित्याशङ्कते— सत्त्वादिनेति । निरवयवत्वे हेतुः— मूलकारणत्वादिति । सावयवस्यावयवपरतन्त्रत्वेनानित्यत्वान्न मूलकारणत्वम् । "मायां तु प्रकृतिम्" (श्वेता. ४ । १०) इति श्रुतेर्न मूलकारणत्वं हीयते इत्यर्थः । दूषयति— न निरवयवमितीति । तत्रोपपत्तिमाह— न हीति । निरवयवत्वाभावे हेतुमाह— तत्तन्नानेति । सावयवाकारेण प्रतीयमानकार्यस्य न कारणं निरवयत्वं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

आ. गि. वि.— तर्हि परिणामित्वादेव मृदादिवदेष्टव्यं सावयवत्वमित्याशंक्याह— न सावयवमिति । सावयवत्वे कार्यद्रव्यत्वेन मूलकारणत्वानुपपत्तेः, तत्तत्कार्याकारपरिणामस्य च मिथ्यात्वेन विवर्तत्वादित्यर्थः । अर्थप्राप्तमुभयरूपत्वं विरोधेन प्रत्यादिशति— नोभयमिति ।

रा. त.— अस्तु तर्हि कार्यानुसारेण सावयवमेवाव्याकृतमिति शङ्कते— तर्हीति । परिहरति— न सावयवमितीति । कार्यद्रव्यत्वेनेति हेतौ तृतीया । ननु कार्यस्य सावयवत्वे कथं कारणं निरवयवम्, परमाणुवदिति चेत्, न, अव्याकृतस्य भवद्भिर्निरवयवत्वानभ्युपगमादिति चेत्, तत्राह— तत्तदिति । कार्यस्यापि सावयवत्वेन स्वरूपे निर्णीते भवेदियमाशङ्का, तदेव न निर्णीयते । प्रतीतिस्तु स्वप्नवदुपपद्यते, स्वप्नस्यारोपरूपत्वात् । आरोप्यस्य वास्तवं सावयवत्वं क्वचिदेष्टव्यमिति चेत्, न, पूर्वपूर्वभ्रमकल्पितसावयवत्वस्योत्तरोत्तरोपपत्तेर्न वास्तवसावयवत्वाभ्युपगम इति भावः । पक्षान्तरं निगदव्याख्यातम् ।

आ. गि. वि.— ननु केनापि प्रकारेण निर्वचनासंभवेऽपि किं तदनिर्वचनीयत्वम् । न हि लक्षणमन्तरेण लक्ष्याधिगतिरस्ति, तत्राह— किन्त्विति । अस्याज्ञानस्य सर्वथोक्तलक्षणशून्यत्वादत एव निर्वक्तुमशक्यत्वात् यत्किञ्चिच्छब्दवाच्यत्वेन तत्सिद्धेरात्मनि द्वैतोत्पत्तिः सिद्धा । तन्निवारणार्थं तद्धानोपायमाह— केवलेति । निरालम्बनज्ञानयोगाद्यत्किञ्चिदालम्बनज्ञानस्य च सनिदानसंसारनिराससाधनत्वासंभवात्तदुचितं विषयं दर्शयति— ब्रह्मात्मैकत्वेति ।

रा. त.— ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुसिद्धिः, तत्कथं केनापि प्रकारेण निर्वचनानर्हं वस्तु सिद्ध्येदिति शङ्कते— नन्विति । उक्तप्रकारेण निर्वचनासंभवेऽपि प्रकारान्तरेणास्ति निर्वचनमित्याह— तत्राहेति ।

---

१ 'निर्वचनीयं' इति पाठः । २ 'तत्तन्नानाकारविविध—' इति पाठांतरम् ।

ज्ञानापनोद्यमव्याकृतमिति लक्षणम् । तत्तु पूर्वोक्तरीत्यानिर्वचनानर्हमित्यनिर्वचनीयमेव । न चातिव्याप्तिः,- अनिर्वचनीयस्य आत्मनोऽनपोद्यत्वात् । नाप्यव्याप्तिः, भूभूधरादीनामविद्याकार्यत्वेनाविद्यात्मकत्वादिति । नाप्यसंभवः, ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तेरिति । तत्र ज्ञानशब्देनान्तःकरणवृत्तिरुच्यते । तच्च न *निर्विषयमित्याह-निरालम्बनेति । अस्तु तर्हि घटाद्यालम्बनमेव ज्ञानं, नेत्याह— यत्किंचिदिति । "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" (तै. २ । १ । १) "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" (मुण्ड. ३ । २ । ६) "भिद्यते हृदयग्रंथिः" (मुण्ड. २ । २ । ८) इत्यादिश्रुतिभ्यः संसारनिरसनसाधनत्वं ब्रह्मज्ञानस्याव- गम्यत इत्याशयेनाह— तदुचितमिति ।

आ. गि. वि.— अथ यथोक्तं ज्ञानमग्निहोत्रादिसहितं फलसाधनं, साधनभूयस्त्वे फलभूयस्त्वसंभवात्, मैवम्, मिथो विरुद्धयोः समुच्चयायोगात्, फलस्य च कैवल्यस्य निरतिशयत्वादित्याशयवानाह— केवलेति ।

रा. त.— ज्ञानकर्मसमुच्चयवादाशङ्कते— अथेति । ज्ञानमात्रादेव मोक्षोपपत्तौ किमिति कर्माद्यपेक्ष्यत इति तत्राह— साधनभूयस्त्व इति । मोक्षो नाम सुखविशेषः स च ज्ञानमात्राज्जातादपि कर्मसहितज्ञाना- ज्जातोऽधिको भवति । यथाऽग्निष्टोममात्रजन्यात्स्वर्गात् वाजपेयसहिताज्जन्योऽधिकस्तद्वदिति । भवेदेवं यदि ज्ञानकर्मणोः समुच्चयो भवेत्, तदेव न सम्भवतीति परिहरति— मैवमिति । ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धा- धिकारिनिष्पाद्यतया समुच्चयसम्भवादित्यर्थः । किंच मोक्षलक्षणस्य फलस्य जन्यत्वे भवेत्सातिशयत्वम्, न तु तदस्तीत्याह— फलस्येति । कैवल्यस्य कैवलात्मस्वरूपस्य नित्यात्मस्वरूपस्येत्यर्थः ।

शां. अ.— तत् अज्ञानं सत् त्रैकालिकनिषेधाप्रतियोगि न, ज्ञाननिवर्त्यत्वात् । न असत् क्वचिदप्यधि- करणे सत्वेन प्रतीत्यनर्हं न, अहमज्ञ इति प्रतीतेः । नापि सदसत् उभयरूपस्य परस्परं विरोधात् । न भिन्नं भेदमापन्नमज्ञानं चेतनात् स्वकार्याद्वा भेदस्य सत्त्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिः 'नेह नानेति' श्रुतिविरोधश्च । नाभिन्नमज्ञानं अभेदप्रतियोगिनो भेदस्यानिरूपणात् । भेदस्य मिथ्यात्वेन तदभावस्य ब्रह्मरूपत्वं व्यावहारिक- भेदस्येष्टत्वाच्च । नापि कुतश्चित् कस्मादपि भिन्नाभिन्नं विरोधादेवोभयोः । न निरवयवं परिणामिकारणत्वात् । न सावयवं कारणतानुपपत्तेः । नोभयं सावयवनिरवयवोभयरूपं विरोधादेव । ननु सदादिस्वरूपशून्यमज्ञानं ज्ञानाभावरूपमिति चेत्, न, अज्ञानस्य ज्ञानसामान्याभावत्वे अहमज्ञ इति ज्ञानं न स्यात् । विशेषज्ञानाभावत्वे च सामान्यज्ञानाभावनिरूपितस्य तस्य सामान्यज्ञानाभावसिद्धेः प्रागसिद्धेः । अत एव न ज्ञानाभावरूपत्वमज्ञानस्य, किन्तु केवलं केवलेन ब्रह्मात्मना ज्ञानेन साक्षात्कारेणोपनोद्यं निवर्त्यम् । ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यं भावरूपमज्ञानं रविप्रभानिवर्त्यान्धकारच्छायावद्वेति भावः ।

सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः ।

ज्ञानानामुपसंहारो बुद्धेः कारणतास्थितिः ।
वटबीजे वटस्येव सुषुप्तिरभिधीयते ॥ ४२ ॥

वा. आभ.— एवं कारणशरीरस्वरूपं निरूप्य अवस्थां निरूपयति— ज्ञा- नानामिति । अत्र ज्ञानानामिति बहुवचनत्वात्स्थूलसूक्ष्मार्थविषयकाणां जाग्रत्स्वप्ना-

*'निर्वचनं' इति पाठान्तरं चिन्त्यं सुधीभिः ।

वस्थासंबन्धिनां सर्वेषां ज्ञानानामभावो विवक्षितः । तर्हि वृत्तीनामभावे बुद्धेरप्यभावः स्यादित्याशङ्क्याह– बुद्धेरिति । कारणतास्थितिरिति, कारणात्मना अज्ञानात्मना स्थितिरवस्थानं, पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यवासनात्मनाऽवस्थानमित्यर्थः । उपरतवृत्तिका बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थितिः सुषुप्तिरभिधीयत इत्यर्थः । ज्ञानानामुपसंहारो मुक्तावपि, इति बुद्धेः कारणतास्थितिरित्युक्तम् । तावत्युक्ते जाग्रद्दशायामतिव्याप्तिः । कार्यदशायामपि कार्यस्य कारणरूपेणाप्यवस्थानात्, अत उक्तम्– ज्ञानानामुपसंहार इति । अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह— वटेति ॥ ४२ ॥

आ. गि. वि.— अव्याकृतस्य अनिर्वाच्यस्याधिदैविकीमवस्थामुक्त्वा संप्रत्याध्यात्मिकीमवस्थां तदेकत्वविवक्षया दर्शयति– सर्वप्रकारेति । इन्द्रियसंस्पृष्टस्थूलार्थाकारतया स्थूलत्वं वासनारूपसूक्ष्मार्थाकारतया सूक्ष्मत्वं च ज्ञानानां सर्वप्रकारत्वम् । तेषामशेषविशेषविज्ञानानामुपरमो मुक्तावपि संभवतीत्येतदुक्तम् । बुद्धेरिति । अन्तःकरणस्य कारणाकाररूपेणावस्थानमवस्थान्तरेऽपि जागरितादावस्तीत्याद्यं विशेषणम् । किमिदं कारणात्मना बुद्धेरवस्थानम् ? किं कारणस्य बुद्धेश्चावस्थानम् ? किं कारणस्यैव तद्वासनावासितस्यैव पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य ? । प्रथमे जागरितादेरविशेषः सुषुप्ते स्यात्, द्वितीये बुद्धिग्रहणमनर्थकमिति चेत्, मैवम्, बुद्धेर्यत्कारणं तस्यैव तद्वासनावासितस्य पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्य स्थितेरिष्टत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

रा. त.— अव्याकृतस्याधिदैविक्यवस्था स्वरूपलक्षणा, आध्यात्मिक्यवस्था सुषुप्तिलक्षणा, अव्याकृतस्यावस्था सुषुप्तिरिति वक्तव्येऽव्याकृतं सुषुप्तिरित्युक्तं तदयुक्तमित्याशङ्क्याह— तदेकत्वेति । कार्यकारणयोरत्यन्तभेदाभावादित्यर्थः । सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहार इत्युक्तम्, किं तत्सर्वप्रकारत्वमित्यत आह— इन्द्रियेति । एतावता सविषयप्रत्ययनिरासेन जाग्रत्स्वप्नयोरतिव्याप्तिर्निरस्ता भवति । एवमपि मुक्त्यवस्थादौ व्यभिचारमाशंक्य परिहरति— तेषामित्यादिना । अस्तु तर्हि बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिरित्येतावदेव लक्षणम्, तत्राह— अन्तःकरणस्येति । किमिदमित्यादिपूर्वपक्षग्रन्थः स्पष्टार्थः । कारणात्मनाऽवस्थानमित्युक्तेऽविशेषेण सर्वकार्याणां कारणात्मनाऽवस्थानं प्रलयेऽस्ति ततो बुद्धेरिति विशेषणम् । तथाऽपि सर्वान्तःपतिन्या बुद्धेः प्रलयेऽपि कारणात्मनाऽवस्थानमस्तीति चेत्, सत्यम्, तत्र सर्वकार्यवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानेऽपि न केवलं बुद्धिविशेषवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानमस्ति, येन झटिति बुद्धिमेवोत्पादयेदिति मन्वानः परिहरति— मैवमिति । पुनर्बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येति । पुनर्झटिति बुद्ध्युत्पादनयोग्यस्येत्यर्थः । अव्याकृताभिमानी ईश्वरः । "एष सर्वेश्वर एषोऽन्तर्यामी" (खण्ड. ६) इति श्रुतेः । एकत्वं तु स्वरूपतः, नोपाधितः ।

शां. अ.— सर्वप्रकारज्ञानानामुपसंहारे लये बुद्धेरन्तःकरणस्य कारणात्मना अज्ञानात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः

तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः । एतत् त्रयं मकारः ॥

सु. वा.— अभिमानी तयोर्यस्तु प्राज्ञ इत्यभिधीयते ॥ ४२½ ॥

वा. आभ.— अभिमानीति । तयोः कारणशरीरसुषुप्त्यवस्थयोः ॥४२½॥

आ. गि. वि.— संप्रत्यव्याकृताभिमानिनाऽन्तर्यामिणा सहैकत्वं सुषुप्त्यभिमानिनः सिद्धवत्कृत्य तद्विषयसंज्ञाविशेषं व्यवहारलघुतायै निवेदयति— तदुभयेति ।

प्राज्ञ इति । प्रज्ञा चैतन्यम्, तत्प्रधानः पुरुषः प्राज्ञशब्दार्थः । तदुपाधिभूतकारणस्य तत्प्रकाश्यत्वेनोपसर्जनत्वात् । अव्याकृतं सुषुप्तिरुभयोरभिमानी चेति त्रितयं मकारान्तर्भूतत्वान्मिथो न पृथगित्यद्वैतमनुस्मरन्नाह— एतत्त्रयं मकार इति । स्थूलप्रपञ्चात्मनो विराजो जागरितस्य तदुभयाभिमानिनो विश्वस्याकारत्वम्, सूक्ष्मप्रपञ्चात्मनो हिरण्यगर्भस्य स्वप्नस्य तदुभयाभिमानिनस्तैजसस्योकारत्वम्, प्रपञ्चद्वयकारणभूताव्याकृतस्य सुषुप्तेस्तदुभयाभिमानिनश्च प्राज्ञस्य मकारत्वमित्युक्तमुपनिषत्प्रामाण्यात्प्रतिपत्तव्यम् ।

रा. त.— तद्विषये सुषुप्त्यभिमानिनि प्राज्ञत्वं निर्वक्ति— प्रज्ञेति । कथं प्राज्ञस्य चैतन्यप्रधानत्वं तस्यौपाधिकत्वेनोपाधिप्रधानत्वादित्यत आह— तदुपाधीति । उपाधेरुपसर्जनत्वे हेतुः— तत्प्रकाश्यत्वेनेति । अव्याकृतमिति ग्रन्थः स्पष्टार्थः । विराडादीनामकाराद्यात्मनोपसंहारो न युक्तः, प्रमाणाभावादित्यत आह— उपनिषत्प्रामाण्यादिति । "स्थूलभुग्वैश्वानरः प्रथमः पादः । प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः । आनन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः" (माण्डू. १ । ९) इति माण्डूक्योपनिषत्प्रामाण्यादित्यर्थः ।

सु. वा.— जगत्कारणरूपेण प्राज्ञात्मानं विचिन्तयेत् ॥ ४३ ॥
विश्वतैजससौषुप्तविराट्सूत्राक्षरात्मभिः ।
विभिन्नमिव संमोहादेकं तत्त्वं चिदात्मकम् ॥ ४४ ॥

वा. आभ.— जगदिति । व्यष्टिकारणशरीराभिमानिनं प्राज्ञात्मानं समष्टिमायावच्छिन्नेश्वरात्मना चिन्तयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ननु विश्वतैजसादीनां बहूनामङ्गीकारे 'चिदात्मकमेकं तत्त्वं' इत्यद्वैतहानिः स्यादित्याशङ्क्य तेषां भेदस्य तत्तदुपाधिकृतत्वात्स्वतः चिदात्मनो न भेद इत्याह— विश्वेति । अक्षरात्मभिरिति तृतीया इत्थंभावे । चिदात्मकमेकमेव तत्त्वं विश्वादिरूपेण विभिन्नमिव भासत इति शेषः । तत्र हेतुमाह— संमोहादिति । 'चिदात्मकमेकं तत्त्वम्' इत्यज्ञानादित्यर्थः ॥ ४४ ॥

सु. वा.— विश्वादिकत्रयं यस्माद्वैराजादित्रयात्मकम् ।
एकत्वेनैव संपश्येदन्याभावप्रसिद्धये ॥ ४५ ॥

---

१ 'एकत्वेन समं पश्येत्' इत्यपि पाठः ।

वा. आभ.— तादृशज्ञानं कथं भवतीत्याशङ्क्य तादृशज्ञानार्थं प्रपञ्चापलापप्रकारं दर्शयति— विश्वादिकेत्यादिना। तत्र प्रथमं विश्वादीनां त्रयाणां वैराजादीनां त्रयाणां च भेदाभावसिद्ध्यर्थमैक्यचिन्तनं दर्शयति— विश्वेति। यस्मादेवमेव सम्पश्येत्तस्मादात्मानमद्वयं पश्येदित्युत्तरेण सम्बन्धः। अत्र प्रथमेनादिशब्देन तैजसप्राज्ञयोर्ग्रहणं, द्वितीयेनादिशब्देन सूत्राक्षरात्मनोर्ग्रहणम्। एकत्वेनेति। यथा व्यष्टिपत्रपुष्पफलशाखादिकं 'एको वृक्षः' इत्येकत्वेन पश्यति तथा व्यष्टिविश्वादीन्समष्टिवैराजाद्यात्मना पश्येदित्यर्थः। अन्याभावेति, अन्यत्वाभावसिद्ध्ये इत्यर्थः। तथा अभेदचिन्तने अभेद एव भवतीत्यर्थः। तथा च त्रयः परिशिष्टा भवंति ॥ ४५ ॥

सु. वा.— ॐकारमात्रमखिलं विश्वप्राज्ञादिलक्षणम्।
वाच्यवाचकताभेदाद्भेदेनानुपलब्धितः ॥ ४६ ॥

वा. आभ.— तेषां त्रयाणामपि चिदात्मनि विलापनं वक्तुं एकहेल्या शब्दस्याप्यपलापसिद्ध्यर्थं सर्वशब्दार्थयोरभेदं दर्शयति— ॐकारेति। विश्वप्राज्ञादिलक्षणमखिलमर्थजातं सर्वशब्दात्मकप्रणवमात्रं अकारोकारमकारमात्रं, तत्र च स्थूलप्रपञ्चवाचकसर्वशब्दात्मकत्वमकारस्य, सूक्ष्मप्रपञ्चवाचकसर्वशब्दात्मकत्वमुकारस्य, कारणवाचकसर्वशब्दात्मकत्वं मकारस्य द्रष्टव्यम्। एतत्सर्वं माण्डूक्यभाष्यादौ स्पष्टमुक्तम्। सर्वशब्दात्मकत्वं च प्रणवस्य "यथा शंकुना" इत्यादिछान्दोग्योपनिषदि स्पष्टमुक्तम्। तत्र हेतुमाह— वाच्येति। भावप्रधानो निर्देशः। वाच्यवाचकाभेदादित्यर्थः। वाच्यवाचकाभेदे हेतुमाह— भेदेनेति। वाच्याद्भेदेन वाचकस्य, वाचकाद्भेदेन वाच्यस्य वाऽनुपलब्धेरित्यर्थः। वाच्यवाचकाभेदश्च माण्डूक्योपनिषद्भाष्यादौ सम्यङ्निरूपित इति नेह प्रपंच्यते ॥ ४६ ॥

सु. वा.— अकारमात्रं विश्वः स्यादुकारस्तैजसः स्मृतः।
प्राज्ञो मकार इत्येवं परिपश्येत्क्रमेण तु ॥ ४७ ॥

वा. आभ.— एवं सामान्यतः प्रणवतदर्थयोरभेदमुक्त्वा इदानीं विशेषप्रणवावयवानां अकारादीनां तदर्थानां चाभेदं दर्शयति— अकारमात्रमिति ॥ ४७ ॥

सु. वा.— समाधिकालात्प्रागेव विचिन्त्यातिप्रयत्नतः।
स्थूलसूक्ष्मक्रमात्सर्वं चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४८ ॥

वा. आभ.— एवं समाधिपूर्वकालकृत्यमुक्त्वा समाधेरव्यवहितपूर्वकाल-

कर्त्तव्यं प्रविलापनप्रकारमाह— समाधीति । विश्ववैराजाद्यभेददृष्टीनां प्रणवावयव-तदर्थाभेददृष्टीनां चासुलभत्वादतिप्रयत्नत इत्युक्तम् ॥ ४८ ॥

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ओंकारे, ओंकारोऽहम्येव[1] ।

सु. वा.— अकारं पुरुषं विश्वमुकारे प्रविलापयेत् ।
उकारं तैजसं सूक्ष्मं मकारे प्रविलापयेत् ॥ ४९ ॥

वा. आभ.— "स्थूलादिक्रमात् सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्" इति सङ्क्षेपेणोक्तं विलापनप्रकारं विशेषेण दर्शयति— अकारमिति । "उकारे प्रविलापयेत्" इति "अकारः उकार एव" इत्येवंप्रकारेणेत्यर्थः । "मकारे प्रविलापयेत्" इति "उकारो मकार एव" इति प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

सु. वा.— मकारं कारणं प्राज्ञं चिदात्मनि विलापयेत् ॥ ४९½ ॥

मकारमिति । "चिदात्मनि विलापयेत्" इति "मकारोऽहमेव" इति प्रकारेणेत्यर्थः । एवं च मकारः ओंकार एव । 'ओंकारोऽहमेव' इति पाठान्तरं वार्त्तिकाननुगुणमिति वेदितव्यम् । तादृशपाठस्य सर्वोपनिषद्व्याख्यानाननुगुणत्वात् । प्रपञ्चस्तु पञ्चीकरणभावप्रकाशिकायां द्रष्टव्यः ॥ ४९½ ॥

आ. गि. वि.— तथापि त्रयाणामकारादीनां मिथो विभक्तानामवस्थानात् कुतोऽद्वैतं सिद्ध्यतीत्याशङ्क्यापवादप्रक्रियां प्रकटयति— अकार इति ॥ ४९½ ॥

अस्यार्थः— स्थूलभूतकार्यं समष्टिव्यष्ट्यात्मकमाधिदैवतादिभेदभिन्नं दृश्यं सर्वं स्थूलभूतात्मना प्रलीयते । तानि च स्थूलानि भूतानि पञ्चीकृतान्यवस्थाभिमानिसहितान्यकारात्मकानि अपञ्चीकृतभूतेषु विलीयन्ते । तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गमारम्भणाधिकरणन्यायेन तन्मात्रतां प्रतिपद्यते । तानि च अपञ्चीकृतानि सूक्ष्मभूतान्यवस्थाभिमानिसहितान्युकारात्मकानि संभूतिवैपरीत्येन प्रलयं प्रतिपद्यन्ते । तत्र पृथिवी गन्धतन्मात्रात्मिका रसतन्मात्रात्मिकास्वप्सु, ताश्चापो रूपतन्मात्रे तेजसि, तत्तेजः स्पर्शतन्मात्रे वायौ, स च वायुः शब्दतन्मात्रे नभसि, तच्चाविद्यासहाये सच्छब्दिते ब्रह्मण्यव्यक्ते, तच्चाव्यक्तमवस्थाभिमानिभ्यां सहितं मकारात्मकं कार्यकारणविभागविकले[2] निष्कले परिशुद्धे ब्रह्मण्योङ्कारलक्षिते विलीयते । न तस्मात्परं किञ्चिदस्ति । उक्तं हि—

---

१ 'अहमेव' इति पाठान्तरं वार्तिकाभरणे द्रष्टव्यम् । २ 'विभागशून्ये' इति वा पाठः ।

जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते।
आपस्तेजसि लीयन्ते तेजो वायौ विलीयते[1]॥
वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते।
अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन् निष्कले संप्रलीयते॥
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः।

इति (विष्णुपुराणे।)

रा. त.— तदेवमध्यारोपं सप्रपञ्चं निरूप्याद्वैतप्रतिपत्तिसिद्धयेऽपवादं प्रकटयितुं पूर्वपक्षमुत्थापयति— **तथाऽपीति**।

अपवादप्रकारमुत्पत्तिवैपरीत्येन स्पष्टीकरोति— **अस्यार्थ इति**। अक्षरार्थस्त्वतिरोहितार्थः। **आरम्भणाधिकरणन्यायेनेति**। शारीरके द्वितीयाध्याये चिन्तितं, भोक्तृभोग्यभेदप्रपञ्चस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वान्न मिथ्यात्वमिति प्राप्ते राद्धान्तः। "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" (ब्रह्मसूत्र. २।१।१४)। छान्दोग्ये एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय श्रूयते "यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" (छां. ६।१।४) इति। अस्यार्थः— एकस्मिन्कारणे मृदादौ ज्ञाते सति घटशरावादि सर्वं मृण्मयं ज्ञातं भवति, यदि कार्यस्य कारणानन्यत्वं स्यात्। अन्यथा कार्याणामानन्त्येनाशक्यज्ञानत्वादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽनर्थिका स्यादिति।

ननु तथाऽपि नाद्वैतसिद्धिः, "त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" (छां. ६।८।७) इति पुनः पुनरवधारणादिति चेत्, न, भौतिकानां भूतमात्रतावधारणपरत्वात्। अन्यथोपक्रमोपसंहारविरोधप्रसङ्गात्। "सदेव" इत्युपक्रम्य "तत्सत्यम्, स आत्मा" इत्युपसंहारः श्रूयते। अतः कारणमात्रं सत्यम्। कार्यभेदस्तु वाचारम्भणमात्रो मिथ्येति यावत्। आगमस्यानुपसंजातविरोधित्वादुपजीव्यांशाबाधकत्वा, दुस्तरत्वाच्च बलवत्त्वम्। तदुक्तं भट्टपादैः—

पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम्।
अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत्॥ इति

तन्मात्रतामिति, अपञ्चीकृतपञ्चभूतमात्रतामित्यर्थः। अपञ्चीकृतभूतानां लयं दर्शयति— **तानि चेति**। **सम्भूतिवैपरीत्येनेति**, एतदेव विवृणोति— **तत्र पृथिवीत्यादिना**। तच्च नभोऽविद्यासच्छायेऽविद्याशबलिते सच्छब्दवाच्ये। न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं साभासमव्याकृतम्, तस्मिन् लीयते इति शेषः। ततः किमित्यत आह— **तच्चेति**। अवस्था प्रलयः, अभिमानी सर्वज्ञः- मकारात्मकमव्यक्तं परिशुद्धे ब्रह्मणि लीयत इत्यन्वयः। ब्रह्मणः शुद्धतामाह— **कार्यकारणविभागविकल इति**। तदपि ब्रह्म क्व लीयत इति चेत्, न कुत्रापीत्याह— **न तस्मादिति**। उक्तेऽर्थे श्रुतिं संवादयति— **उक्तं हीति**। पुरुषे ब्रह्मन् ब्रह्मणि, निष्कले शुद्धे, शेषः श्रुत्यर्थोऽतिरोहितः। तदेवमध्यारोपापवादन्यायमनुसृत्य प्रणवस्वरूपनिरूपणेन प्रत्यगात्मैकः पर्यवशेषितः **पुरुषान्न परं किञ्चिदिति**।

शां. अ.— अकारः प्रणवगताकाराभिधेयः स्थूलप्रपञ्चः स्ववाचकेन सह उकारे उकारवाच्ये सूक्ष्मप्रपञ्चे,

---

[1] 'तेजस्यापः प्रलीयंते तेजो वायौ प्रलीयते' इति शांत्यानंदसरस्वतीसम्मतः पाठः।

उकारः स्ववाच्येन समं मकारे मकारवाच्ये साभासाज्ञाने प्रविलाप्य, पुनर्मकारोऽपि वाच्येन साकं ओंकारे अविद्याशबले ब्रह्मणि, *तच्चाहमिति अहंशब्दलक्ष्ये प्रविलाप्य समाधेः पूर्वं ध्यायेत् ।

अनेन सुप्तदृष्ट्या सकलकार्यनाशरूपा सुप्तिर्नित्यप्रलयः, कार्यब्रह्मणि हिरण्यगर्भे स्वलोकवासिभिः सह मुच्यमाने सति अनुत्पन्नब्रह्मसाक्षात्काराणां तल्लोकवासिनां प्रकृतौ मायायां लयरूपः प्राकृतप्रलयः, ब्रह्मणो रात्र्यागमरूपेण निमित्तेन त्रैलोक्यनाशरूपनिमित्तजो नैमित्तिकः प्रलयः, ब्रह्मज्ञानेन अविद्यासहितजगन्निवृत्तिरूपात्यंतिकप्रलयोऽपि व्याख्यातः । अत्र चतुर्विधप्रलयमध्ये आत्यन्तिकप्रलयं प्रति ब्रह्मज्ञानस्य, शेषाणां च प्राणिकर्मणो ऽदृष्टस्य कारणतेति च ध्येयम् । प्रलयक्रमश्च "जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे पृथिव्यप्सु प्रलीयते । तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते ॥ वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते । अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निष्कले संप्रलीयते †" इतिस्मृत्या बोधितः ।

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः। नाज्ञानं, नापि तत्कार्यं, किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः। "तत्त्वमसि" (छां० ६।८।७) "ब्रह्माहमस्मि" (परमहं० ३) "प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (ऐ० बृ० ३।९) "अयमात्मा ब्रह्म" (बृह० २।५।१०) इत्यादिश्रुतिभ्यः।

सु. वा.— चिदात्माऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसदद्वयः ॥ ५० ॥

वा. आभ.—"सर्वं चिदात्मनि विलापयेत्" इति सर्वप्रपञ्चप्रविलापनप्रकारमुक्त्वा चिदात्मा कीदृश इत्याकाङ्क्षायां चिदात्मनः स्वरूपं कथयन् सम्प्रज्ञातसमाधिप्रकारमाह— चिदात्मेति । अत्र वाक्यद्वयाङ्गीकारात्पूर्वोत्तरार्द्धयोरहमित्यस्य न पौनरुक्त्यं । नित्यपदं शुद्धेत्यादिषु सर्वत्रान्वेति— नित्यशुद्धो नित्यबुद्धो नित्यमुक्तो नित्यसद्रूपो नित्याद्वयरूप इति। तथाच शुद्धत्वादीनां कादाचित्कत्वं निरस्तम् ॥५०॥

सु. वा.— परमानन्दसंदोहवासुदेवोऽहमोमिति ।
ज्ञात्वा विवेचकं चित्तं तत्साक्षिणि विलापयेत् ॥ ५१ ॥

वा. आभ.—एतादृशचिदात्मस्वरूपस्येष्यमाणत्वे हेतुं दर्शयति— परमेति । तस्य पूर्णतां दर्शयति— वासुदेव इति । 'सर्वत्रासौ समत्वेन वसत्यत्रेति वै यतः । अतः स वासुदेवेति विद्वद्भिः परिपठ्यते' इति विष्णुपुराणवचनात्, तस्य पूर्णत्वार्थकत्वा-

---

* तत् अविद्या शबलं ब्रह्मेत्यर्थः । अत्र 'तत्' इत्यत्र 'स ओङ्कारः' इति व्याख्यानं सुवचमिति भाति 'ओंकारोऽस्मि' इति मूलदर्शनात् । चिन्त्यमेतत्सुधीभिः । † 'संप्रलीयते' इत्यस्याग्रे 'पुरुषान्न परं किंचित्, सा काष्ठा सा परागतिः—इति विष्णुपुराणे' इत्यधिकं आनंदगिरिपादाना विवरणे दृश्यते ।

दित्यर्थः। परमानन्दसन्दोहश्चासौ वासुदेवश्चेति समानाधिकरणसमासः। आनन्द-सन्दोहरूपत्वं च सर्वेषामानन्दानां ब्रह्मानन्देऽन्तर्भूतत्वादिति द्रष्टव्यम्। वासुदेवस्य प्रणवार्थत्वात् प्रणवाभिन्नत्वादोमित्यस्य तद्बोधकवासुदेवादिशब्दैः सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम्। अथवा पूर्वार्द्धोक्तमहावाक्यार्थस्य स्वानुभवेनाङ्गीकारार्थो वा ओमिति। एवं शब्दानुविद्धसम्प्रज्ञातसमाधिमुक्त्वाऽसम्प्रज्ञातसमाधिं वक्तुं सम्प्रज्ञातसमाधिरूप-वृत्तिविलापनप्रकारमाह— ज्ञात्वेति। बहुकालं सम्प्रज्ञातसमाधौ स्थित्वेत्यर्थः। विवेचकमिति। ध्यातृध्यानादिभेदसहितमित्यर्थः। तत्साक्षिणि विवेचकचित्त-साक्षिणीत्यर्थः॥ ५१॥

सु. वा.— चिदात्मनि विलीनं चेत्तच्चित्तं नैव चालयेत्।
पूर्णबोधात्मनाऽऽसीत पूर्णाचलसमुद्रवत्॥ ५२॥

वा. आभ.— इदानीमसंप्रज्ञातसमाधिमाह— चिदात्मनीति। 'तच्चित्तं नैव चालयेत्' इत्युक्तं, पुनः किं कुर्यादित्यत आह— पूर्णबोधेति। दृष्टान्तमाह— पूर्णाचलेति। न चलतीत्यचलः, पूर्णः अचलश्च योऽयं समुद्रः तद्वदासीतेत्यर्थः॥५२॥

सु. वा.— एवं समाहितो योगी श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।
जितेन्द्रियो जितक्रोधः पश्येदात्मानमद्वयम्॥ ५३॥

वा. आभ.— एवं समाधिप्रकारमुक्त्वा तत्परिपाकफलभूतं तत्त्वसाक्षात्कार-प्रकारं दर्शयति— एवमिति। एवमुक्तप्रकारेण समाहितः समाधियुक्तो योगी तत्परिपाकानन्तरं अद्वयमात्मानं पश्येत्। ज्ञाने विध्यसम्भवात्साक्षात्करोतीत्यर्थः। 'कुर्यात्क्रियेत कर्तव्यं भवेत्स्यादिति पञ्चमम्। एतद्धि सर्ववेदेषु प्रसिद्धं विधि-लक्षणम्॥' ज्ञाने विध्यसम्भवात् तादृशसाक्षात्कारोत्पत्त्यर्थं समाधिकालेऽपि श्रद्धा-भक्तीन्द्रियजयक्रोधजयादीनामावश्यकतां दर्शयति— श्रद्धेत्यादिना॥ ५३॥

सु. वा.— आदिमध्यावसानेषु दुःखं सर्वमिदं यतः।
तस्मात्सर्वं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेत्सदा॥ ५४॥

वा. आभ.— ननु लौकिकव्यापारं विहाय सर्वदा तत्त्वनिष्ठारूपसमाधिः कर्तुं न शक्यते इत्याशंक्य अधिकारिविशेषणीभूतवैराग्यस्यैव दार्ढ्याय समाधिदशायामपि वैराग्यं दर्शयति— आदीति। आदौ भोगसाधनीभूतद्रव्यस्यार्जने दुःखं, मध्ये तत्परिपालने दुःखम्, अवसाने तन्नाशे दुःखमित्येवंप्रकारेण सर्वमपि दुःखहेतुरेव। एवं ब्रह्मलोकान्तलोकसाधनकर्माद्यार्जनमपि दुःखहेतुरेवेति निश्चित्य सातिशयानि-

लोकफलसाधनं सर्वं परित्यज्य नित्यनिरतिशयपुरुषार्थसिद्ध्यर्थं सर्वदा तत्त्वनिष्ठारूपसमाधिमान्भवेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

सु. वा.— यः पश्येत्सर्वगं शान्तमानन्दात्मानमद्वयम् ।
न तेन किञ्चिदाप्तव्यं ज्ञातव्यं वाऽवशिष्यते ॥ ५५ ॥

वा. आभ.— एवं समाधिनिष्ठया तत्त्वसाक्षात्कारलाभे किं फलं भवतीत्याशङ्क्य कृतकृत्यता भवतीत्याह— यः पश्येदिति । सर्वत्र परिपूर्णपरमानन्दाद्वयं ब्रह्मरूपमात्मानं साक्षात्कुर्वतः सर्वानन्दानां ब्रह्मानन्द एवान्तर्भावादाप्तव्यान्तरं नास्ति । "यस्मिन्विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्" इति ज्ञातव्यान्तरमपि नास्ति, अतः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

सु. वा.— कृतकृत्यो भवेद्विद्वाञ्जीवन्मुक्तो भवेत्सदा ।
आत्मन्येवारूढभावो जगदेतन्न वीक्षते ॥ ५६ ॥

वा. आभ.— कृतकृत्य इति । कृतकृत्यो भवेदित्यस्य विवरणं जीवन्मुक्तो भवेदिति । सदेति, समाधिकाले तदितरभिक्षाटनादिव्यवहारकाले चेत्यर्थः ॥५६॥

सु. वा.— कदाचिद्व्यवहारे[1] तु द्वैतं यद्यपि पश्यति ।
बोधात्मव्यतिरेकेण न पश्यति चिदन्वयात् ॥ ५७ ॥

वा. आभ.— अन्यथा जीवन्मुक्तत्वस्य ज्ञानात्पूर्वकाले विदेहकैवल्यकाले चाभावेन विरोधात् । अत एव समाधिकाले तदितरभिक्षाटनादिव्यवहारकाले द्वैतदर्शनेऽपि तस्य मिथ्यात्वेनैव दर्शनान्न जीवन्मुक्तताविरोध इति दर्शयति— कदाचिदिति । बद्धजनसाधारणं द्वैतदर्शनमंगीकरोति— द्वैतं यद्यपि पश्यतीति । तर्हि बद्धजनात्को विशेष इत्यत आह— बोधात्मेति । बद्धजनः सर्वदा द्वैतं पश्यति, विद्वांस्तु कदाचित्समाधिव्यतिरिक्तकाले एवेत्येको विशेषः । अपरस्तु बद्धजनः बोधात्मव्यतिरेकेण द्वैतं सत्यतया पश्यति, विद्वांस्तु सत्यतया न पश्यतीत्यत्र हेतुः— चिदन्वयादिति, सर्वत्र प्रपञ्चे चित एव सत्ताप्रदत्वेनानुस्यूतत्वज्ञानादित्यर्थः ॥५७॥

सु. वा.— किन्तु पश्यति मिथ्यैव[2] दिङ्मोहेन्दुविभागवत् ।
प्रतिभासः[3] शरीरस्य तदाऽऽप्रारब्धसंक्षयात् ॥ ५८ ॥

---

१ 'व्यवहारेषु' इति पाठः सध्रीचीन इति भाति, व्यवहाराणामनेकत्वात् । २ 'मिथ्येदं' इत्यपि पाठान्तरम् । ३ 'प्रतिभा स शरीरः स्यात्' इति पाठान्तरमनर्थकमिति भाति ।

* तस्य तावदेव चिरमित्यादि श्रुतिरब्रवीत् ।
प्रारब्धस्यानुवृत्तिस्तु मुक्तस्याभासमात्रतः ॥ ५९ ॥

वा. आभ.— विद्वान्द्वैतं सत्यतया न पश्यतीत्युक्तम्, कथं पुनः पश्यतीत्यत आह— किंत्विति । शुद्धाद्वितीयब्रह्मणः प्रपञ्चाकारस्य मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह— दिङ्मोहेति । प्राच्यादीनां प्रतीच्याद्याकारवदित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो देवतिर्यगादिरूपेण भेदस्य मिथ्यात्वे दृष्टान्तमाह— इंद्विति । यथा एकस्यैव इंदोर्भेदेन भानं नेत्रावष्टंभाद्युपाधिवशात्तथा एकस्यैव ब्रह्मणस्तत्तदुपाधिवशाद्देवतिर्यगादिरूपेण भानमित्यर्थः । ननु तत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमज्ञाननाशेऽपि पुनः शरीरप्रतिभासाङ्गीकारे अनिर्मोक्ष एव स्यादित्याशङ्क्य तस्यावधिमाह— प्रतिभास इति । तदा ज्ञानकालेऽपि शरीरस्य प्रतिभासः 'आप्रारब्धसंक्षयात्' इति मर्यादायामाङ्, प्रारब्धसंक्षयपर्यंतम्, तन्नाशे तु शरीरादिप्रतिभासोऽपि नश्यतीत्यर्थः । तदुक्तमभियुक्तैः-

शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात् ।
प्रारब्धनाशात्प्रतिभासनाश एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया ॥ १ ॥

अस्मिन्नर्थे श्रुतिं प्रमाणयति— तस्येति । तस्य ज्ञानिनस्तावदेव तावत्पर्यन्तमेव विलंबः यावत्प्रारब्धकर्मणा न विमोक्षे न विमोक्ष्यते अथ प्रारब्धकर्मविमोचनानन्तरं संपत्स्ये संपत्स्ये संपद्यते लकारपुरुषव्यत्ययश्छान्दसः । ज्ञानेनाज्ञानस्यावरणशक्तिनाशेऽपि तत्कृतो विक्षेपः किंचित्कालं चक्रभ्रमणन्यायेन परमते तन्त्वादिनाशानन्तरमपि पटादिवच्चानुवर्त्तते इत्यर्थः । तर्हि विदुषो बद्धजनस्येव शरीरादिप्रतिभासाङ्गीकारे तत्कृतसुखदुःखादिहेतुत्वमित्याह— प्रारब्धस्येति । प्रारब्धस्य प्रारब्धकार्यस्य शरीरादेरित्यर्थः । मुक्तस्य जीवन्मुक्तस्य आभासमात्रतः प्रतीतिमात्रात्, नतु वस्तुतोऽनुवृत्तिरस्तीत्यर्थः । तथा च सर्पभ्रमानन्तरं रज्जुतत्त्वज्ञानवतः अतिसादृश्याद्रज्ज्वाः सर्पाकारतया प्रतीतावपि न भयकंपादिः, एवं जीवन्मुक्तस्य शरीरादिप्रतीतेरपि मिथ्यात्वेन ज्ञानान्न दुःखादिहेतुत्वमिति भावः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

सर्वदा मुक्त एव स्याज्ज्ञाततत्त्वः पुमानसौ ।
प्रारब्धभोगशेषस्य संक्षये तदनन्तरम् ॥ ६० ॥

वा. आभ.— तत्र हेतुमाह— सर्वदेति । ज्ञाततत्त्वः पुमान्सर्वदा समाधिकाले तदितरव्यवहारकाले च मुक्त एव । "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुत्या

* छांदोग्योपनिषद् ६ । १४ । २

ज्ञानसमकालमेव मुक्तेः सिद्धत्वादतो विदुषः शरीरादि प्रतिभासेऽपि न दुःखादिप्रसक्तिरिति भावः। प्रारब्धक्षयानन्तरं विदेहकैवल्यप्राप्तिप्रकारमाह— प्रारब्धेति ॥ ६० ॥

अविद्यातिमिरातीतं सर्वाभासविवर्जितम् ।
चैतन्यममलं शुद्धं मनोवाचामगोचरम् ॥ ६१ ॥

वा. आभ.— अविद्येति । "शास्त्रेण नश्येत्" इत्यादिश्लोकोक्ता त्रिविधाऽविद्या सैव तिमिरं वस्तुस्वरूपाच्छादकत्वात्तदतीतं निवृत्ताविद्यकमित्यर्थः । कारणाभावमुक्त्वा कार्याभावमप्याह— सर्वेति । आभास्यंत इत्याभासाः शरीरादयः तद्वर्जितमित्यर्थः । अविद्यातिमिरातीतत्वादेवामलम् । सर्वाभासविवर्जितत्वादेव शुद्धम् । अत एव केवलानंदरूपम् । तस्यापरिमिततां दर्शयति— मन इति । मनांसि च वाचश्च मनोवाचः तासामगोचरम्, अपरिमितत्वादित्यर्थः ॥ ६१ ॥

वाच्यवाचकनिर्मुक्तं हेयोपादेयवर्जितम् ।
प्रज्ञानघनमानन्दं वैष्णवं पदमश्नुते ॥ ६२ ॥

वा. आभ.— इदानीं तत्स्वरूपप्रतिपत्त्यर्थं शब्दाद्यन्वेषणव्यावृत्त्यर्थमाह— वाच्येति । तद्दशायां इष्टानिष्टपरिहारार्थं प्रवृत्त्यादिकं वारयति— हेयेति । आनंदस्याज्ञायमानस्य पुरुषार्थत्वाभावादाह— प्रज्ञानघनमानंदमिति । स्वप्रकाशतया ज्ञायमानानन्दरूपमित्यर्थः । प्रज्ञानघनमित्यनेन भट्टादिमत इव चिदचिदात्मकं न भवति, किन्तु केवलज्ञानस्वरूपमेवेति दर्शितम् । आनंदस्वरूपस्यात्यन्ताभिलषितत्वात् पुनर्वचनम् । "विष्लृ व्याप्तौ" इतिधातुनिष्पन्नत्वाद्विष्णुशब्देन त्रिविधपरिच्छेदरहितं ब्रह्मोच्यते । विष्णोरिदं वैष्णवं ब्रह्मस्वरूपं "राहोः शिरः" इत्यादिवदभेदेऽपि भेदोपचारः । पद्यत इति पदं अश्नुते प्राप्नोति, ब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः । ननु विष्णोः पदं वैकुंठाख्यं लोकं प्राप्नोति, तस्योपासनाफलत्वेन तत्त्वसाक्षात्कारफलत्वासम्भवात् । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मैक्यप्राप्तिफलत्वादिति भावः ॥ ६२ ॥

आ. गि. वि.— अकारादीनां पूर्वपूर्वस्य उत्तरोत्तरस्मिन्ननुप्रवेशेन प्रत्यगात्मनि पर्यवसितत्वेऽपि प्रत्यगात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहंकाराव्याकृतानां मध्ये कतमः स्यादित्याशङ्क्याह— अहमात्मेति । देहस्तावदनात्मा दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् आद्यन्तवत्त्वाच्च घटवत् । तथा इन्द्रियादीनामव्याकृतपर्यन्तानामनात्मत्वमवधेयम् । न च प्रतीचो देहादिसाक्षिणो जाड्यमुपपद्यते । जडत्वे घटादिवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । तस्मादज्ञानं साभा-

समव्याकृतशब्दितं तत्कार्यं देहाद्यनात्मत्वेन प्रतिपत्तव्यम् । तद्व्यतिरिक्तश्चात्मा तदुभयसाक्षी चिद्धातुरेव द्रष्टव्य इत्यर्थः । केवलशब्देन चितो विषयनिरपेक्षत्वं विवक्ष्यते । चिन्मात्रशब्देनात्मनो द्रव्यबोधरूपत्वं परेष्टं प्रत्याचष्टे— चिन्मात्रेति ।

रा. त.— भवत्येवं प्रत्यगात्मपर्यन्तमपवादः, प्रत्यगात्मनो नापवादश्चेत्तदेव प्रत्यगात्मस्वरूपं विशेषतो निर्धारणीयमिति शङ्कते— अकारादीनामिति । प्रश्नबीजं वादिविप्रतिपत्तिरूपं दर्शयति— देहेन्द्रियेति । * तत्रोत्तरत्वेन मूलमवतारयति— अहमात्मेतीति ।

देहाद्यव्याकृतान्तातिरिक्त आत्मेति मूलार्थं प्रकटयितुं देहादेरनात्मत्वं साधयति— 'देहस्तावत्' इत्यादिना । तत्र जडत्वहेतुः साध्याविशिष्ट इति चेत्, न, अनात्मत्वं नाम आत्मातिरिक्तत्वं जडत्वं त्वसंविद्रूपत्वमिति साध्यसाधनयोर्भेदात् । दृश्यत्वं तु स्वव्यवहारे स्वातिरिक्तदर्शनापेक्षत्वम् ।

अथ कश्चिदाह— किमिदं दृश्यत्वं फलव्याप्यत्वं वृत्तिव्याप्यत्वं वेति वक्तव्यम् । आद्ये भागासिद्धिः, देहस्याभ्यन्तरभागे दृश्यत्वाभावात् । द्वितीये त्वात्मन्यनैकान्तिकता, आत्मनोऽपि वृत्तिव्याप्यत्वाङ्गीकारादिति ।

अत्रोच्यते— न फलव्याप्यत्वे भागासिद्धिः, संघातस्यावयविनः फलितत्वात् । अन्यथा घटादेरपि फलव्याप्यत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि वृत्तिव्याप्यत्वे आत्मन्यनैकान्तिकत्वम्, तस्य स्वप्रकाशकत्वेन वृत्तिव्याप्यत्वाभावात् । वृत्त्यङ्गीकारस्तु तदावरणनाशाय, न तु स्वरूपप्रकाशायेत्यविरोधः । न चात्मनः स्वप्रकाशकत्वमसिद्धमिति वाच्यम् "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः," (बृह. ४ । ३ । ९) "आत्मैवास्य ज्योतिः" (बृह. ४ । ३ । ६) इत्यादिश्रुतिसिद्धत्वात् । किञ्चानवधारितफलव्याप्यत्ववृत्तिव्याप्यत्वविशेषं दृश्यत्वमात्रं हेतुः । अन्यथा किमनेन तद्देशकालसंलग्नो धूमो हेतुरेतद्देशकालसंलग्नो वा ? आद्ये स्वरूपासिद्धिः, द्वितीये साधनशून्यं निदर्शनमित्युक्ते धूमानुमानभङ्गप्रसङ्गात् । धूममात्रं हेतुरिति परिहारे अत्रापि दृश्यत्वमात्रं हेतुरिति समानम् । अलमतो विस्तरेण ।

ननु जडत्वहेतुरसिद्धः, प्रत्यक्षेण चेतनत्वेनोपलम्भादिति चेत्, न, चेतनत्वप्रतीतेरात्मव्याप्यदेहविषयत्वात् । अन्यथा मृतशरीरेऽपि चेतनत्वप्रतीत्यापत्तेः । कृशोऽहमित्यादिप्रत्ययस्तु भ्रान्त एव, न्यायसहितप्रमप्रत्ययबाधितत्वात् हेत्वन्तरं त्वतिरोहितार्थम् । तथेन्द्रियादीनामित्युक्तैरेव हेतुभिरनात्मत्वमवधेयमित्यर्थः । अतः परिशेषाद्देहादीनां दृश्यानामदृश्यो द्रष्टा आत्मा सिद्धः ।

भवतु देहादिविलक्षण आत्मा, सोऽपि जड एव किं न स्यादिति तत्राह— न च इति । प्रतीचः प्रत्यगात्मनः स्वप्रकाशस्येति यावत् । 'देहादिसाक्षिणः' इति हेतुगर्भं विशेषणम् । विपक्षे दोषमाह— जडत्व इति । अनात्मत्वप्रसङ्गो जडत्वाविशेषादित्यर्थः ।

परिशेषितं सिद्धमर्थमादायोपसंहरति— तस्मादिति । तदुभयेति, अव्याकृततत्कार्यसाक्षीत्यर्थः । चिद्धातुश्चिदेकरस इत्यर्थः । अनेन "केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः" इत्यत्र चित्स्वरूपपदं व्याख्यातम् । केवलपदकृत्यमाह— केवलेति । न च ज्ञानस्य विषयघटितत्वं स्वरूपम्, विषयाणां व्यभिचारेऽपि ज्ञानाव्यभिचारात् । तत्तद्विषयाणि ज्ञानानि भिन्नान्येवेति चेत्, न, स्वतो भेदानवगमात् । प्रतीयमानभेदस्य विषयभेदघटितत्वेनौपाधिकत्वादिति भावः । मात्रपदप्रयोजनमाह— चिन्मात्रेति । द्रव्यबोधरूपत्वमिति द्रव्यरूपत्वं बोधरूपत्वं च । द्रव्यमिति वैशेषिकाः, बोध इति बुद्धा इत्यर्थः । न ह्यात्मनो द्रव्यरूपता,

* 'तत्र' इत्यत्र 'तच्च' इति पाठः कुत्रचित् ।

निर्गुणत्वात् । समवायिकारणत्वेन द्रव्यत्वं स्यादिति चेत्, न, समवायस्यैवाभावात्, भावे वाऽद्वितीयत्वा- सङ्गश्रुतिविरोधात् । बोधरूपत्वं त्वनुमानेन निराकृतमेवेह स्मारितमिति भावः ।

आ. गि. वि.— एवमज्ञानतत्कार्यस्पर्शशून्यश्चिदात्मा परिशुद्धस्त्वम्पदार्थः तत्पदा- र्थाद्ब्रह्मणोऽर्थान्तरं किं न स्यादिति मन्वानः सन्नाह— किन्त्विति । तत्पदार्थपरिशोधनपूर्वकं परिशोधितं त्वम्पदार्थमनूद्य तस्य ब्रह्मत्वं वाक्यार्थं कथयति— नित्येत्यादिना । " आका- शवत्सर्वगतश्च नित्यः ।" "अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः ॥" (कठ. १ । २ । १८) इति श्रुतिस्मृती समाश्रित्य कार्यैक्यं ब्रह्मणो नित्यत्वविशेषणेन निरस्यति ।

रा. त.— "अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपो नाज्ञानं नापि तत्कार्यं च" इत्येतावता त्वम्पदार्थः परिशोधितः । 'किन्तु' इति पदसूचितां शंकामाविष्करोति— एवमज्ञानेति । अर्थान्तरशङ्कां व्यावर्तयितुमुत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह— तत्पदार्थेति । वाक्यार्थपरिशोधनाय तत्पदार्थशोधनमित्यर्थः । नित्येत्यादिसप्तविशेषणैस्तत्पदार्थशोधनमिति तात्पर्यार्थः । आकाशवत्सर्वगतः सर्वव्यापक इति योजना, न त्वाकाशवन्नित्य इति । तथा सति नित्यत्वस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गात् । नित्यश्चेति श्रुतिपदं प्रकृतोदाहरणम् । "अजो नित्यः" (कठ. १ । २ । १८) इति श्रुतिः । नित्यविशेषणेन फलितार्थमाह— कार्यैक्यमिति । कार्यस्यानित्यत्वान्न ब्रह्मणः कार्यैक्यमित्यर्थः ।

आ. गि. वि.— " शुद्धमपापविद्धम् " (ईश. ८) इत्यादिश्रुतिवाक्यावष्टम्भेन कार्यतादात्म्यवैधुर्यं ब्रह्मणः शुद्धविशेषणेनोच्यते । "प्रज्ञानघनेति" (बृह. ४ । ५ । १३) श्रुतिमाश्रित्य नित्यविज्ञप्तिरूपतां ब्रुवाणो बुद्धविशेषणेन कारणैक्यं ब्रह्मणो निषेधति । "विमुक्तश्च विमुच्यते" (कठ. २।५।१) इति श्रुतिमनुसृत्याविद्याकामकर्मपारतन्त्र्यापाकरणेन कारणतादात्म्यं ब्रह्मणो मुक्तपदेन प्रत्याचष्टे । ऐक्यतादात्म्ययोश्च भेदासहत्वभेदसहत्वाभ्यां भेदः ।

रा. त.— माऽस्तु कार्यैक्यं, कार्यतादात्म्यं तु भविष्यतीति तत्राह— शुद्धमिति । कार्य- तादात्म्यकार्यैक्ययोरभावेऽप्यव्याकृताख्यकारणैक्यं तत्तादात्म्यं वा किं न स्यादिति तत्राह— प्रज्ञानघन इति । प्रज्ञानघनः प्रज्ञानैकरस इत्यर्थः । प्रकृष्टं ज्ञानमस्येति विग्रहशङ्कां वारयति— नित्यविज्ञप्तीति । ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्तिरेवाविलम्बितप्रतीतेराश्रयणीयेत्यर्थः । अतो ज्ञानरूपस्य जडेन कारणेन नैक्यमित्यर्थः ।

कारणैक्यं पराकृत्य कारणतादात्म्यं पराकरोति— विमुक्तश्चेति । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । कामो- ऽभिलाषः । कर्म पुण्यापुण्यरूपम् । नित्यमुक्तत्वान्न कारणतादात्म्यशङ्काऽपीत्यर्थः । तादात्म्यैक्ययोरभेदमा- शंक्य तद्भेदं स्फुटयति— ऐक्यतादात्म्ययोरिति । भेदसहत्वं तादात्म्यस्य, भेदासहत्वमैक्यस्येति विभागः ।

आ. गि. वि.— ननु ब्रह्मणो यथोक्तस्य प्रपञ्चस्येव यथाकथञ्चिद्बाध्यत्वप्रसिद्धौ न प्रेप्सिततत्वं परिकल्पते । न हि ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नम्, अब्रह्मत्वप्रसङ्गात् । अभेदे च तद्बाध्यत्वमभ्युपेयताम् । अतः कथं तदभिन्नं ब्रह्माबाध्यमभ्युपेयमित्याशङ्क्य " सत्यं ज्ञान- मनन्तं ब्रह्म " (तैत्ति. २ । १ । ३) " सत्यस्य सत्यम् " (बृह. २ । १ । २०) इत्यादिश्रुतिमनुसंदधानः समाधत्ते—सत्येति ।

रा. त.— सत्यपदसमाधेयां शंकामुत्थापयति— नन्विति । न प्रेप्सितत्वं नेच्छागोचरत्वम्, न सत्यत्वमिति यावत् । ब्रह्मणोबाध्यत्वं साधयितुं ब्रह्म किं प्रपञ्चाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्य नाद्य इत्याह— न हीति । कुत इत्यत आह— अब्रह्मत्वप्रसङ्गादिति । ब्रह्मत्वं नाम बृहत्त्वं बृंहणत्वं वा । तच्च न बृंह्यमाणप्रपञ्चात्तस्य परिच्छिन्नत्वे संभवतीत्यर्थः । द्वितीये दोषमाह— अभेदे चेति । परिहाराभिप्रायमाविष्करोति— सत्यं ज्ञानमिति । बाध्यमानस्य प्रपञ्चस्य बाधो न निरधिष्ठानः सम्भवति । बाधाधिष्ठानं च सत्यमबाध्यम्, अन्यथाऽधिष्ठानानवस्थाप्रसङ्गात् । अतो बाधाधिष्ठानमबाध्यं ब्रह्मेत्यर्थः ।

आ. गि. वि.— तथापि न तस्मिन्प्रेप्सया प्रवर्तेत पुरुषार्थत्वाभावादित्याशङ्क्य "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" (बृह. ३ । ९ । २८) "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" (तैत्ति. ३ । ६ । १) इत्यादिश्रुतिमनुरुध्य ब्रूते— परमानन्देति । ब्रह्मानन्दस्य क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वनिरासार्थं परमेति विशेषणम् । किञ्च यथोक्तं ब्रह्म द्वैताभावोपलक्षितमिष्यते । अस्थूलादिश्रुतेः स्वतःप्रमाणत्वात् ।

रा. त.—आनन्दपदव्यावर्त्याशङ्कामवतारयति— तथाऽपीति । प्रेप्सा प्राप्तुमिच्छा । परमविशेषणकृत्यमाह— ब्रह्मानन्दस्येति । अद्वयपदं व्याचष्टे— किञ्चेति । द्वैताभावोपलक्षितमेवाद्वितीयं न त्वद्वितीयत्वधर्मत्वम् । तथा सति धर्मधर्मिभावेनाद्वितीयता न सिद्ध्येत् । "स्वाङ्गमव्यवधायकम्" इति न्यायमाश्रित्य धर्माङ्गीकरणे निर्धर्मकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोध इत्यभिसन्धिः । केयं निर्धर्मकत्वबोधिका श्रुतिरत आह— अस्थूलेति । स्वतःप्रमाणत्वादिति । वेदस्यापौरुषेयत्वेन पुरुषाश्रयाणां दोषाणामसंभवात्स्वत एव प्रामाण्यमित्यर्थः । प्रामाण्यस्य परतस्त्वेऽनवस्थाऽनाश्वासयोर्दुष्परिहार्यत्वादिति भावः ।

आ. गि. वि.— वस्तुतश्च प्रपञ्चाभावाद्भेदाभेदवाचो युक्तेरयुक्तत्वादित्यभिप्रायेणाह— अद्वयमिति । परिशोधितं तत्पदार्थमनूद्य तस्य परिशोधितेन त्वम्पदार्थेन सहैक्यं वाक्यार्थं कथयति— ब्रह्मैवेति । एवकारस्तादात्म्याङ्गीकारप्रयुक्तभेदनिरासार्थम् । तत्पदार्थमनूद्य तस्य त्वम्पदार्थत्वं[1] विधाय त्वमर्थमनूद्य तस्य तत्पदत्वं विदधाति— अहं ब्रह्मास्मीति (बृह. १ । ४ । १०) ।

रा. त.— किञ्च वस्तुतः संश्चेत्प्रपञ्चोऽस्ति, तदा ब्रह्म प्रपञ्चाद्भिन्नं न वेति विकल्पावकाशः । स एव नास्ति, वाचारम्भणश्रुत्या मिथ्यात्वस्यावसितत्वादित्याशयेनाह— वस्तुतश्चेति । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमाह— परिशोधितमिति । एवकार इति, अभेदस्यौपचारिकत्वशङ्काव्यावृत्तये एवकार इत्यर्थः । पुनः "अहं ब्रह्म" इति वचनं वाक्यार्थदार्ढ्यायेत्याह— त्वमर्थमिति ।

आ. गि. वि.— अथ जीवब्रह्मणोर्मिथो व्यतिहारेणैकरसस्वरूपवाक्यार्थप्रतिपत्त्यर्थं साधनभूतं समाधिं संगिरते— इत्यभेदेनावस्थानं समाधिरिति । पूर्वोक्तयुक्त्या प्रणवस्वरू-

---

1 'तदर्थत्वं' इति पाठः क्वचित् ।

पार्थानुसंधानपुरःसरं एकरसवस्तुमात्रत्वेन चित्तस्य तदाकारवृत्त्यवशेषावस्थानं संप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्रं १।१९) इत्युच्यते । उक्तं हि—

ब्रह्माकारमनोवृत्तिप्रवाहोऽहंकृतिं विना ।
संप्रज्ञातसमाधिः स्यात् ध्यानाभ्यासप्रकर्षतः ॥ इति ।

वृत्तिमपि तन्मात्रत्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्य प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमात्रत्वेनावस्थानमसंप्रज्ञातसमाधिः (योगसूत्रं १ । २०) इति गीयते । उक्तं च—

मनसो वृत्तिशून्यस्य ब्रह्माकारतया स्थितिः ।
याऽसंप्रज्ञातनामाऽसौ समाधिरभिधीयते ॥ इति ।

अस्य च प्रयत्नपूर्वकत्वादेव सुषुप्तितो विशेषसिद्धिः । सुषुप्तौ तु कारणात्मना चित्तस्यावस्थानमास्थितम् । इदं तु कार्यकारणसंबन्धविधुरवस्तुमात्रत्वेन तस्य पर्यवस्थानमिष्यते । तद्वासनाविशेषाभ्युपगमाच्चास्य साधनपक्षपात इति भावः ।

रा. त.— ननु वाक्यार्थसाक्षात्कारसाधनत्वाभानवसरकथनमित्याह— अथेति । मिथः अन्योन्यं व्यतिहारेण ऐक्यसंपादनेनेत्यर्थः । समाधिर्द्विविधा संप्रज्ञातसमाधिरसंप्रज्ञातसमाधिश्चेति । तत्र प्रथमस्य स्वरूपं कथयति— पूर्वोक्तेति । अध्यारोपापवादन्यायेनेत्यर्थः । तदाकारेति । एकरसवस्त्वाकार इत्यर्थः । द्वितीयसमाधिस्वरूपमाह— वृत्तिमपीति । उक्तेऽर्थे वृद्धवचनं संवादयति— उक्तं चेति । सुषुप्त्यविशेषमाशङ्क्य परिहरति— अस्य चेति । अस्य द्वितीयस्य समाधेः, विशेषमेव दर्शयति— सुषुप्तौ चेति । कार्यकारणविधुरवस्तुमात्रावस्थानस्य फलत्वात् तत् कथं तस्य साधनतेत्यत आह— तद्वासनेति । चित्तस्य ब्रह्माकारवासनाभ्युपगमादित्यर्थः ।

आ. गि. वि.— जीवब्रह्मणोरैक्ये श्रुतिं प्रमाणयति— अयमात्मा ब्रह्मेति (बृह. ४ । ४ । ५) । अत्र च ब्रह्मात्मपदयोः सामानाधिकरण्यं पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यत्वम्, ततो विरोधस्फूर्तौ पदार्थस्य निष्कृष्टस्य वस्तुमात्रेण लक्षणया संबन्धः, ततश्चाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रतिपत्तिः, न चैकार्थत्वे पदभेदानुपपत्तिः, व्यावर्त्यभेदादर्थवत्त्वसिद्धेरिति द्रष्टव्यम् । आदिपदेन तत्त्वमस्यादिमहावाक्यानि तत्त्वम्पदार्थविषयाणि च अवान्तरवाक्यानि ब्रह्मात्मैकरसत्वे पर्यवसितानि गृहीतव्यानि ।

रा. त.— जीवब्रह्मस्वरूपपरिशोधनपूर्वकं कथिततदैक्यार्थे श्रुत्यन्तरमुपोद्बलयतीत्याशयेनाह— जीवब्रह्मणोरिति । "अयमात्मा" [बृ. २ । ५ । १९] इत्यादिवाक्यस्याखण्डार्थत्वमुपपादयति— अत्र इत्यादिना । पदयोः सामानाधिकरण्यमिति, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । विशेषणविशेष्यत्वमिति । पदार्थयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया विशेषणविशेष्यत्वमित्यर्थः । नीलमुत्पलमितिवद्विशिष्ट एव वाक्यार्थोऽस्तु किं लक्षणयेति नेत्याह— विरोधस्फूर्ताविति । तत्र नीलगुणस्योत्पलद्रव्यस्य च गुणगुणिभावेन वैशिष्ट्यमुपपद्यते । इह

१ 'एकरूप—' इत्यन्यत्र पाठान्तरम् । २ गुजराती–प्रि. प्रेसस्थम् । ३ 'अस्ति' इति पाठान्तरम् ।

तु पदार्थयोर्विरोधेन न विशिष्टवाक्यार्थसम्भव इत्यर्थः । तत्र लक्षणा त्रिविधा— जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र जहल्लक्षणा न सम्भवति, गङ्गायां घोष इतिवत्, वाच्यार्थाशेषपरित्यागाभावात् । नाप्यजहल्लक्षणा, शोणो धावतीतिवत्, विरुद्धार्थत्वादेव । परिशेषाज्जहदजहल्लक्षणा सोऽयं देवदत्त इतिवदाश्रयणीया । विरुद्धांशपरित्यागेनानुगतचिदंशेनाखण्डैकरसवाक्यार्थप्रतीतिरित्याह— ततश्चेति । प्रमाणं च— "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ. २ । ५-१९] इत्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठम्, अकार्यकारणद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात्; 'सोऽयं देवदत्तः' इति वाक्यवत् इति । पदयोरेकार्थपरत्वे * पर्यायता स्यात् । तथात्वे च सहप्रयोगायोग इति तत्राह— नचेति । तत्र हेतुमाह— व्यावर्त्तेति । "अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिभ्यः" इत्यत्रादिपदसंगृहीतं दर्शयति— आदीति । अवान्तरवाक्यानीति "सत्यं ज्ञानमनन्तं" (तै. २ । १ । ३) इत्यादीनीत्यर्थः ।

आ. गि. वि.— तदेवमधिकारिणो वाक्यात् ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारसमुत्पत्तौ अज्ञानतत्कार्यनिवृत्तौ अनारब्धफलपूर्वोपार्जितकर्मदहनात्, उत्तरकालीनकर्मणश्चानाश्लेषात्, आरब्धफलकर्मणश्च भोगेनैव क्षयात्, तदवस्थितिप्रयुक्तदेहावभासजगदवभासनिवृत्तौ तदात्मना तत्कारणकर्मात्मनाऽवस्थिताविद्याभावात्, तत्कार्यनिवृत्तेश्च वस्तुस्वरूपेणैव परिशेषात्, प्रत्यगात्मा सच्चिदानन्दात्मकः सत्यज्ञानानन्तानन्दस्वरूपं ब्रह्मैवेति सिद्धम् ।

रा. त.— प्रकरणार्थमुपसंहरन्नुक्रमेण जीवन्मुक्तिपरममुक्ती † दर्शयति— तदेवमित्यादिना । प्रथमं वाक्यार्थपरिशीलनफलमाह— ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारेति । आप्तवाक्यात् कण्ठगतचामीकरसाक्षात्कारवत् गुरूपदिष्ट- "तत्त्वमसि" -महावाक्याद्ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारो भवतीति भावः । साक्षात्कारे सति किं स्यात्तत्राह— अज्ञानेति । यथा प्रदीपोऽन्धकारं निवर्तयन्नेवोदेति तद्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारोऽनेकसंसारमूलाज्ञानं निवर्तयन्नेवोदेति इति भावः ।

कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिं दर्शयति— तत्कार्येति । न च ज्ञानाज्ञानयोरेव विरोधे कथमविरोधि कर्म ज्ञानान्निवर्त्तेतेति वाच्यम्, सर्वस्यापि प्रपञ्चजातस्य अज्ञानात्मकत्वप्रतिपादनादिति । तर्हि देहारम्भककर्मणामविद्याकार्यत्वात् ज्ञानोत्पत्तिसमकालमेव देहपातः स्यादिति तत्राह— आरब्धेति । "प्रारब्धकर्मणां भोगादेव क्षयः" इति शास्त्रादित्यर्थः ।

एतावता जीवन्मुक्तिर्दर्शिता, परममुक्तिस्वरूपमवतारयति— तदवस्थितीति, तस्य देहारम्भककर्मणोऽवस्थितिरिति यावत् । देहावभासो देहरूपेणावभासः तत एव दग्धपटायमानजगदवभासश्च, तदुभयनिवृत्तेरित्यर्थः । ततः किमत आह— तदात्मनेति, तदात्मना देहात्मना तत्कारणकर्मात्मना प्रारब्धकर्मात्मना स्थित्यभावादित्यर्थः । तत्कार्यनिवृत्तेरिति, वासनामयसंसारनिवृत्तेश्चेत्यर्थः । अतः परिशेषात्सिद्धमर्थं प्रकरणप्रतिपादितमबाध्यं मोक्षस्वरूपमनेकैर्विशेषणैर्निर्धारयति— वस्तुस्वरूपेणैवेति ।

शां. अ.— अधुना शुद्धचित्स्वरूपमाह— अहमात्मेति । आ समन्ताद्व्याप्नोतीत्यात्मा सर्वाधिष्ठानः साक्षी अविद्योपाधिः । न चात्राविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बलक्षणः साक्षी अन्तःकरणतद्धर्मावभासकः, केवलचिन्मात्रस्वरूपविशेषणत्वात् । अनेन चिदविषयस्वरूपस्वप्रकाशत्वमपि व्याख्यातम् । ननु केवलचिन्मात्रत्वेऽविद्याश्रयविषयत्वं तस्य कथमिति चेत्तत्राह— नाज्ञानमिति । अज्ञानं तत्कार्यं देहादि नाहं मिथ्याभूताज्ञानादेराश्रयत्वादि च मिथ्येति

---

* 'पर्याप्ता' इत्यपि पाठांतरम् । † 'जीवन्मुक्तिपरां मुक्तिं' इत्यन्यत्र पाठांतरम् । चिन्त्यमेतत् ।

नश्रयत्वाविषयत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । ननु चेतनरूपं ब्रह्म कथं ज्ञेयमिति चेत् तत्राह—किन्त्विति । अस्ति वस्तुसाक्षात्कारे वृत्तिव्याप्तिः फलव्याप्तिश्चेति द्वयं कारणं, तत्र वृत्तेर्विषयाकारता वृत्तिव्याप्तिः । भग्नावरकचित्तादात्म्यं स्वाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितचित्तादात्म्यं वा फलव्याप्तिः । एवं च ब्रह्मणि नित्योऽहं, शुद्धोऽविद्यारहितोऽहं, बुद्धः ज्ञानरूपोऽहं मुक्तोऽविद्यासंबन्धरहितोऽहं, सत्यस्वभावोऽहं, परमानन्दः निरतिशयानन्दरूपोऽहं, अद्वयं द्वैतात्यन्ताभावोपलक्षितस्वरूपोऽहं, प्रत्यग्भूतचैतन्यं अधिष्ठातृत्वेन सर्वान्तरचेतनं ब्रह्म एवाहं इत्याकारान्तःकरणवृत्तेः सत्त्वाद्वृत्तिव्याप्त्या ब्रह्मसाक्षात्कारः, न घटादिसाक्षात्कार इव फलव्याप्त्या, घटाद्यावरणरूपाविद्याभङ्गजनकचेतनस्य घटाद्यवच्छिन्नस्य घटादिविषयतादात्म्यवद्ब्रह्मणश्चेतनत्वेन तादृशचेतनतादात्म्याभावात् ।

अत्रेदं बोध्यम् *—साक्षात्कारस्थले एको जीव आवृत इतिपक्षे आवरणनिवर्तकत्वेन अनावृत इति पक्षे चिदुपरागार्थत्वेन परिच्छिन्नो जीवो नानेति पक्षे विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वेनान्तःकरणवृत्तेरुपयोग इति । इत्थं चाहं ब्रह्मास्मीति शुद्धचैतन्याकारान्तःकरणवृत्त्योपलक्षणीभूतया अभेदेन जीवेश्वरत्वादिभेदाभावोपलक्षितस्वरूपेणावस्थानं स्थितिः समाधिः, असंप्रज्ञातसमाधिः वस्तुमात्रत्वेनावस्थानात् । तत्र प्रमाणमाह—† तत्त्वमसीत्यादि तत्पदार्थोऽविद्याप्रतिबिम्बितं चेतनं मायाप्रतिबिम्बितं चेतनं वा अविद्याप्रतिबिम्बित जीवचेतनं प्रति बिम्बभूतो वा ईशः । त्वंपदार्थोऽविद्याप्रतिबिम्बितचेतनं अन्तःकरणप्रतिबिम्बितचेतनं वा जीवाख्यम् । तयोस्तत्त्वम्पदार्थयोः असिपदार्थो भावबोधकः अभेदबोधक इति यावत् । अभेदश्च विशेषणांशस्य परित्यागेन विशेष्यांशस्य च ग्रहणेन इत्युक्तमधस्तात् । एवं अहं ब्रह्मेत्यत्र अहंशब्दार्थो जीवः, ब्रह्मशब्दार्थ ईशः अस्मि पदार्थः सत्ता । प्रज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यत्रापि प्रज्ञानपदं जीववाचकं ब्रह्मेति चेशवाचकम्, तयोरभेदः सामानाधिकरण्येन । अयमात्मा ब्रह्मेत्यत्रापि जीवग्रहणमिदमा ब्रह्मेतीशग्रहणं च । तथा च सर्वत्र महावाक्ये वाच्यार्थपरित्यागेन लक्ष्यांशस्याखण्डार्थस्य ग्रहणेन भागत्यागलक्षणया निर्विशेषत्वनिर्गुणत्वनिष्प्रपञ्चत्वाद्युपलक्षणीभूतचेतनस्वरूपेणावस्थानं समाधिरिति श्रुतिसिद्धोऽर्थः ।

इति पञ्चीकरणं भवति ॐ ॥

इदं प्रकरणं यत्नाज्ज्ञातव्यं भगवत्तमैः ।
अमानित्वादिनियमैर्गुरुभक्तिप्रसादतः ॥ ६३ ॥

वा. आभ.— एवं मुमुक्ष्वनुग्रहार्थं कृतस्य प्रकरणस्यार्थग्रहणप्रकारमाह—इदमिति । इदं पञ्चीकरणवार्त्तिकरूपं प्रकरणं यत्नात् गुरुशुश्रूषादियत्नपूर्वकं ज्ञातव्यम् । अथवा ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिरिति शेषः । कीदृशैर्गुरुभिर्ज्ञातव्यमित्यत आह—भगवत्तमैरिति । वेदान्तजन्यज्ञानवंतो भगवंतस्तेषां भगवद्रूपत्वात्, तत्त्वसाक्षा-

---

* अनेन विषयप्रत्यक्षे प्राथमिके अन्तःकरणवृत्त्या अज्ञाननाशेऽपि पुनः प्रत्यक्षकालेऽपि तुलाविद्यापरपर्यायस्यावस्थाऽज्ञानस्य निवर्तकत्वेन वृत्तेः सार्थकता, संवेष्टितपटवत् विद्युदादिवद्वा तदुपपत्तेरित्यपि बोध्यम् ।

† सर्ववाक्ये क्रियान्वितानि पदान्यर्थममिदधते इत्यन्विताभिधानवादिनः प्रभाकराः । पदार्थाद्वाक्यार्थोऽन्यो यतः गामानयेत्यत्र गोवृत्तिकर्मताबोधके गामिति पदे न वृत्तिता विभक्तेः प्रकृतेर्वार्थस्ततो वाक्यार्थभेदः स्यादेव पदार्थात् इति नूनमभिहितान्वयवाद आश्रयणीयः इति भट्टाः । तदेतद्वेदान्तिनामिष्टत्वात्तत्त्वमस्यादौ वाक्ये पदार्थाभेदेन युक्ता वाक्यानामखण्डार्थता ।

त्कारयन्तस्तु भगवत्तमास्तैर्निमित्तैस्तान् गुरून्कृत्वेत्यर्थः । "गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां रूपम्" इत्यादिदर्शनात् । पुनः कीदृशैरित्यत आह— अमानित्वादीति । अमानित्वादयः "अमानित्वमदंभित्वम्" इत्यादिभगवतोक्ता नियमाः येषां तैरित्यर्थः । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इत्यादिश्रुतेः । एवंविधान् गुरून्प्राप्य इत्यर्थः । नच तादृशाः कृतकृत्यतया किमर्थं उपदिशंतीति वाच्यम्, 'तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया । उपदेक्ष्यंति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥' इति गीतावचनात्तादृशा अपि केवलं कृपया उपदिशंतीति भावः । गुरुभक्तिरिति, गुर्वी चासौ भक्तिश्च गुरुभक्तिः तया यः प्रसादः गुरूणामनुग्रहः तस्मात् ज्ञातव्यमित्यर्थः । गुरुषु भक्तिरिति वा ॥ ६३ ॥

इमां विद्यां प्रयत्नेन योगी संध्यासु सर्वदा ।
समभ्यसेदिहामुत्रभोगानासक्तधीः सुधीः ॥ ६४ ॥
[रागद्वेषादिरहितं स्वात्मानं चिन्तयेत् सदा ।
स एव जीवन्मुक्तो वा न पुनर्भवसम्भवः ॥ ६५ ॥]

॥ इति श्रीमत्सुरेश्वराचार्यविरचितं पञ्चीकरणवार्तिकं संपूर्णम् ॥

वा. आभ.— एवं विशिष्टगुर्वनुग्रहादिदं प्रकरणमर्थतो ज्ञात्वा किं कर्तव्यमित्यत आह— इमामिति । विद्यां विद्याहेतुभूतमिदं प्रकरणमित्यर्थः । उपनिषच्छब्दवाच्यविद्याहेतुवेदान्तवाक्येषूपनिषच्छब्दवद्द्रष्टव्यम् । प्रयत्नेनेति । लोकवार्त्तादिविघ्ना यथा न स्युः तथा प्रयत्नं कृत्वेत्यर्थः । संध्यासु सायंप्रातःसंध्यासु समभ्यसेत् अर्थानुसंधानपूर्वकं जपेदित्यर्थः । तत्राधिकारिणं दर्शयति— इहेति । वैराग्यं साधनचतुष्टयसम्पत्त्युपलक्षणार्थम् । सुधीरिति, श्रवणमननजन्यज्ञानवानित्यर्थः । कृतश्रवणमननस्यैव निदिध्यासने अधिकारादिति ॥ ६४ ॥

अनया पञ्चीकरणवार्त्तिकाभरणरूपया कृत्या ।
कृष्णः प्रीतो भवति बुधाश्च तां समीक्ष्य मोदन्ताम् ॥ १ ॥

॥ इति श्रीपञ्चीकरणवार्त्तिकाभरणं संपूर्णम् ॥

आ. गि. वि.— षड्विधं लिङ्गमाश्रित्य वेदान्ता यत्र निष्ठिताः ।
विधानप्रतिषेधाभ्यां तं वन्दे पुरुषोत्तमम् ॥ १ ॥

॥ इत्यानन्दगिरिविरचितं पञ्चीकरणविवरणं संपूर्णम् ॥

रा. त.— ग्रन्थादौ ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते मङ्गलमाचरणीयमिति शिष्टाचारमनुरुन्धान इष्टदेवतां प्रणमति— षड्विधमिति । "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥ १ ॥" इति लिङ्गानि । विधानं "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्" (छान्दो. ६ । २ । १) इत्यादि । प्रतिषेधो "नेह नानाऽस्ति किंचन" (बृह. ४ । ४ । १९) इत्यादि ।

पञ्चीकृतेर्विवरणमर्थतः प्रकटीकृतम् ।
यथाश्रुतं यथाबुद्धि तेन तुष्येद्रमापतिः ॥ १ ॥

सीतासुवर्णलतिकापरिवीतगात्रं
प्रेमामृतार्द्रचरणं सुखसत्फलाढ्यम् ॥
कीर्तिप्रसूनपरिवासितसर्वलोकं
रामाभिधं जगति कल्पतरुं नमामि ॥ २ ॥

॥ इति श्रीरामतीर्थविरचिता पञ्चीकरणविवरणटीका तत्त्वचन्द्रिका समाप्ता ॥

शां. अ.— इति पञ्चीकरणं पञ्चानां भूतानामेकीकरणं ब्रह्मसाक्षात्कारोपयोगित्वेन यत्र ग्रन्थे प्रतिपादितं स ग्रन्थः पञ्चीकरणाख्यः पञ्चीकरणमितिपदेन गृहीतो भवति ।

पृथ्व्यब्धिग्रहरात्रिनायकमिते (१९४१) वर्षे क्षयाख्ये सिते
पञ्चम्यां शशिवासरेऽत्र रचिता टीकाऽद्रिमे माधवे ।
श्रीपञ्चीकरणस्य शङ्करकृतेरत्यन्ततत्त्वाञ्चिता
शान्त्यानन्दसरस्वतीभिरलया सन्तुष्यतामीशिवः ॥ १ ॥

लोके वेदव्यवहृतिरियं जन्मनाशौ तु भूयो
नाकं लोकं प्रति सृतिरसौ दक्षिणा योत्तरा च ।
ब्राह्मं लोकं प्रति इति वचः सर्वमज्ञानसिद्धं
ब्रह्माहं चेत्ययमनुभवस्तत्पराकर्तुमीशः ॥ २ ॥

॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य–स्वामी–शान्त्यानन्दसरस्वतीविरचितमद्वैतागमहृदयाख्यं पञ्चीकरणव्याख्यानं समाप्तम् ॥

इति टीकापञ्चकालंकृतं
पञ्चीकरणम् ।

ॐ

श्रीमच्छङ्कराचार्यवर्यविरचितं

पञ्चीकरणं

गंगाधरकविकृतया पंचीकरणचंद्रिकाख्यया टीकया समलंकृतम्

ॐ नमो वासुदेवाय सत्यज्ञानसुखात्मने ।
अखण्डायाप्यमूलाय मायिने सर्वसाक्षिणे ॥ १ ॥
रामकृष्णादियतिभिराश्रितेभ्यो महात्मभिः ।
अद्वैतानन्दपादेभ्यो गुरुभ्यो हि नमो नमः ॥ २ ॥
वागंशुभिर्द्वैतमहान्धकारं प्रोत्सार्य तत्त्वं समदर्शयद्यः ।
मार्तण्डतुल्योऽपि शशीव कान्तस्तं शङ्करं देवनुतं नमामि ॥ ३ ॥
संव्याप्य लोकान्विभुरेक एव विश्वादिरूपेण समस्तभोक्ता ।
निरस्य मायां स्वसुखे य आस्ते स एव चाहं सततं विमुक्तः ॥ ४ ॥
गङ्गाधरः कविः कोऽपि काशिकायां द्विजोत्तमः ।
अधीत्य वेदाञ्छास्त्राणि विचार्य श्रद्धयान्वितः ॥ ५ ॥
यथाशक्ति स्वधर्मांश्च ग्रन्थान्कृत्वाऽऽत्मशुद्धये ।
देवद्विजगुरुभ्यस्तान्समर्प्य शिवतुष्टये ॥ ६ ॥
निर्विण्णः शान्तिमापन्न आत्मानात्मविवेकतः ।
आत्मनोऽन्यज्जडं तुच्छमात्मानं तु महेश्वरम् ॥ ७ ॥
केवलं साक्षिणं पूर्णं निश्चित्य गुरुभक्तितः ।
संन्यस्य बन्धकं कर्म सूक्ष्मनिष्ठाविघातकम् ॥ ८ ॥
गुरुप्रसादात्संप्राप्य पंचीकरणमात्मगम् ।
यतीनां परमं गुह्यं तद्विचारपरोऽभवत् ॥ ९ ॥
सोऽहमात्मविदां शिष्यो यतीनां सेवकः प्रियः ।
ॐकारादीन्नमस्कृत्य ध्यात्वाऽऽत्मानं विभुं परम् ॥ १० ॥

आत्मप्रबोधदार्ढ्यार्थं प्रणवार्थप्रकाशिनीम् ।
कुर्वे यतिहितां रम्यां पञ्चीकरणचन्द्रिकाम् ॥ ११ ॥

इह खलु परमेश्वराराधनार्थमनुष्ठितनित्यादिकर्मभिः परिशुद्धान्तःकरणानां साधनचतुष्टयसंपन्नानां ब्रह्मजिज्ञासूनां श्रवणादिपराणां आरुण्युपनिषदा 'सन्धिं समाधावात्मन्याचरेत्' इति समाधिर्विहितः । आत्मविषयकसमाधौ सन्धिं छिद्ररूपं ब्रह्मात्मनोर्भेदं आचरेत् भक्षयेत् प्रविलापयेदिति यावत् । स च 'ॐमित्यात्मानं युञ्जीत' इति तैत्तिरीयश्रुतावोङ्कारेण विहितः, युञ्ज समाधाविति स्मृतेः । स कथं कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां दययाऽतिलघुनोपायेन तं वक्तुकामः सर्वज्ञो भगवान् भाष्यकारोऽतिसंक्षिप्तमप्यनेकार्थसंग्रहगभीरं मोक्षोपायभूतब्रह्मात्मैक्यसम्यग्बोधसमुत्पत्तिनिदानं सर्वनिबन्धसारभूतं निर्मलं च पंचीकरणाख्यं प्रकरणं विरचितवान् । तत्र 'तद्यथा शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् संतृणा' इति । 'ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव' इति । 'ॐमिति ब्रह्म' 'ॐकार एवेदं सर्वम्' । 'ॐमित्येकाक्षरं ब्रह्मविदः प्रणव एवायं' इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः सर्ववेदसारभूते सर्वात्मके च प्रणव एव स्वरूपतोऽर्थतश्च निरूपिते सर्वेऽपि वेदान्ताः स्वरूपतोऽर्थतश्च निरूपिता भवेयुरित्यभिप्रेत्य प्रणवस्यावयवभूतं अकारमवतारयन् अध्यारोपापवादन्यायमनुसरन् प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं प्रथमं स्थूलप्रपंचमुपन्यस्यति— **पंचीकृतपंचमहाभूतानीति** ।

ॐ पञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युच्यते ।

अत्र केचिन्मङ्गलार्थमथशब्दमादौ पठन्ति । 'ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥' इति स्मृतेः । अकारादीनां पदत्वात्तत्समुदायात्मकस्य प्रणवस्य महावाक्यत्वम् । वस्तुन्यवस्त्वारोपोऽध्यारोपः । वस्तु सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म । अवस्तु वक्ष्यमाणाज्ञानादि । आरोपितस्याधिष्ठानमात्रपर्यवशेषणमपवादः । तस्य नेति नेतीतिप्रतिषेधरूपत्वात्तस्य च प्राप्तिपूर्वकत्वात्तदर्थमध्यारोपस्य प्राथम्यम् । स्थूलप्रपंचस्य प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेऽपि न तस्याविद्यात्मकता प्रसिद्धेति ज्ञानमात्रेण तस्यापवादो न संभवतीति तन्निरूपणार्थमेव परमात्मनः सकाशात्सूक्ष्मभूतसृष्ट्यादिकं सिद्धवत्कृत्वा तस्योपन्यासः ॐकारप्रकाश्यं जीवब्रह्मैक्यलक्षणं शुद्धं चैतन्यं विषयः । मोक्षः काम्यमानत्वान्मुख्यं प्रयोजनम् । तदुपायभूतः साक्षात्कारः समाधिश्च गौणे प्रयोजने । मुमुक्षुरधिकारी । तस्य स्वकीयप्रयोजनकत्वं प्रकरणेन संबन्धः । प्रकरणस्य फलस्य च जन्यजनकभावसंबन्ध इत्यनुबन्धचतुष्टयं प्रवृत्त्यङ्गमर्थादुक्तमिति चानुसन्धेयम् ।

---

१ अत्र 'ॐ' इत्यत्र 'अथ' इत्येतट्टीकाकारसम्मतः पाठस्तथा तद्व्याख्यानात् ।

सृष्टेः पूर्वं सच्चिदानन्दरूपं नित्यमुक्तमविक्रियमखण्डमेकं ब्रह्मैवासीत् 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'एकमेवाद्वितीयम्' 'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' 'निर्मलं निष्क्रियं शान्तम्' इत्यादिश्रुतिभ्यः । यद्यपि अद्वितीयस्य परमात्मन आसीदिति पूर्वकालसंबन्धो न युक्तः जडस्य मायिकस्य कदाचिदपि स्वतः सत्त्वायोगात्कालत्रयेऽपि आत्मव्यतिरेकेणाभाव एव, तथापि तथाबोधने शिष्यस्य प्रत्यक्षादिविरोधशङ्कयोक्तमप्यात्मतत्त्वं बुद्धौ नारोहेदतो बोध्यस्य चित्तमनुसृत्य जगतो नामरूपाभिव्यक्त्यभावमात्रमपेक्ष्य प्रागुत्पत्तेरात्मैवासीदित्युच्यते, न त्विदानीमात्ममात्रत्वाभावाभिप्रायेण । न च जगदुत्पादनाय मायाशक्तेरङ्गीकार्यत्वादन्यसद्भावः शङ्कनीयः, आत्मशक्तित्वेन मायायाः पृथग्गणनानर्हत्वात् । न हि भृत्येभ्यो धनं प्रयच्छतः स्वामिनस्त्वयैतावद्धनं त्वदीयशक्तेश्चैतावदिति विभज्य गणयन्ति, नाप्यवस्तुभूतं चन्द्रप्रतिबिम्बादिकमभिलक्ष्य द्वौ चन्द्रमसौ वस्तुभूतावित्येवं यत्(?)बुद्धिमन्तो व्यवहरन्ति, तस्मादङ्गीकृतायामपि मायायां तत्कार्ये च दृश्यमानेऽपि जगत्यात्मनोऽखण्डैकरसतायां न कोऽपि दोष इति द्रष्टव्यम् ।

तथा च यस्त्वदीयश्चोरः स स्थाणुरेव, न तु चोर इत्यादिवदत्रापि यज्जगत्त्वेनेदमिदानीं प्रतिभासते स आत्मैव, न तु जगत् 'आत्मैवेदं सर्वं' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतेरितिबाधायां समानाधिकरण्यं युक्तमेव । न च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय' इति 'स तपोऽतप्यत' 'स तपस्तप्त्वेद ँ सर्वमसृजत' 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः' इत्यादिश्रुतिभिः परमात्मन एव संकल्पादिपूर्वकं जगत उपादानत्वं निमित्तत्वं चोक्तं तत्कथं निर्विकारस्येति वाच्यम्, तत्त्वतोऽन्यथाभावित्वलक्षणपरिणाम्युपादानत्वासंभवेऽपि 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' 'देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढां' 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वशक्तिभूतया मायया अतत्त्वतोऽन्यथात्वलक्षणविवर्तोपादानत्वसंभवात् । शुक्त्यादेर्विक्रियां विनाऽपि रजताद्युपादानत्वदर्शनादविक्रियस्यापि जगद्विवर्तोपादानत्वमविरुद्धमेवेति यथोर्णनाभिस्तन्तुजालं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं शरीरप्रधानतयोपादानं च भवति निरपेक्षः, एवं मायोपहितः परमात्मा जगत्प्रति, इति द्रष्टव्यम् ।

एतेन यत्र यत्कार्यं सूक्ष्मरूपेण वर्तते तदेव तस्य कार्यस्य बीजम् । अन्यथा तन्तूनामपि घटं प्रति बीजत्वं स्यात् । तथा च नित्यमुक्ते परमात्मनि प्रागुत्पत्तेर्जगत्सूक्ष्मरूपासंभवात्कथं तद्बीजत्वमित्यादिशङ्काकुलं परास्तम् । स्वतो नित्यमुक्तस्य सूक्ष्मकार्याश्रयत्वाद्यसंभवेऽपि वक्ष्यमाणस्वरूपमायायां तत्संभवात्तदाध्यासिकतादात्म्यसंबन्धेन परमात्मनोऽपि सर्वसंभवाच्च । तथा च श्रुतिः—'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्' इति अव्याकृतं अनभिव्यक्तनामरूपात्मकजगदाश्रयः ।

तथा चेत्थं श्रौता सृष्टिप्रक्रिया—त्रिगुणात्मकावरणविक्षेपशक्तिमदनिर्वाच्याविद्यासहायात् सदादिशब्दवाच्यात् परमात्मनः सकाशात्तावच्छब्दतन्मात्ररूप आकाश उत्पन्नः, तत

आकाशभावमापन्नात्परमेश्वरात्स्पर्शात्मको वायुः, तद्भावापन्नाद्रूपात्मकं तेजः, तद्भावापन्नाद्रसात्मिका आपः, तद्भावापन्नाद्गन्धात्मिका पृथिवी चोत्पन्ना । तत्राकाशः शब्दैकगुणः, शब्दस्पर्शगुणो वायुः, शब्दस्पर्शगुणं तेजः, शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आपः, शब्दस्पर्शरूपरसगंधगुणा पृथिवीति ज्ञेयम् । तेषु जाड्याधिक्यदर्शनात्तमःप्राधान्यं युक्तम् । अतस्तमःप्रधानविक्षेपशक्तिमदज्ञानोपहितचैतन्यादेव भूतसृष्टिं वर्णयन्ति । विक्षेपशक्तिर्लिङ्गादिब्रह्माण्डान्तं जगत्सृजेदित्युक्तेश्च । तदानीं तत्कारणस्य सत्त्वरजस्तमांसि कारणगुणप्रक्रमेणाकाशादिषूत्पद्यन्ते । एतान्येव सूक्ष्मभूतानि व्यवहाराक्षमाणि तन्मात्राणि अपंचीकृतानि महान्ति चेत्युच्यन्ते । एतेभ्यः सप्तदशावयवानि लिङ्गशरीराणि अनाद्यविद्यावासनापरिकल्पितव्यावहारिकजीवसमूहभोगनिर्वाहकतदीयधर्माधर्मात्मककर्मापेक्षाणि स्थूलभूतानि व्यवहारक्षमाणि च भवन्ति । सूक्ष्मभूतान्येव जीवकर्मापेक्षपरमेश्वरकृतपंचीकरणेन प्रत्येकं भूतानि पंचतामापन्नानि पंचीकृतानि स्थूलभूतानीत्युच्यन्ते । पंचीकरणं तु आकाशादिपंचकं प्रत्येकं द्विधा समं विभज्य तेषु दशसु भागेषु पंचभागान् प्रत्येकं चतुर्धा संविभज्य तेषु विभक्तेषु चतुर्णां भागानां स्वं स्वं अर्धं परित्यज्यार्धान्तरेषु संयोजनम् ।

न चेदमप्रामाणिकमिति शङ्कनीयम्, भूतत्रयसर्गश्रुतौ भूतपंचकसर्गाङ्गीकारवत् त्रिवृत्करणश्रुतौ पंचीकरणाङ्गीकारात् । किञ्च नभोनभस्वतोरपि पृथिव्यादिषु स्थूलौ भागौ शब्दस्पर्शौ श्रोत्रेण त्वचा चोपलभ्येते। न च शब्दस्पर्शयोः स्थौल्यं भूतान्तरानुप्रवेशादृते सिद्ध्यति, नापि स्थौल्यं विना सूक्ष्मयोस्तयोरिन्द्रियगोचरता युक्ता, अतः कार्यकारणयोरभेदाभिप्रायेण 'पंच चेन्द्रियगोचराः' इत्यत्र स्थूलभूतानीन्द्रियगोचरशब्देन व्याख्यातानि भाष्यकृद्भिः । तस्मात्प्रामाणिकमेवेदम् ।

पंचानां पंचात्मकत्वे समानेऽपि स्वस्वभागाधिक्यादाकाशः पृथिवीत्यादिव्यपदेशः संभवति । एवं पंचीकरणे आकाशे स्फुटतया शब्दोऽभिव्यज्यते, वायौ शब्दस्पर्शौ, तेजसि शब्दस्पर्शरूपाणि, अप्सु शब्दस्पर्शरूपरसाः, पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाश्च । अत्राकाशादीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वेन स्वस्वकार्यापेक्षया व्यापकत्वात्कार्यांशमिश्रितत्वेऽपि न कार्यगतगुणाश्रयतयाभिव्यक्तिः । किन्तु स्वस्वगुणाश्रयतयैव । कारणभागसंमिश्रितानां कार्याणां तु स्वकारणापेक्षयाऽल्पत्वात् कारणगुणाश्रयतयापि भवत्यभिव्यक्तिरिति बोध्यम् । तथा च लोकेऽनुभवः—प्रचण्डशब्दो वायुः, प्रजल्पति ज्वाला, नदी घुष्यति, स्फुटद्यमानः पाषाणः क्रोशतीत्यादिः । स्पर्शादीनां तेजःप्रभृतिषु सद्भावेऽविवाद एव । एवं पंचीकृतानि स्फुटव्यवहारक्षमाणि पंचभूतानि वक्ष्यमाणस्वकार्यव्यापित्वान्महान्ति व्यपदिश्यन्ते । तेषां कार्यं तु अन्तःकरणप्राणेन्द्रियसमूहानां स्थानादिभेदभिन्नमाधिदैविकमाध्यात्मिकमाधिभौतिकं च तत्तदुत्कृष्टनिकृष्टपरिच्छिन्नचतुर्विधस्थूलशरीरान्नपानादिसहितं चतुर्दशभुव-

नात्मकम् । तदिदं भूतभौतिकरूपं सकलं स्थूलं जगदध्यात्मविद्भिरेकीकृत्य पंचीकृतपंचमहाभूतानि तत्कार्यं च सर्वं विराडित्युक्तम् ।

एतत् स्थूलशरीरमात्मनः ।

न पुनरत्र वास्तवविभागोऽस्ति । मृद्विकारस्य घटादेर्मृद्व्यतिरेकेणाभाववद्भूतपंचककार्यस्य तद्व्यतिरेकेणाभावात् । नेदं वैराजमेव रूपं प्रत्यगात्मतया ज्ञेयं लोकायतिकवत्किंतु एतत्स्थूलशरीरमात्मनः ।

अस्थूलमित्यादिश्रुतेर्वस्तुतश्चिन्मात्ररूपस्याशरीरस्यैवात्मनोऽनाद्यविद्यया कल्पितकर्मफलभोगार्थं भोगानिष्पादनस्थानत्वेन भोगसाधनत्वेन चैतत्प्रत्यक्षं व्यष्टिसमष्ट्यात्मकं शीर्यमाणं शरीरं कल्पितं, न तु वास्तवमित्यर्थः । 'तस्य त्रय आवसथास्त्रयः स्वप्नाः' इत्यादिश्रुतेर्जागरितं स्वप्नः सुषुप्तिश्चेत्यवस्थात्रयं प्रसिद्धम् । तत्र जागरितावस्थायामेवाविद्यकशरीराद्यभिमानप्रयुक्तोऽसंगस्यापि स्थूलविषयभोगः संभवतीत्यभिप्रेत्य जागरितं लक्षयति—इन्द्रियैरिति ।

इन्द्रियैरर्थोपलब्धिर्जागरितम् ।

सुषुप्तव्यावृत्त्यर्थं शब्दादिविषयवाचकमर्थपदम् । स्वप्नं निरसितुं इन्द्रियैरिति विशेषणम् । तत्र हि विद्यमानमपि मनो विविधविषयाकारपरिणतं साक्षिणो दृश्यतयाऽवतिष्ठमानं नोपलब्धौ करणीभवतीति भाव इति टीकाकृतः । मनो नेन्द्रियमित्यन्यदेव । वयं तु इन्द्रियैर्देवताधिष्ठितैः शरीरस्थितैः करणैरर्थानां तत्तत्करणस्थूलविषयाणां उपलब्धिरात्मनो ग्रहणयोग्यतेति ब्रूमः । तथा च श्रीमद्वार्तिकम्, 'बाह्यान्तःकरणैरेवं देवतानुग्रहान्वितैः । स्वं स्वं च विषयं ज्ञानं तज्जागरितमुच्यते' इति । अत्र ज्ञानमिति कर्मेन्द्रियादिव्यापाराणामप्युपलक्षणम् । अन्यथा तत्संग्रहो व्यर्थः स्यादिति ।

तथा चायं निष्कर्षः—स्वप्नावस्थायामात्मा बुद्ध्युपाधिः स्वप्नदर्शनहेतुकर्मक्षये जागरितमागच्छन् पूर्वगृहीतेषु करणेषु पुनः स्वस्वगोलकस्थानेषु तथैव बुद्ध्या प्रसारितेषु सत्सु स्वयं तद्बुद्ध्यनुगतस्तत्तद्गोलकादिदेशं गच्छन् स्वोपाध्यन्तःकरणेन्द्रियसचिवस्तत्तदिन्द्रियविषयान् अनुमेयांश्च स्थूलान्व्यावहारिकान् पदार्थाननुभवति सेयमस्य जागरितावस्था स्थूलभोग इति ।

एवं मायारचितं त्रिगुणात्मकं स्थूलभोगायतनं विविधराजमानं वैराजं रूपं तत्संबद्धं जागरितं च निरूप्य तत्राविद्यकाभिमानवतो व्यष्टिसमष्ट्याध्यात्माधिदैवादिविभागाभावसूचकसंज्ञां श्रुतिसिद्धां दर्शयति— तदुभयेति ।

१ इन्द्रियैरर्थविज्ञानं देवतानुग्रहान्वितैः । शब्दादिविषयं ज्ञानं तज्जागरितमुच्यते' ॥ इति वार्तिकाभरणकारसंमतः पाठः ।

तदुभयाभिमान्यात्मा विश्वः ।

तत्प्रसिद्धं पूर्वोक्तमुभयं स्थूलशरीरं जागरितं च अहम्मम चेत्यभिमन्यते यः सः तदुभयाभिमानी, परमार्थतस्तु असङ्गो व्यापक आत्मेत्यर्थः । 'स एव तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इत्यादिश्रुतेः कारणसूक्ष्मस्थूलशरीरत्रयप्रविष्टो विश्व इति व्यपदिश्यते ।

अत्र यद्यपि व्यष्ट्यभिमानी विश्वः समष्ट्यभिमानी वैश्वानरस्तथाप्येकस्यैव चैतन्यस्य मायाकल्पितोपाधिभेदेन भेदाद्व्यष्टिसमष्ट्योः स्थूलत्वान्नविकारत्वादिसामान्येनाभेदे चिन्तिते परिच्छिन्नाभिमाननिवृत्त्या परिच्छेदभ्रमनिवृत्तौ तदभिमानिनोरपि तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमित्यभेददर्शनं स्यात् । तथा च विश्वः सर्वात्मकश्चासौ नरश्चेति विश्वानरः, स एव वैश्वानरः, विश्वेषां नराणामेकधानयनाद्वा, विश्वे सर्वे नरा व्यष्ट्यभिमानिनो जीवा एनं स्वेनैक्यं नयन्तीति वा वैश्वानरः । स एव विविधं राजत इति विराट् स्थूलभुक् पुरुषश्चेति द्रष्टव्यम् । एतदेवाभिप्रेत्य जागरितनिरूपणावसरे भगवद्वार्तिककृद्भिः ' अधिदैवतमध्यात्ममधिभूतमिति त्रिधा । एकं ब्रह्म विभागेन भ्रमाद्भाति न तत्त्वतः ॥' इत्युपक्रम्य 'श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तम्' इत्यादिनाऽध्यात्मादिविभागं सुखप्रतिपत्त्यर्थं विविच्य 'तमोऽध्यात्ममिति प्रोक्तं विकारस्तत्र यो भवेत् । अधिभूतं तदित्युक्तमीशस्तत्राधिदैवतम्'[1] इति तमःशब्दितं कारणशरीरमपि संगृह्य 'येयं जागरितावस्था शरीरं करणाश्रयम् । यस्तयोरभिमानी स्याद्विश्व इत्यभिधीयते ॥ विश्वं वैराजरूपेण पश्येद्भेदनिवृत्तये' इत्युपसंहृतम् । तस्मात्तदुभयाभिमानविशिष्ट आत्मा विश्व इति सुष्ठूक्तम् । अशरीरे स्थूलोऽहं कृशोऽहं ममेदमित्यहन्ता ममता च । जागरिते तु ममायं निश्चय इति ममतैवेत्यनुसंधेयम् ।

अथोङ्कारो द्विविधः, ब्रह्मरूपाभिधेयप्रधानो वर्णरूपाभिधानप्रधानश्चेति । तत्र प्रथमो विश्वतैजसप्राज्ञशुद्धाख्यचतुष्पात् । द्वितीयस्तु अकारोकारमकारतन्मिलितपूर्णाख्यचतुर्मात्रः । तत्र जागरितस्थानो वैश्वानरो यः स ओंकारस्याकारः प्रथमा मात्रेत्यादिवाक्येभ्योऽभिधानाभिधेयफलवदैक्यप्रतिपादकेभ्यो व्याप्त्यादिसामान्यैर्विश्वस्याकारमात्रत्वं, तैजसस्योकारमात्रत्वं, प्राज्ञस्य मकारमात्रत्वं, शुद्धस्य तु परमात्मनः पूर्णोंकारमात्रत्वं च निश्चित्य अकारस्योकारमात्रत्वमुकारस्य मकारमात्रत्वं मकारस्यामात्रानन्तमात्रब्रह्ममात्रत्वं च सम्यङ्निश्चित्य अखण्डसच्चिदानन्दाद्वयब्रह्मैवाहमस्मीति समाधिकालात्प्रागतिप्रयत्नतो विचिन्त्य विवेचकमतिशुद्धं पूर्णं चित्तं तत्साक्षिण्येव प्रविलापयेत्ततो न किंचिच्चिन्तयेन्नैव तच्चालयेत् ।

एवमोङ्कारार्थानुसन्धानसमाहितो योगी सर्वभूतस्थं पूर्णमात्मानं साक्षात्कृत्य अभयं प्राप्तः कृतकृत्यो मुक्तो भवतीत्यभिप्रेत्याह—एतदिति ।

---

१ 'ईश्वरोऽत्राधिदैवतम्' इति वार्तिकाभरणकारसंमतः पाठः ।

एतत् त्रयमकारः ।

' अकारो वै सर्वा वाक् ' इति श्रुतेर्यथा अकारेण सर्वं वाङ्मयं व्याप्तं तथा विश्वेन जगत्। यथा वाऽऽदिमदकाराख्यमक्षरं तथैव विश्वाख्यं ब्रह्म एवं व्याप्त्यादिसामान्याभ्यां अकारवाच्यो विश्वोऽकार एवेत्यर्थः ।

तदेवमाद्यमोङ्कारावयवमकारं निरूप्य मध्यममुकारं निरूपयितुं सूक्ष्मप्रपंचमुपन्यस्यति– अपंचीकृतपंचमहाभूतानि तत्कार्यं च सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मन इति ।

अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूतानि पञ्चतन्मात्राणि तत्कार्यं च पञ्च प्राणाः, दशेन्द्रियाणि, मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकं लिङ्गं भौतिकं हिरण्यगर्भ इत्युच्यते ।

शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि तन्मात्राणि सूक्ष्मभूतानि परस्परानुप्रवेशशून्यान्यपंचीकृतानि पंचसंख्याकानि स्वकार्यव्यापीनि महान्ति भवन्ति । तेषां कार्यं तु श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणाख्यं ज्ञानेन्द्रियपंचकम् । तच्चाकाशादीनां सात्विकांशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक्क्रमेणोत्पद्यते । तथा--वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यं कर्मेन्द्रियपंचकम् । तच्चाकाशादीनां रजोंऽशेभ्यो व्यस्तेभ्यः पृथक्क्रमेणोत्पद्यते । तथा च–आकाशाच्छ्रोत्रवाचौ, वायोस्त्वक्पाणी, तेजसश्चक्षुःपादौ, अद्भ्यो रसनपायू, पृथिव्या घ्राणोपस्थौ । अत्र 'तेजोमयी वाक्' इति श्रुतेस्तैजसी वाक्पादस्तु नाभस इत्यपि केचित् । एवमेतेषामधिष्ठातारो देवा अपि ज्ञानक्रियाशक्तिप्रधाना उत्पद्यन्ते दिगग्निवातेन्द्रादित्यविष्णुवरुणमित्राश्विप्रजापत्याख्या दश । तत्र ज्ञानशक्तिसमष्टिर्वक्ष्यमाणमन्तःकरणम् । क्रियाशक्तिसमष्टिर्वक्ष्यमाणः प्राणः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धग्राहकं श्रोत्रादि । वचनादानगतिविसर्गानन्दजनकं तु वागादि इति द्रष्टव्यम् ।

एवं प्राणापानव्यानोदानसमानाख्यं वायुपंचकम् । तत्र प्राणो नाम प्रागग्रतः प्रकर्षेण अनिति चेष्टते निस्सरतीति प्रागनवान्। स च 'हृदि प्राणः, प्राणो हृदये' इत्यादिवाक्येभ्यो हृदयस्थानोऽपि नासाग्रे प्रत्यक्षमुपलभ्यमानत्वान्नासादिस्थानवर्ती । अपानस्तु अप नाभेरधस्तान्मलमूत्राद्यपनयनव्यापारेण अनितीत्यवागनवान् । स च गुदादिस्थानवर्ती । व्यानो नाम विष्वक् परितः समन्तात् आनः अननं संचारो यस्य स प्राणापानयोर्नियमनकर्मा अरण्यग्न्युत्पादनदृढधन्वायमनादिवीर्यवत्कर्महेतुत्वादखिलशरीरवर्ती । उदानो नाम उत् ऊर्ध्वं आनः अननं निस्सरणं यस्य स उत्क्रमणवायुः प्रायेण कण्ठस्थानीयः । समानो नाम अशितपीतादेः समं नय-

नाच्छरीरमध्यगः । केचित्तु—नाग उद्गीर्णकरः, कूर्म उन्मीलननिमीलनकरः, कृकरः क्षुधाकरः, देवदत्तो जृम्भणकरः, धनञ्जयः पुष्टिकर इति पंचान्ये वायवः संतीति वदन्ति । तन्न, श्रुतौ पंचानामेव श्रवणान्नागादीनां प्राणाद्यन्तर्भावौचित्यात् । प्राणादयोऽपि मुख्यस्यैकस्य प्राणस्य वृत्तिविशेषा एव, न तत्त्वान्तरभूताः । 'प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽनः' इति बृहदारण्यके वृत्तिमतः प्राणस्य निरुपसर्गानशब्दवाच्यस्य पृथङ्निर्देशात् । तथा च न्यायः—'पंचवृत्तिर्मनोवद्व्यपदेशात्' इति । सोऽपि सूत्रात्मरूपस्य बाह्यवायोर्विकारः, न शरीरमध्ये नभोवदवस्थितो बाह्यवायुरेव । नापि वागादीनां सामान्यवृत्तिरूपा वा क्रिया । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुरग्निः' इति श्रुतौ वायोरिन्द्रियाणां च प्राणात्पृथगेव निर्देशात् । तथा च न्यायः—'न वायुक्रिये पृथगुपदेशात्' इति । अणुश्चेत्यादिन्यायवशादिन्द्रियवत्सूक्ष्मत्वादिकमपि प्राणस्यानुसंधेयमिति दिक् ।

एतत्प्राणादिपंचकमाकाशादिगतरजोंशेभ्यो मिलितेभ्य उत्पद्यते । आकाशादिगतसात्त्विकांशेभ्यो मिलितेभ्यः पंचभ्यो मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्ताख्यवृत्तिचतुष्टयात्मकमन्तःकरणं जायते । तत्र संकल्पविकल्पात्मकं मनः, निश्चयात्मिकाऽन्तःकरणवृत्तिर्बुद्धिः, अभिमानात्मकोऽहङ्कारः, पूर्वोत्तरानुसंधानात्मिका वृत्तिश्चित्तम् । एतेषामधिष्ठातारस्तु चन्द्रबृहस्पतिरुद्राच्युताख्याश्चत्वारो ज्ञेयाः । तत्र चित्ताहङ्कारयोर्मनोबुद्ध्योरन्तर्भावेनान्तःकरणस्य द्वैविध्ये सति ज्ञानेन्द्रियपंचकं कर्मेन्द्रियपंचकं प्राणादिवायुपंचकं मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशकम् । तथा च श्रुतिः—'सप्तदशो वै प्रजापतिः' इति । तदिदं जडमपि स्वप्रवृत्त्या स्वप्रेरकमेकमेव चिदात्मानमनुमापयति । तथा च लीनं गूढमर्थं गमयतीति प्रत्यगात्मनो गमकत्वात् लिङ्गं, भूतकार्यत्वाद्भौतिकं चेत्युच्यते । इदं समष्टिव्यष्टिरूपेण द्विविधम् । तत्र समष्टिलिङ्गं हिरण्यगर्भोपाधिभूतं गोव्यक्तिषु गोत्वमिव तैजसोपाधिभूतेषु व्यष्टिलिङ्गेषु अनुस्यूतमेव कृत्स्नब्रह्माण्डे कारणतया अनुस्यूतेभ्य आकाशादिसात्त्विकाद्यंशेभ्यो जायते। समष्टिलिङ्गारम्भकतया तदनुस्यूतेभ्यः सात्त्विकादिभूतांशेभ्यस्तु व्यष्टिलिङ्गानि जायन्ते । अत एव सगुणब्रह्मोपासकस्य समष्ट्यपरिच्छिन्नसगुणब्रह्मभावनया व्यष्टिपरिच्छेदाभिमानो निवर्तते, व्यष्टिलिङ्गं समष्टिलिङ्गतां प्रतिपद्यते, ततश्च हिरण्यगर्भोपाधिलिङ्गाभिमानेन हिरण्यगर्भतांप्राप्तिरित्यादि तत्र तत्र भाष्यकारादिभिरुच्यमानं संगच्छते, अंशकार्यस्यांशिकार्यान्तर्भावात् । एवमेवांशिभ्यो भूतेभ्यः पंचीकृतेभ्यः स्थूलसमष्टिः, तदंशेभ्यः स्थूलव्यष्टिरित्युपास्य वैश्वानरात्मत्वप्राप्तिर्यथोक्तरीत्या द्रष्टव्या । तदेतदपंचीकृतसूक्ष्मभूतपंचकं तत्कार्यं च समष्टिव्यष्टिलिङ्गं सर्वमेकीकृत्य हिरण्यगर्भशब्देनोच्यते ।

नायं हिरण्यगर्भः प्रत्यगात्मत्वेन ज्ञेयः, किन्तु विराडिवात्मोपाधित्वेनेत्यभिप्रेत्याह—एतत्सूक्ष्मेति ।

एतत्सूक्ष्मशरीरमात्मनः ।

ननु 'ज्ञानेन्द्रियाणि पंचैव पंच कर्मेन्द्रियाणि च ।' 'मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ।' 'प्राणोऽपानस्तथा व्यान उदानाख्यस्तथैव च । समानश्चेति पंचैताः कीर्तिताः प्राणवृत्तयः ॥ खवाय्वग्न्यम्बुक्षितयो भूतसूक्ष्माणि पंच च । अविद्याकामकर्माणि लिङ्गं पुर्यष्टकं विदुः ॥' इति पंचीकरणवार्तिके सुरेश्वराचार्यैः सूक्ष्मशरीरं प्रतिपादितम्, तत्र ज्ञानेन्द्रियादि-पंचकचतुष्टयं चतस्रः पुर्यः । मनआदिचतुष्टयमेका पुरी । अविद्यादित्रितयं तिस्रः । पुर्यष्टकं जीवस्य भोगसाधनत्वाद्राज्ञः पुरीवेति द्रष्टव्यम् । 'ज्ञानेन्द्रियाणि खलु पंच तथाऽपराणि कर्मे-न्द्रियाणि मनआदिचतुष्टयं च । प्राणादिपंचकमथो वियदादिकं च कामश्च कर्म च तमः पुन-रष्टमी पूः ॥' इत्यभियुक्तोक्तेः । अत्राविद्यातमःशब्दौ पूर्वपूर्वभ्रमजन्यवासनारूपाविद्यापरौ, मूला-विद्यायाः कारणशरीरत्वेन सूक्ष्मशरीरान्तर्भावासंभवात् । तथा च सप्तदशावयवं सूक्ष्मशरीरं इति कथं निर्धारितमित्यत्रोच्यते । इहोक्तानां हि सप्तदशावयवानां भूतसूक्ष्माण्युपादानानि अत-श्चोपादानोपादेययोरभेदान्नाभूतसूक्ष्माणि लिङ्गशरीरेभ्यः पृथग्विवक्ष्यन्ते । एवमविद्याकामकर्म-णामपि अंतःकरणाश्रितत्वेन तज्जन्यत्वेन च तदभेदान्न ततः पृथक्त्वम् । एतेनात्र शरीरत्रयमेव स्थूलशरीरं सूक्ष्मशरीरं कारणमात्रशरीरमिति प्रतिपादितम् । तथा च कामादीनां शरीरत्रयेऽप्यन्त-र्भावाभावेन शरीरत्रयापलापेऽपि तदपलापाभावप्रसङ्ग इति निरस्तम्, सूक्ष्मशरीरेऽन्तर्भावाङ्गी-कारात् । तथा च 'सप्तदशो वै प्रजापतिः' इति श्रुतेः पंचप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितं हि लिङ्गमित्यादिपूर्वाचार्यवाक्येभ्यश्च प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य सप्तदशत्वावगमात्सप्तदशावयवमेव लिङ्गं सूक्ष्मं चात्मनो मायिकं शरीरमिति सर्वं शिवम् ।

एवं सूक्ष्मशरीरमुक्त्वा तस्य यस्यामवस्थायां भोगसाधनत्वं तामवस्थां लक्षयति—करणेष्विति ।

करणेषूपसंहृतेषु जागरितसंस्कारजः प्रत्ययः सविषयः स्वप्न इत्युच्यते ।

प्रत्ययः स्वप्न इत्युक्ते सुषुप्तेऽतिप्रसङ्गः स्यादित्यत आह— सविषय इति । जाग्रद्वा-सनामयविषयसहित इत्यर्थः । जागरितव्यावृत्त्यर्थं करणेषूपसंहृतेष्वित्युक्तम् । न च करणाभा-वात्कथमयं प्रत्यय इति शङ्कनीयं, संस्कारस्य करणत्वाङ्गीकारादित्यभिप्रेत्याह— जागरितसंस्का-रज इति । संस्कारग्रहणं न कारणान्तरनिरासार्थं, कारणान्तराणामदृष्टनिद्रादिदोषाणामिष्ट-त्वात् । तथा च चक्षुरादीनां करणानामुपरमे सति अदृष्टादिसमुद्बोधितजाग्रदनुभवजन्यसंस्कारजः निद्रादिदोषदूषितान्तःकरणसंसृष्टचैतन्यस्थाविद्याशक्तिविजृम्भितसूक्ष्मविषयाकारः अन्तःकरण-

वृत्तिरूपः प्रत्ययः स्वप्न इत्यर्थः । 'करणोपरमे जाग्रत्संस्कारोत्थप्रबोधवत् । ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं स्वप्न उच्यते' इति वार्तिकम् । जाग्रत्संस्कारोत्थमन्तःकरणवृत्तिरूपप्रबोधयुक्तं यद्ग्राह्यग्राहकरूपेण स्फुरणं ज्ञानं स स्वप्न इति तदर्थः । नायं स्वप्नः स्मरणात्मकः, अपरोक्षावभासत्वात् । नापि प्रत्यक्षः, प्रमाणसङ्ग्योगाद्यभावात् । न च सुषुप्तिः, स्पष्टविषयानुभवात् । किं तर्हि "यथा केशः सहस्रधा भिन्नः" इत्यादिना "केशसहस्रांशैर्नाडीरुपमीय एताभिर्वा एतदास्रवदास्रवति इति" स्वप्नाय तादृशनाडीप्रवेशश्रवणात् "तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनं वासो यथा पाण्डवाविकं" इत्यादि "सकृद्विद्युतं" इत्यन्तेन स्वप्नस्य वासनामयत्वश्रवणात् अस्य लोकस्य सर्वावतामात्रामपादाय स्वयं विहायेत्यादिना स्वप्नेन शरीरमभिप्रहत्येत्यादिना च स्थूलशरीरस्य स्वप्ने लयश्रवणात् "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्ति, अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादिना जागरितवस्तूनां स्वप्ने अभावस्य नूतनानां वासनात्मकानां निर्माणस्य च श्रवणात्, कुरुष्वहमद्य शयानो निद्राभिप्लुतः स्वप्ने पाञ्चालानधिगतश्चास्मिन्प्रतिबुद्धश्चेति स्वप्नप्राप्तदेशान्तरात् पुनरागमनरहितस्यापि स्वप्नदेशस्थशरीरे जागरणश्रवणात्, घटिकामात्रेणापि संवत्सरशतानामनुभवात्, उचितसामग्र्यभावेऽपि अकस्मादेव प्रासादादेर्निष्पत्तिदर्शनाच्च मायामय एव स्वप्न इति बोध्यम् । तथा च न्यायः– "मायामात्रं तु कार्त्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात्" इति ।

अथ पूर्वोक्तसप्तदशावयवके प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाख्यकोशत्रयात्मके हैरण्यगर्भे सूक्ष्मशरीरे स्वप्ने चाहम्ममाभिमानवत आत्मनो व्यवहारासांकर्याय संज्ञां कथयति– तदुभयेति ।

तदुभयाभिमान्यात्मा तैजसः ।

तेजसि वासनामयेऽन्तःकरणे "स्वयं निर्माय स्वेन भासा" इति श्रुतौ भाशब्देनान्तःकरणस्य वासनात्मनो व्याख्यातत्वात्, तत्राभिमानित्वेन निर्वृत्तस्तस्तो भवतीति तैजसः । यद्यपि हिरण्यगर्भशब्देन समष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी सूत्रात्मा प्राण उच्यते, व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी तु तैजसः, तथापि तदुपहितयोश्चैतन्ययोरेकत्वात् "वायुरेव व्यष्टिर्वायुः समष्टिः" इति बृहदारण्यके व्यष्टिसमष्ट्योरप्येकत्वश्रवणाद्यथा व्यष्टिभूतपत्रपुष्पशाखादिकं समष्टिभूतवृक्षरूपेण एको वृक्ष इति पश्यति तथा व्यष्टिभूतसूक्ष्मशरीराभिमानिनं परिच्छिन्नमिवात्मानं व्यष्ट्यभिमानत्यागेन समष्टिभूतसूक्ष्मशरीराभिमानिनं व्यापकमेव पश्येत् । ततश्च तदात्मना क्रमेण मुक्तो भवतीत्यभिप्रेत्य कृपया लाघवात्तदुभयाभिमान्यात्मा तैजस इत्युक्तम् । तथा च वार्तिकम्– 'अभिमानी तयोर्यस्तु तैजसः परिकीर्तितः । हिरण्यगर्भरूपेण तैजसं चिन्तयेद्बुधः' इति । अयमेव तैजसः स्वप्नावस्थायां जाग्रदनुभवजन्यसंस्कारानुरूपाभिरविद्याकामकर्मप्रेर्यमाणमनोवृत्तिभिर्निद्रादिदोषदूषितान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठाविद्याशक्तिविजृम्भितान् जाग्रद्वासनामयान्

ईषदस्फुटान् सूक्ष्मविषयानुभवति "स्वप्नस्थानोऽन्तःप्रज्ञः प्रविविक्तभुक्तैजसः" इत्यादि श्रुतेः । प्रविविक्तान् सूक्ष्मान् ।

कोशत्रयात्मकं हैरण्यगर्भं शरीरमित्युक्तम्, तत्र पूर्वोक्तज्ञानेन्द्रियैः सहिता इदमित्थमेवेति विषयपरिच्छेदात्मकनिश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानमयः कोशः, खड्गस्य कोशवच्चैतन्यस्यावरकत्वात् । अयमेव ज्ञानशक्तिमान् कर्ता । एतदवच्छिन्नश्चिदात्माविद्यककर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभिमानित्वेनेहलोकपरलोकगामी व्यावहारिको जीवः । इदं नीलमिदं पीतं नेदं तथेति विषयविवेचनं संकल्पः, इदमित्थं वा न वेति विपर्ययो विकल्पः; एतदात्मकं मनस्तु कर्मेन्द्रियैः सहितं सन्मनोमयः कोशो भवति । स चेच्छाशक्तिमान्करणरूपः । उक्तप्राणादिपंचकं कर्मेन्द्रियैः सहितं सत्प्राणमयः कोशो भवति । स च क्रियाशक्तिमान् कार्यरूपः । एवं कोशत्रयात्मकं सूक्ष्मशरीरं पिण्डीभूतं सद्यावद्ब्रह्मज्ञानं नानाविधस्थूलशरीरानुसारेण संकुचति विकसति सुषुप्त्यादौ लीयते सर्गादौ चोत्पद्यते च । विश्रामार्थं यदासौ व्यावहारिको जीवः सुषुप्तिमिच्छति तदेदं वृत्तिचतुष्टयात्मकान्तःकरणमात्रं भवति । तदिदमन्तःकरणमेव सर्वविषयकं ज्ञानक्रियाशक्त्यात्मकं समष्टिव्यष्टिभूतं वह्निज्वालावद्वृत्तिसंतानरूपेण परिणममानमेकमतिस्वच्छं द्रव्यं ज्ञानशक्तिप्राधान्येन हिरण्यगर्भः क्रियाशक्तिप्राधान्येन प्राणः सर्वत्रानुस्यूतत्वेन सूत्रात्मेति च व्यपदिश्यते। तदेव च पुनर्जाग्रद्भोगकर्मक्षये स्वाप्नभोगजनकं कर्मोदये च निद्राख्यया तामस्या वृत्त्या स्थूलदेहाभिमाने निवृत्ते अकिञ्चित्करत्वेन शरीरसंरक्षणमात्रार्थके प्राणे स्थितेऽपि सर्वेन्द्रियेषु देवतानुग्रहाभावान्निर्व्यापारतया मनस्येकीभूततया स्थितेषु विश्वेऽपि लीने जाग्रदनुभवजन्यसंस्कारविशेषात्मकवासनावासितं नानाविधवर्णरञ्जितचित्रितदुकूलमिव नाडीविशेषगतमविद्याकामकर्मभिः प्रेर्यमाणं सद्देहेन्द्रियतद्विषयीभूतरथगजाकारेण परिणमते । एवं जाग्रद्वदवभासमानं मनः स्वप्रकाशात्मकतत्साक्षिणा स्वप्नाध्यासानुकूलाभिर्व्यावहारिकसंघातभानविरोधिभिरविद्यावृत्तिभिरेवानुभूयते । तथा च तेजोमयान्तःकरणस्वामी पिचाख्यतेजःप्रधान आदित्यादिज्योतिरन्तरेणापि भासको वा तैजस इत्यपि सूक्ष्मदृशाऽनुसंधेयम् ।

एवं सूक्ष्मशरीरं स्वप्नावस्थां तदभिमानिनं च निरूप्य तेषां मायिकत्वेन मिथ्यात्वं सूचयितुमोङ्कारावयवोकारार्थतामाह— एतदिति ।

एतत् त्रयमुकारः ।

यथा अकारादुत्कृष्ट इवोकारस्तथा तैजसो विश्वात् यथा वा अकारमकारयोर्मध्यस्थ उकारस्तथा विश्वप्राज्ञयोर्मध्ये तैजसः, अतः श्रुत्युक्तोत्कर्षोभयभाक्त्वसामान्यात्तैजस उकार एवेत्यनुसन्धेय इत्यर्थः ।

एवमुकारार्थं निरूप्य मकारार्थं निरूपयितुं स्थूलसूक्ष्मशरीरात्मकप्रपंचकारणीभूतं शरीरमुपन्यस्यति– शरीरद्वयेति ।

शरीरद्वयकारणमात्माज्ञानं साभासमव्याकृतमित्युच्यते । एतत्कारणशरीरमात्मनः[1] ।

'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति परमार्थतोऽविक्रियस्य परमात्मनः करणत्वप्रतिषेधादात्मविषयकमात्माश्रयं चाज्ञानं प्रपंचकारणमित्यर्थः । ननु अचेतनं तत्कथं कार्याय पर्याप्तमित्यत आह– साभासमिति । आ समन्ताद्भासत इत्याभासश्चैतन्यं तेन सह वर्तमानं साभासं, चैतन्याधिष्ठितमित्यर्थः । कुलालाद्यधिष्ठितं मृदादिकं घटादिकं कुर्वदुपलभ्यत एवेत्यभिप्रायः । ननु "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्" इत्यादिश्रुतावव्याकृतस्य करणत्वं श्रूयते, न त्वात्माज्ञानस्येत्यत आह–अव्याकृतमित्युच्यत इति । इदं उपलक्षणम् । तथा च अव्याकृतमव्यक्तं सुषुप्तिर्निद्रा माया अविद्याशक्तिरित्याद्यनेकशब्दवाच्यं आत्माज्ञानमित्यर्थः ।

यद्यपि शरीरद्वयहेतोस्तस्यार्थक्रियाकारित्वरूपं व्यावहारिकं सत्त्वं संभवति तथापि अबाध्यत्वरूपं नैव तत्त्वज्ञानबाध्यत्वश्रवणादित्यभिप्रेत्याह– तच्च न सदिति ।

तच्च न सत्, नासत्, नापि सदसत् ।

तर्हि शशशृङ्गादिवदसत्स्यादित्याशंक्याह– नासदिति । अज्ञोऽहमित्यपरोक्षतया प्रतीयमानत्वान्नात्यन्तमसदित्यर्थः । एतेन सत्त्वनिषेधे असत्त्वं असत्त्वनिषेधे सत्त्वं वा वक्तव्यं परस्परविरुद्धयोरन्यतरनिषेधे अन्यतरावश्यंभावादिति निरस्तम् । परमते घटात्यन्ताभावे घटतदत्यन्ताभावयोरभाववत्सत्त्वासत्त्वयोरप्येकस्मिन्नभावोपपत्तेरिति भावः ।

प्रत्येकं सत्त्वासत्त्वयोः प्रतिषेधात् केवलसदसद्रूपत्वासंभवेऽपि समुच्चयात्मकतदुभयरूपत्वं स्यादित्यत आह– नापीति । न ह्यत्र त्रिदोषसमुच्चयस्य सन्निपातत्ववत् त्रिगुणसमुच्चयस्य वा प्रकृतित्ववत्सदसत्समुच्चयस्याव्याकृतत्वमिति वक्तुं शक्यम्, सत्त्वासत्त्वयोः प्रकाशान्धकारयोरिव परस्परविरोधादेकत्र युगपदवस्थानासंभवात् । तस्मान्न सदसदात्मकमपि तदित्यर्थः ।

न भिन्नं, नाभिन्नं, नापि भिन्नाभिन्नं कुतश्चित् ।

सदादिभ्यो भिन्नमेवास्त्विति चेत्, नेत्याह– न भिन्नमिति । नहि सत आत्मनः सकाशाद्भिन्नमिति वक्तुं शक्यते, सर्ववेदान्ततात्पर्यसिद्धाद्वैतहानिप्रसंगात्, नाप्यसतः समुच्चयाद्वा असंभवात् । ननु स भेदः किं वस्तुधर्मः स्वरूपं वा ? । नाद्यः, सोऽपि किं वस्तुनः सका-

---

[1] 'एतत्' इत्यस्य व्याख्यानं तु पूर्वमेव (स्थूल-सूक्ष्म-शरीरव्याख्यानावसरे पृ. ६१।६५) कृतमासीदतोऽत्राम्रेडितभयादेवैतत्सूत्रं निष्टीकमिति भाति ।

शाद्भिन्न उताभिन्न इति विकल्पप्रवेशप्रसंगात्, न चायमिष्टः । स यदि धर्मः स्वत एव भिन्नः तर्हि स्वस्यैव भेद्यभेदकत्वेन कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसंगः । यदि भेदान्तरेण तर्हि सोऽपि भेदो भेदान्तरेणेत्यनवस्थाप्रसंगः । अभिन्न एव स धर्मोऽस्त्विति चेत्तर्हि धर्मत्वव्याघातप्रसंगः । एवं विकल्पानिष्टत्वान्न भेदो वस्तुधर्मः । [न द्वितीयः] यदि वस्तुस्वरूपमेव सः तर्हि घटपटयोर्भेदो घट एव भवेत्पटो वेत्यन्यतरपरिशेषापातप्रसंगः । एवं भेदनिरूपणानुपपत्तेरपि कुतश्चिदपि न तद्भिन्नमित्यर्थः ।

भेदनिषेधे प्रसक्तमभेदमपि निषेधति– **नाभिन्नमिति** । सतोऽभिन्नत्वे ज्ञानापनोद्यत्वानुपपत्तिः बाध्याज्ञानाभिन्नत्वेनात्मनोऽपि बाध्यत्वापत्तिश्च । असतो भिन्नत्वे अपरोक्षप्रतिभासानुपपत्तिः । समुच्चयाभिन्नत्वं त्वसंभवग्रस्तं, विरोधिनोः सदसतोः समुच्चयासंभवात् । लक्षणमन्तरेणाव्याकृतस्यासिद्धत्वात्तदभेदोऽपि नोपपद्यते । तस्मान्न कुतश्चिदभिन्नमपीत्यर्थः । भेदाभेदयोः प्रत्येकं निषेधात्प्राप्तं यद्भिन्नाभिन्नरूपत्वं तदपि स्फुटतरविरोधान्निषेधति– **नापि भिन्नाभिन्नमित्यर्थः** ।

सत्त्वादिना निर्वक्तुमशक्यत्वेऽपि तन्नानिर्वचनीयं निरवयत्वादिना निर्वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह–**न निरवयवमिति** ।

न निरवयवं, न सावयवं, नोभयम् ।

तदवयवभूतानां पृथिव्यादीनां विद्यमानत्वान्न तत्तथेत्यर्थः । अस्तु तर्हि कार्यानुसारेण मृदादिवत्सावयवमव्याकृतमित्याशंक्याह– **न सावयवमिति** । सावयवत्वं नामावयवरूपकारणसमवेतत्वं तच्चाज्ञानस्यानादित्वान्न संभवति । सावयवत्वाभावेऽपि परमाणूनां कार्यं सावयवं दृश्यत एव । न ह्यस्माकं परमार्थतः कार्यं सावयवमेवेत्याग्रहः येन तदनिर्वचनीयं न भवेत् । तस्य मिथ्यात्वेन विवर्तत्वं त्विष्टमेव । प्रतीतिरपि स्वाप्नवदुपपद्यते । तस्मान्न मूलकारणं सावयवमित्यर्थः । अर्थप्राप्तमुभयरूपत्वमपि विरोधान्निराकरोति– **नोभयमिति** ।

ननु लक्षणप्रमाणाभ्यां हि वस्तुनिर्णयः, ततः केनापि प्रकारेण निर्वक्तुमशक्यस्य लक्षणाभावात्सिद्धिरेव न स्यादित्याशङ्कायां सत्त्वादिनाऽनिर्वचनासंभवेऽपि ज्ञानापनोद्यत्वादिना निर्वचनं संभवतीत्यभिप्रायेणाह–**किन्त्विति** ।

किन्तु केवलब्रह्मात्मैकत्वज्ञानापनोद्यम् ।

ज्ञानमात्रापनोद्यमव्याकृतमिति लक्षणं तत्तु पूर्वोक्तरीत्या निर्वचनानर्हत्वादनिर्वचनीयमेव । न चातिव्याप्तिः, सर्ववेदान्ततात्पर्यविषयस्य निर्वचनीयस्यात्मनोऽपनोद्यत्वात् । नाप्यव्याप्तिः, अनिर्वचनीयानां भूभूधरघटादीनामप्यविद्याकार्यत्वेन तदात्मकत्वात् । नाप्यसंभवः, ज्ञाना-

ज्ञानयोर्विरोधेनाज्ञानस्य ज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वोपपत्तेः । अत्र ज्ञानशब्देनान्तःकरणवृत्तिरेवोचिता नित्यज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात् । न तु सा निरालम्बना युक्ता, असंभवात् । नापि घटाद्याकारा, तस्याः प्रपंचकारणीभूताज्ञाननाशकत्वासंभवात् । किंतु 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिवाक्येभ्यः समूलसंसारनिराससाधनत्वं ब्रह्मज्ञानस्यैव युक्तम् ।

ननु कर्मानुष्ठानस्य तत्समुचितज्ञानस्य वा ज्ञानकर्मणोर्विरुद्धाधिकारनिष्पाद्यत्वेन तदसंभवादित्याशयवानाह—ब्रह्मात्मैकत्वमिति । ब्रह्म चात्मा च ब्रह्मात्मानौ तयोरेकत्वमभेदस्तद्विषयकं ज्ञानं वक्ष्यमाणस्वरूपब्रह्मैवाहमस्मीत्यखण्डाकारा चित्तवृत्तिः, सा च प्रत्यक्चैतन्यव्याप्ता सती प्रत्यगभिन्नमज्ञानं केवलं ब्रह्म विषयीकृत्य तद्गताज्ञानमेव सर्वानर्थमूलं निश्शेषं दूरीकृत्य दग्धेन्धनानलवत्स्वयमेव विनश्यतीति तयैवापनोदयितुं निवर्तयितुमव्याकृतं शक्यमित्यर्थः ।

ननु सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं ब्रह्म, किंचिज्ज्ञत्वादिगुणविशिष्टो जीवः, अतः कथं तयोरैक्यमित्याशंक्याह— केवलेति । यद्यप्यौपाधिकयोस्तयोरैक्यं न संभवति तथापि केवलयोरुपाधिपरित्यागेन शुद्धयोश्चिन्मात्रयोस्तत्त्वम्पदलक्ष्ययोस्तद्युक्तमेवेत्यर्थः । केवलमिति ज्ञानस्यापि विशेषणं द्रष्टव्यं, तथा च कर्मसमुच्चयनिरासः ।

एवमव्याकृतस्य स्वरूपभूतामाधिदैविकीमवस्थां निरूप्य सुषुप्तिलक्षणां तत्कार्यभूतामाध्यात्मिकीमाह— सर्वप्रकारकेति ।

सर्वप्रकारकज्ञानोपसंहारे[1] बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं सुषुप्तिः ।

इन्द्रियसंस्पृष्टस्थूलार्थाकारतया स्थूलत्वं वासनामयसूक्ष्मार्थाकारतया सूक्ष्मत्वं च वृत्त्यात्मकज्ञानानां सर्वप्रकारकत्वं तेषामशेषविशेषविज्ञानानामुपशमो मोक्षदशायामप्यस्तीति बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानमित्युक्तं, तावत्युक्ते जागरितादावतिव्याप्तिः कार्यदशायामपि कार्यस्य कारणरूपेणाप्यवस्थानात्, अत आद्यं विशेषणम् । ननु सर्वान्तःपातिन्या बुद्धेः कारणात्मनाऽवस्थानं प्रलयेऽप्यस्तीति चेत्, सत्यम्, तत्र सर्वकार्यवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानेऽपि न केवलं बुद्धिविशेषवासनावासितस्य कारणस्यावस्थानमस्ति येन झटिति बुद्धिमेवोत्पादयेदिति बुद्धेर्यत्कारणं तस्यैव तद्वासनावासितस्य पुनर्झटिति बुद्ध्युत्पादनसमर्थस्यावस्थानं स्थितिरित्यर्थः । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां' 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इत्यादिश्रुतिभ्यः पूर्वोक्तं चिन्मात्राश्रयविषयमज्ञानं समष्टिव्यष्ट्यभिप्रायेण एकमनेकमिति व्यवह्रियते । तत्र त्रिगुणात्मिकानादिः समस्तकार्यव्यापिनी समष्टिरखिलकारणत्वाद्भोगायतनत्वाच्च कारणशरीरमानंदप्रचुरत्वात्कोशव-

---

१ 'सर्वप्रकारज्ञानोपसंहारे' इतीतरटीकाकारसम्मतः पाठः ।

दाच्छादकत्वाच्चानन्दमयः कोशः, सर्वोपरमत्वान्महासुषुप्तिः स्थूलसूक्ष्मप्रपंचलयस्थानमिति चोच्यते । इयमेव रजस्तमोभ्यामनभिभूतसत्त्वप्रधाना सर्वशक्तिमती परमार्थतोसंगस्यापि चैतन्यस्यानाद्याध्यासिकसंबन्धसंबद्धा सती तदुपाधिर्भवति । एतदुपहितश्चिदात्मा सर्वज्ञत्वादिगुणकः परमेश्वरः । तस्यैवाज्ञानस्य वृक्षस्य शाखापत्रफलपुष्पादिरूपांशा इवानिर्वचनीयांशभूता अनादयो व्यस्तकार्यव्यापिन्यो व्यष्टयोऽनन्ता जीवावरकविक्षेपका मलिनसत्त्वप्रधाना भवन्ति । इयं व्यष्टिरप्यहंकारादिकारणत्वात्कारणशरीरं, आनन्दप्रचुरत्वात्कोशवदाच्छादकत्वाच्चानन्दमयः कोशः, जाग्रत्स्वप्नोपरमत्वात्सुषुप्तिः, स्थूलसूक्ष्मशरीरलयस्थानमिति चोच्यते । एतदुपहितश्चिदात्माल्पज्ञत्वादिगुणकः प्रायेणाज्ञः प्राज्ञो भवति ।

एवमंशांशिनोरिवाज्ञानव्यष्टिसमष्ट्योः कारणशरीरभूतयोस्तद्भोगसाधनत्वानुकूलयोस्तदवस्थाविशेषयोः सुषुप्तिप्रलययोस्तदभिमानिनोश्चिदात्मनोश्च स्वरूपतोऽभेदं सिद्धवत्कृत्य व्यवहारलाघवार्थमव्याकृतसुषुप्त्यभिमानिनः श्रुतिसिद्धां संज्ञां कथयति— तदुभयेति ।

तदुभयाभिमान्यात्मा प्राज्ञः ।

प्रज्ञा चैतन्यं तत्प्रधानः प्राज्ञः । तदुपाधेस्तत्प्रकाश्यत्वेनोपसर्जनत्वात्प्रज्ञायाः प्राधान्यं द्रष्टव्यम् । यदाऽयं हृदि सोपाधिकपरमेश्वरैक्यं प्राप्तः किमपि न कामयते, न च पश्यति, किंतु चैतन्यदीप्ताभिर्दुर्लक्ष्याभिरज्ञानवृत्तिभिरानन्दमनुभवति, तज्जन्यसंस्कारसंस्कृतः कर्मवशात्तां त्यक्त्वोत्थितः 'सुखमहमस्वाप्सं, न किंचिदवेदिषम्' इत्यनुभूतमानन्दं स्थूलसूक्ष्मविषयकज्ञानाभावं च स्मरति, सेयमस्य सुषुप्त्यवस्था । तथा च श्रुतयः—'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति, यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते, न कञ्चन स्वप्नं पश्यति, तत्सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः, प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः पादः' 'एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य, प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्' इत्याद्याः । वार्तिके तु 'चैतन्याभासखचितं' इत्यादिना कारणशरीरं निरूप्य 'ज्ञानानामुपसंहारो बुद्धेः कारणता स्थितिः' 'वटबीजे वटस्येव सुषुप्तिमभिधीयते' इति सुषुप्तिं निरूप्य 'अभिमानी तयोर्यस्तु प्राज्ञ इत्यभिधीयते' इति प्राज्ञं च निरूप्य 'जगत्कारणरूपेण प्राज्ञात्मानं विचिन्तयेत्' इत्यौपाधिकभेदनिवृत्तये प्राज्ञेश्वरयोः श्रौतमुपासनं प्रदर्शितम् ।

अथ प्रस्थादिमानेन यथा प्रवेशनिर्गमाभ्यां यवादयो मीयन्ते तथा प्राज्ञेन विश्वतैजसौ ओँकारावयवेन मकारेण त्वकारोकारौ मीयेते इव । यतः प्रलयोत्पत्त्योर्विश्वतैजसौ प्राज्ञे ओँकारसमाप्तौ पुनः प्रयोगे चाकारोकारौ मकारे प्रविशत इति भातः, निर्गच्छत इवेति भातः । यथा वा ओँकारोच्चारणे अन्ते अक्षरे एकीभूताविवाकारोकारौ तथा विश्वतैजसौ सुषुप्तिकाले प्राज्ञे ।

एवं श्रुतिसिद्धाभ्यां मानैकीभावसामान्याभ्यां मकारप्राज्ञयोरेकत्वं विदुषः सर्वज्ञत्वादिरूपफलश्रवणान्मकारवाच्यः प्राज्ञो मकार एवेत्यभिप्रेत्याह— एतत्त्रयं मकार इति ।

एतत् त्रयं मकारः ।

अभिधानाभिधेययोः कार्यकारणयोश्चैकेनैव प्रयत्नेन युगपत्प्रविलापनार्थं अविद्यान्तःकरणस्थूलशरीरावच्छिन्नो जाग्रदवस्थाभिमानी विश्वोऽकारः । स एव स्थूलशरीराभिमानरहित उपाधिद्वयोपहितः स्वप्नाभिमानी तैजस उकारः । स एव शरीरान्तःकरणोपाधिद्वयरहितोऽन्तःकरणसंस्कारावच्छिन्नाविद्यामात्रोपहितः सुषुप्त्यवस्थाभिमानी प्राज्ञो मकार इत्युक्तम् ।

एतेषां त्रयाणामपि जीवानां विराट्सूत्रान्तर्यामिभिरभेदेन चिन्तनेनेश्वरकोटिप्रविष्टानां तदुपाधीनां च स्वरूपतो भेदाभावेऽपि केनचिद्रूपेण भेदो व्यवह्रियते । साक्षी तु सर्वानुसंधाता सर्वानुगतस्तुरीयाख्य एकविध एव, तत्रोपाधिभेदेनापि न कश्चिद्भेदः सर्वानुस्यूतमायाख्यस्य तदुपाधेरेकरूपत्वात् । साक्षित्वादिकमपि तस्योपाधिप्रयुक्तमेव तदभावे तदसंभवात् । स चोंकारस्य लक्ष्यार्थः । वाच्यार्थस्तु विश्वादिसमूहः । स च शुक्तिकादौ रजतादिवत् परमार्थभूते साक्षिण्येवाध्यस्तः सोऽपि तत्र भासमानत्वादध्यस्त इवेति रजतादिप्रतिषेधेनैव शुक्त्यादिस्वरूपनिश्चयवद्विश्वादिप्रतिषेधेनैव व्यवस्थस्यैव तुरीयत्वादिना निश्चयो युक्तः ।

तथा चोङ्कार एव परमपरं च ब्रह्म "आत्मैवेदं सर्वं, सर्वभूतस्थ आत्मैक एव, सर्वभूतानि चात्मनि" इत्यादिवाक्यानामेकरूपता स्यादित्यभिप्रेत्याद्वैतमेवानुसरन्नपवादप्रक्रियां लाघवेन प्रकटयति— अकार उकार एवेति ।

अकार उकारे, उकारो मकारे, मकार ॐकारे, ॐकारोऽहमेव ।[1]

पंचीकृतभूत-तत्कार्यजाग्रदवस्था-तदभिमान्यात्मकमकारं तत्कारणीभूतापंचीकृतभूतात्मक उकारे प्रविलापयेत् । तमप्यपंचीकृतभूत-तत्कार्यलिङ्गस्वप्नावस्था-तदभिमान्यात्मकं तत्कारणीभूतत्रिगुणात्मकाव्यक्तात्मके मकारे प्रविलापयेत् । तमप्यव्यक्त-सुषुप्त्यवस्था-तदभिमान्यात्मकं तदधिष्ठानभूते ॐकारलक्षिते निष्कले शुद्धे चिन्मात्रात्मके ब्रह्मणि प्रविलापयेत् । यद्यपि 'नातः-परतरं किंचित् सा काष्ठा सा परा गतिः' तथाप्यसंभावनादिदोषजनितां तत्ताटस्थ्यशंकां निरशेषां दूरीकर्तुं 'तदहमेव' इत्युक्तमिति सूक्ष्मदृशाऽवधातव्यम् । तथा चोंकारलक्षित-सर्वोपाधिशून्याखण्डचिन्मात्रब्रह्माभिन्नप्रत्यगात्मपर्यन्तमारोपितस्य स्थूलशरीराद्यव्याकृतप्रपंचस्यापवादेन प्रत्यगात्मैकः पर्यवशेषितः ।

---

१ 'ॐकारोऽहम्येव' इत्यपि पाठान्तरम् ।

ननु यदि अध्यारोपापवादन्यायमनुसृत्य प्रणवस्वरूपनिरूपणेन प्रत्यगात्मैव परमार्थत्वेन संमतः, तदतिरिक्तं सर्वं मिथ्यैव, तर्हि तस्य दुर्बोधत्वाद्वादिविप्रतिपत्तेश्च स एव पुनः पुनर्विशेषतो निर्धारणीय इति शिष्याभिप्रायं मन्वानः सर्वज्ञाचार्यः सुहृद्भूत्वा वेदान्तश्रवणादिसमुद्भूतस्वानुभवं प्रकटयन्नाह— अहमात्मेति।

अहमात्मा साक्षी केवलश्चिन्मात्रस्वरूपः। १।

अहमिति प्रत्यय आत्मानमेव विषयीकरोतीति सर्ववादिसिद्धान्तः। तत्र पुत्रदेहेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्यज्ञानाज्ञानोपहितचैतन्यशून्यान्येवात्मत्वेनाभिमतानि प्राकृतपुरुषादीनाम्। तेऽपि पुनरतिप्राकृतादयः स्वस्वाभिमतात्मसु श्रुतियुक्त्यनुभवाभासान्प्रमाणत्वेन प्रदर्शयन्ति मोहयन्ति च जनानविवेकिनो जन्ममरणादिदुःखात्मकं संसारमेव पुनः पुनरनुभवन्ति, नैव ततो विमुच्यन्ते, आत्मयथार्थानुभवाभावात्। तथाहि पुत्रस्तावत्प्रीतिविषयोऽप्यनात्मा दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वादाद्यन्तवत्त्वाच्च घटादिवत्। एवं देहादीनामपि तैस्तैर्वादिभिरेव स्वाभिमतदुर्बलश्रुत्यादिभिरात्मत्वस्य खंडितत्वादनात्मत्वं स्पष्टमेव। कथं विवादकुशलपण्डितप्रयुक्तानां श्रुत्यादीनामाभासत्वमिति चेत्, तात्पर्याभावादिति गृहाण। तथा च 'प्रत्यगस्थूलोऽचक्षुरप्राणोऽमनोऽकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सत्' इत्यादिप्रबलश्रुतिविरोधात्पुत्रादिशून्यपर्यन्तस्य जडस्य चैतन्यभास्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वादहं ब्रह्मेति विद्वदनुभवप्राबल्याच्च तत्तद्वादिप्रयुक्तानां 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्यादिश्रुतीनां पुत्रप्रियत्वादियुक्तीनां 'पुत्रे पुष्टे अहमेव पुष्टः' इत्याद्यनुभवानां च बाध एव युक्तः। अतोऽपि पुत्रादिशून्यपर्यन्तमखिलमनात्मैवेति युक्तम्। प्रपंचितं चैतदस्माभिः **शारीरसूत्रसारार्थचन्द्रिकायां** चतुःसूत्रीवर्णने, वृद्धैरप्याचार्यैस्तत्र तत्र वेदान्तविवरणे।

भवत्वहमनुभवप्रकाशमान आत्मा पुत्रादिविलक्षणः सोऽपि जडः किं न स्यादित्यत आह साक्षीति। 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' 'आत्मैवास्य ज्योतिः' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्वप्रकाशात्मकदेहादिसाक्षिणोऽपि जडत्वे घटादिवदनात्मत्वप्रसंगः जगदान्ध्यप्रसंगः उक्तश्रुतिबाधश्च स्यादिति भावः। भवतु साक्षी चित्स्वरूपः सोऽपि चित्त्वरूपधर्मवान् स्यादित्याशंक्याह— केवलेति। केवलः शुद्धः, सर्वधर्मशून्य इति यावत्। ननु चिच्छब्दापरपर्यायज्ञानस्य नियमेन विषयघटितत्वात्कथमद्वैतं सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह— मात्रेति। नहि ज्ञानं विषयघटितमेवेति नियमो युक्तः, विषयाणां व्यभिचारेऽपि ज्ञानाव्यभिचारात्। नापि ज्ञानस्य स्वतो भेदो जन्मनाशौ वा प्रतीयमानभेदादेर्घटादिविषयभेदघटितत्वेनौपाधिकत्वात्। नहि ज्ञानस्य नित्यत्वैकत्वप्रतिपादकाः श्रुतयो यथातथेच्छादीनामपि येन तेषामप्ययं नियमो भवेत्। तस्मात् कल्पितमिथ्याभूतसर्वदृश्यमिमित्तकसाक्षित्वेऽप्यसङ्गो विषयापेक्षवृत्तिज्ञानभिन्नशुद्धनित्यज्ञानात्मक

एवात्मेत्यभिप्रायः । वृद्धैस्तु केवलशब्देन चितो विषयनिरपेक्षत्वं विवक्ष्यते । मात्रशब्देनात्मनो द्रव्यगुणस्वरूपत्वं परेष्टं तन्निराचष्टे इति व्याख्यातम् ।

कालत्रयेऽपि शुक्त्यादौ रजतादिवदात्मन्यज्ञानं तत्कार्यभूतं जगच्च नास्त्येवेति कुतस्तयोरात्मत्वशङ्केति परमार्थाभिप्रायेणाह— नाज्ञानं नापि तत्कार्यं चेति ।

नाज्ञानं, नापि तत्कार्यं च[1], किन्तु नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यस्वभावं परमानन्दाद्वयं प्रत्यग्भूतचैतन्यं ब्रह्मैवाहमस्म्यहं ब्रह्मास्मीत्यभेदेनावस्थानं समाधिः ।

तथा चाज्ञानतत्कार्यसम्बन्धरहितश्चिदात्मा परिशुद्धस्त्वम्पदार्थो द्रष्टव्यः । अस्तु स तथैव, तथापि ब्रह्मणोऽर्थान्तरं किं न स्यात् ? नहि परिच्छिन्नस्यापरिच्छिन्नेन ब्रह्मणा सहाभेदो मुख्यः सम्भवति, येनोङ्कारोऽहमेवेत्युक्त्यैवाद्वैतं सिद्ध्येदित्याक्षिपति—किमिति। नित्यत्वादयः श्रुत्युक्ता ये ब्रह्मधर्मास्ते अवस्थात्रयसाक्षिण्यप्युपलभ्यन्ते । नहि देहाद्युपाधिमन्तरेण तादृशस्य परिच्छेदः संभवति, येन दण्डादिना घटमठोपाधिनिरासे तदवच्छिन्नाकाशयोरिव ज्ञानमात्रेण मिथ्यांशा न तत्कृतव्यष्टिसमष्ट्युपाधिनाशेऽपि तदवच्छिन्नयोर्जीवेश्वरयोरैक्यं मुख्यं न भवेत्तस्माद्ब्रह्माभिन्नोऽद्वितीय एवात्मेति तु नैवाक्षेपं परिहरति— त्विति ।

एतावताऽध्यारोपापवादाभ्यां यः प्रणवार्थो निर्धारितः स एव प्रत्यगात्मा, यश्चायं प्रत्यगात्मा स एव प्रणवार्थः, तं वक्तुं तत्पदार्थपरिशुद्धिं करोति— नित्येत्यादिना । नित्यविशेषणेन श्रुतिसंमतेन ब्रह्मणोऽनित्यकार्यैक्यं निरस्यते । एवं शुद्धविशेषणेन कार्यतादात्म्यम्, बुद्धविशेषणेन कारणैक्यम्, मुक्तविशेषणेन कारणतादात्म्यमपि निरस्यते । तादात्म्यैक्ययोर्भेदसहत्वभेदासहत्वाभ्यां भेद इति वृद्धाः । शुद्धं पापरहितं स्मरणमात्रेण पावनकरम् । अथापि तज्जडं स्यादित्यत आह— बुद्धेति । बुद्धं ज्ञानस्वरूपम् । अथापि जीववद्बद्धं स्यादित्यत आह— मुक्तेति । मुक्तं संसारबन्धशून्यम् । ननु तत्प्रपंचाद्भिन्नमभिन्नं वा ? नाद्यः, अब्रह्मत्वप्रसङ्गात्, ब्रह्मत्वं नाम बृहत्त्वं बृंहणत्वं वा तच्च बृंह्यमाणप्रपंचात्परिच्छिन्नस्य न सम्भवतीति । नापि द्वितीयः, तस्यापि बाधप्रसंग इत्याशंक्याह— सत्येति । यद्यपि प्रपंचाधिष्ठानत्वात्तदात्मकत्वं प्रपंचस्य तथैकमेवाधिष्ठानं विभिन्नमिवाविवेकात्प्रतीयते । अथापि निरधिष्ठानस्य बाधस्यायोगात् 'सत्यस्य सत्यम्' इत्यादिश्रुतेश्च बाधाधिष्ठानमेव सत्यमबाध्यं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ।

---

१ अत्र 'च' शब्दो नेतरटीकाकारसम्मतः । २ अत्र 'अहं ब्रह्मास्मि' इत्यधिकं त्वेतट्टीकाकारसम्मतम् । अतस्तत्तथैवात्र मूले निवेशितम् ।

अथापि तत्प्रेप्साविषयो न स्यात्, अपुरुषार्थत्वादित्यत आह– **परमानन्देति** । ब्रह्मानन्दस्य क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वनिरासार्थं परमविशेषणम् । यदि परमार्थतः प्रपंचः स्यात्तर्हि ब्रह्म प्रपंचाद्भिन्नं न वेत्यादिविकल्पावकाशो युक्तः, स कालत्रयेऽपि नास्त्येव, भासमानस्य वाचारम्भणश्रुत्यादिभिर्मिथ्यात्वावगमादिति परमार्थाभिप्रायेणाह– **अद्वयेति** । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति न्यायं समाश्रित्याद्वैतत्वधर्माङ्गीकारो युक्त इति वाच्यम्, अपौरुषनिर्दोषस्वतःप्रमाणभूततात्पर्यवन्निर्धर्मकत्वप्रतिपादकास्थूलादिश्रुतिकोपप्रसङ्गात् । तस्मादद्वयं द्वैताभावोपलक्षितं ब्रह्मेत्येवं बोध्यम् । नित्यपदं शुद्धेत्यादिषु सर्वत्र योजनीयं नित्यशुद्धं नित्यबुद्धमिति । तथा च शुद्धत्वादीनां कादाचित्कत्वं निरस्तम् ।

एवं तत्पदार्थं विविच्य तेन सह विविक्तत्वं पदार्थस्यैक्यं वाक्यार्थं प्रकटयति– **ब्रह्मैवाहमस्मीति** । अभेदस्य नीरक्षीरयोरिवौपचारिकत्वशङ्काव्यावृत्त्यर्थमेवकारः । 'तथोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं' इतिवद्वाक्यार्थदार्ढ्याय पुनरप्याह– **अहं ब्रह्मास्मीति** ।

एवं जीवब्रह्मणोर्मिथोऽत्यन्तैक्यसम्पादनात्मकव्यतिहारेणाखण्डैकरसात्मकं महावाक्यार्थं निरूप्य तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः' इति श्वेताश्वतरीये । तथा 'संधिं समाधावात्मन्याचरेत्' इत्यारुण्युपनिषत् । 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः' इति गीता । 'तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशाद्यो यद्ध्यायति सदा स तदेव पश्यति तदात्मकश्च भवति' इति हि न्यायः । एवमादिभ्यः श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यो यथोक्तवाक्यार्थस्यासम्भावनादिदोषनिरासपूर्वकसाक्षात्कारपर्यन्तं श्रवणादिवत्समाधेरप्यावश्यकत्वात्तं लक्षयति– **इत्यभेदेनावस्थानं समाधिरिति** । इति पूर्वोक्ताध्यारोपापवादाभ्यां सम्यक्प्रणवस्वरूपानुसन्धानेनाखण्डैकरसवस्तुतत्त्वस्य चित्तस्य तदाकारतया स्थितिविशेषोऽवस्थानं सम्प्रज्ञातसमाधिरित्युच्यते । स च ज्ञात्रादिविभागोल्लसनपूर्वकः । तदा यथा कुंभकारनिर्मितमृद्गजादौ गजोऽयमश्वोऽयमिति बुद्धौ तत्तदाकारोल्लेखेऽपि मृन्मात्रमेव सत्यं भासते, गजाद्याकारस्य मिथ्यात्वनिश्चयात्र तस्य सत्यत्वेन भानम् । एवं ब्रह्माकारायां वृत्तौ ज्ञातृज्ञानाद्याकारे उल्लिख्यमानेऽपि ब्रह्मैव सत्यं भासते, न ज्ञात्रादिविभाग इति द्रष्टव्यम् । तथाविधस्वानुभवमङ्गचेष्टाविशेषात्मकाभिनयं कृत्वाऽऽचार्योऽप्याह– 'दृशि स्वरूपं गगनोपमं परं सकृद्विभातं त्वजमेकमक्षरम् । अलेपकं सर्वगतं यदद्वयं तदेव चाहं सततं विमुक्तः' ॥ ॐमिति । चैतन्यघनं सर्वगतं मायातीतं एकदैव कृत्स्नमभिव्यक्तं जन्मादिशून्यं सजातीयादिशून्यं कूटस्थनित्यं निरवद्यं सर्वानुस्यूतसन्मात्रं स्वगतभेदशून्यं यद्ब्रह्म तदेवाहमस्मीत्यतः सर्वदैव मुक्तोऽस्मि, न कदाचिदपि बद्ध इत्यर्थः ।

वृत्तिमपि तन्मात्रत्वेनोपसंहृत्य वृत्तिमतश्चित्तस्यापि प्रयत्नपूर्वकं वस्तुमात्रत्वेनातितरामेकीभावेनावस्थानमसम्प्रज्ञातसमाधिरुच्यते । तदा ज्ञात्रादिविभागोल्लेखाभाव एव । किंतु जल-

प्रक्षिप्तस्य लवणस्य जलेनैकीभावमापन्नस्यानवभासेन जलमात्रं यथा भासते तथाऽद्वितीयवस्तुमात्रत्वेन स्थितस्य निर्वृत्तिकस्य चित्तस्यानवभासेनाद्वितीयवस्तुमात्रं भासते। अस्य च प्रयत्नपूर्वकत्वात्सुषुप्तितो विशेषः। सुषुप्तौ तु चित्तस्य कारणात्मनाऽवस्थानात्तन्नास्त्येवेति शरीरपातः। इह तु शुद्धवस्तुमात्रत्वेनावस्थानात्तदस्त्येवेति योगिन आसीनस्तिष्ठंति। न चेयं मुक्तिः, तत्राविद्यातत्कार्यसंस्काराणामत्यन्तोच्छेदादिह पुनर्व्युत्थानादिव्यवहारदर्शनेन तेषामनुवृत्तेरिष्टत्वात्। नापि जीवन्मुक्तिः, जीवन्मुक्तस्य व्युत्थानदशायामपि बाधितानुवृत्तिमात्रप्रपंचावभासेऽपि स्वस्वरूप एवावस्थानात्। साधकस्य तु तथावभासाभावान्न तथेति। नापीयं प्रमा, विधीयमानत्वात्। ब्रह्मसाक्षात्कारमुद्दिश्य श्रवणादेरिव प्रमायाः प्रमाणजन्यत्वेन विध्यसम्भवात्।

न च श्रवणादेर्ज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवस्य तस्यामिध्यानाद्योजनादिति ध्यानादेर्मायाख्याविद्यानिवर्तकत्वश्रुतेश्चानुपपत्तिरिति वाच्यम्, मूलाज्ञाननिवर्तकवाक्यार्थाप्रतिबद्धसाक्षात्कारोपयोगितात्पर्यनिर्णयचित्तैकाग्रतासंपादनद्वारा श्रवणादेरज्ञानविरोधितया स्मृत्यादीनामुपपत्तेः। अस्तु नाम श्रवणादिनिर्गुणविषयकमपरोक्षकल्पं ज्ञानं शब्दप्रमाणजन्यत्वात्, अथापि निश्शेषाज्ञानोच्छेदकासंदिग्धसाक्षात्कारपर्यन्तं तस्यावृत्तिरिष्टैव।

तथाहि उपक्रमादिषड्विधतात्पर्यलिङ्गैः सर्वेषां वेदान्तानामद्वितीयब्रह्मात्मैक्यरसपरत्वनिश्चयः श्रवणम्, श्रुतस्यार्थस्य वेदान्तानुकूलयुक्तिभिरनुचिन्तनं मननम्, तस्यैव झटिति झटिति विच्छिद्य विच्छिद्य प्रत्ययानां प्रवाहो ध्यानं, निदिध्यासनमुपासनं चेत्युच्यते। एतद्द्विविधं दृश्यानुविद्धं शब्दानुविद्धं चेति। यदैकान्ते यमनियमादिबहिरङ्गसम्पन्नो विवेकी सेन्द्रियस्य चित्तस्याखण्डैकरसे लक्ष्ये धारणां कृत्वा ध्यानारम्भं करोति तदान्तिमं तदेव घटिकादिदीर्घकालं प्रयत्नपूर्वकं कृतं सदृश्यानुविद्धं तदेव परिपक्वं सत्समाधिश्च भवतीति ज्ञेयम्।

एवं पुनः पुनरभ्यस्यमाना ब्रह्मविद्याख्याऽखण्डाकारा चित्तवृत्तिः सत्त्वोत्कर्षतारतम्यवशादचला सूक्ष्मा शुद्धा च सती प्रमाणप्रमेयगतासंभावनाविपरीतभावनादिब्रह्मसाक्षात्कारप्रतिबन्धकानि निराकृत्य दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमपि समूलप्रपंचमुच्छिद्य चिन्मात्रा सती नष्टा भवति। तदेतद्बोद्धव्यं श्रवणं नाम विचारितशब्दज्ञानम्, तच्च परोक्षम्, तेन ब्रह्मासत्त्वापादकमज्ञानं विनश्यति, नतु सर्वदुःखानि मननादिना। ब्रह्मसाक्षात्कारस्तु सकार्यं मूलाज्ञानं विनाशयति। प्रारब्धं विना तन्नाशश्च भोगेन योगेन वा दृढब्रह्मविद्ययैव, तथा च त्रिविधज्ञानेन त्रिविधाज्ञाननाशिनी या ब्रह्मविद्या परममुक्तिवदेकरूपापि मनोवस्थाविशेषोपाधिभेदेन श्रवणादिनामभिरपरमुक्तिरिव भिन्ना इति। तदुक्तम्—'शास्त्रेण नश्येत्परमार्थरूपं कार्यक्षमं नश्यति चापरोक्ष्यात्। प्रारब्धनाशात्प्रतिभासनाश एवं त्रिधा नश्यति चात्ममाया'॥ तदेवं श्रवणादिशब्दाभिधे व्यवहि-

यते । तथा च श्रवणादीनां ब्रह्मात्मैक्यरूपविषयस्यैकत्वेऽपि शब्दप्रधानत्वयुक्तिप्रधानत्वप्रयत्न-सत्त्वोत्कर्षचित्तपरिपाकादितारतम्येन भेदोऽवगन्तव्यः ।

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसंप्रज्ञातसमाधयो योगशब्दवाच्यस्यासंप्रज्ञातसमाधेरष्टाङ्गानि । तानि च ध्यानवल्ल्यां जीवन्मुक्तिप्रकरणेऽस्माभिः प्रपंचितानीत्यत्रोपरम्यते । तत्र धारणादित्रयमेकविषयकत्वाद्योगस्यान्तरङ्गं, यमादिकं बहिरङ्गम् । अशक्तस्य नियमपरित्यागे दोषो न, शक्तस्य तु करणे अभ्युच्चयः । यमास्त्वामरणमनुष्ठेया एव ।

एवं साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मुख्याधिकारिणः श्रवणादिसमाध्यन्तसाधनानुष्ठानपरिपाके सति गुरूपदिष्टमहावाक्यान्निःसंदिग्धो दृढश्च ब्रह्मात्मैक्यरससाक्षात्कारः समुदेति तदा चिज्जडग्रन्थिर्भिद्यतेऽपि देहाद्यभिमानोऽपि सर्वानर्थहेतुर्विलीयते, तस्मादविद्यातत्कार्यात्मकसर्वप्रपंचोच्छेदाद्ब्रह्मभावलक्षणविदेहमुक्तिरेव भवति, नैव तस्य किंचित्कर्तव्यमवशिष्यते, प्रयोजनाभावादधिकाराभावाच्च ।

तथा च श्रुतिस्मृतिन्यायभाष्यकारादिवचनानि—'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे'॥ [परं सगुणं अवरं निकृष्टं यस्माच्चत्परावरं निर्गुणम् ।] 'ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति' 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्ते' 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' 'तरति शोकमात्मवित्' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'आत्मानं चेद्विजानीयात्' 'यत्पूर्णानन्दैकबोधस्तद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकृत्यो भवति कृतकृत्यो भवति' इति । 'तीर्थे श्वपचगृहे वा नष्टस्मृतिरपि परित्यजन्देहम् । ज्ञानसमकालमुक्तः कैवल्यं याति हतशोकः' ॥ 'वृक्षाग्राच्च्युतपादो यद्वदनिच्छन्नपि क्षितौ पतति । तद्वद्गुणपुरुषज्ञोऽनिच्छन्नपि केवली भवति' ॥ इति भगवान् शेषः । 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यात्' 'नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन । एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत' ॥ इति । "अनुज्ञापरिहारो देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत्" इति । 'अहं ब्रह्मास्मीत्येतदवसाना एव सर्वे विधयः सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि देहेन्द्रियादिषु अहम्ममाभिमानहीनस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः' इति । 'गौणमिथ्यात्मनोऽसत्वे पुत्रदेहादिबाधनात् । ब्रह्मैवात्माऽहमस्मीति बोधे कार्यं कथं भवेत्' ॥ इति । 'अधिष्ठाने परे ज्ञाते प्रपंचे विलयं गते । देहस्यापि प्रपंचत्वात्प्रारब्धावसरः कुतः' इत्यादीनि । तस्मादखण्डब्रह्मात्मनावस्थितिरूपपरमपुरुषार्थैकसाधनदृढसाक्षात्कारपर्यन्तं गुरूपदिष्टमहावाक्यजन्यनिर्गुणप्रत्ययावृत्तिः सर्वसंमतेति सिद्धम् ।

यस्तु कश्चिदतिशुद्धसत्त्वोऽनेकजन्मसंसिद्धो मुख्याधिकारी व्युत्पन्नोऽव्युत्पन्नो वापि सकृदुपदेशमात्रेण शब्दस्याचिन्त्यशक्तित्वाद्यथोपदिष्टं ब्रह्म निस्संशयं साक्षात्करोति, न तं प्रत्यावृत्तिरुपदिश्यते शारीरकादेः शास्त्रस्यामुख्याधिकारिविषयत्वोपपत्तेः । तदुक्तं भारते—'आत्मानं विन्दते यस्तु सर्वभूतगुहाशयम् । श्लोकेन यदि वाऽर्धेन क्षीणं तस्य प्रयोजनम्' ॥

आचार्यैरप्युक्तम्– 'वाक्यश्रवणमात्रेण पिशाचवदवाप्नुयात्' इति । व्युत्पन्नोऽपि शास्त्रपाठादिना व्याकुलचित्तो यदि तद्ब्रह्मसकृदुपदेशेऽपि न साक्षात्करोति किंतु परोक्षत्वेनैव ब्रह्मानुभवतीति तं प्रत्यावृत्तिः सफलैव ।

यद्यपि ब्रह्मणो निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च सगुणस्येव विशेषपरिज्ञानार्थं प्रत्ययावृत्तिर्नोपपद्यते, तथाप्याविद्यकदेहादिविशेषाध्यासात्तन्निरासायोपपद्यते । तथा च कतिचिद्दोषाः श्रवणेन निरस्यन्ते, कतिचिन्मननेन, कतिचिन्निदिध्यासनादिना । एवं सर्वेष्वाविद्यकदोषेषु क्षीणेषु स्वत एव ब्रह्म प्रकाशते, मेघापाये रविरिवेति परमरहस्यमनुसंधेयम् ।

निर्गुणश्रवणादीनामावृत्तिर्भाष्यकारैरपि "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" इति चतुर्थारम्भे प्रतिपादिता । उक्तं च– 'एवं निरन्तरकृता ब्रह्मैवास्मीति वासना । हरत्यविद्याविक्षेपान् रोगानिव रसायनम्' इति ॥ यदा ज्ञानोत्पत्तिसमये प्रबलं प्रारब्धकर्म न क्षीयते तदाऽविद्यालेशानुवृत्त्या शरीरावस्थानेऽपि प्रारब्धमात्रभोगार्थं जीवन्नपि मुक्तसंसारो भवति । प्रारब्धक्षये तु केवलं ब्रह्मैव । तथा च श्रुत्यादयः–" तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदं शरीरं शेते । " " तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्ये" । "विमुक्तश्च विमुच्यते" । " ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति " इत्यादिश्रुतिः । ' य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह' । 'सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते' ॥ 'स योगी मयि वर्तते' । 'इहैव तैर्जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः' । 'प्रजहाति यदा कामान्' 'प्रकाशं च प्रवृत्तिं च' इत्यादिगीता । 'हयमेधशतसहस्राण्यथ कुरुते ब्रह्मघातलक्षाणि । परमार्थविन्न पुण्यैर्न च पापैः स्पृश्यते विमलः' इति शेषो भगवान् । 'तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्' । ' भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाऽथ संपद्यते' । 'बलवत्प्रयुक्तबाणपाषाणादिवत्प्रवृत्तफलस्य कर्मणो यावद्वेगक्षयं निवारकाभावान्न तदधीनस्य देहस्य सद्यः पातः' इत्यादिन्यायः । 'यथा स्वप्नप्रपंचोऽयं मयि मायाविजृंभितः । एवं जाग्रत्प्रपंचोऽपि' । 'इति यो वेद वेदान्तैः सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत्' । इत्यादिपुराणम् । स यदा पूर्वाभ्यासवशादप्रयत्नतः समाधिनिष्ठस्तदा ब्रह्मानन्दमेवानुभवति, न तु तद्भिन्नं किंचिदपि । तथा च श्रुतिः–'समाधिनिर्धूतमलस्य चेतसा निवेशितस्यात्मनि यत्सुखं भवेत् । न शक्यते वर्णयितुं गिरा तदा स्वयं तदन्तःकरणेन गृह्यते' ॥ 'यं लब्ध्वा नापरं लाभं मन्यते' इत्यादिस्मृतिश्च ।

व्युत्थानदशायां दैववशादिन्द्रजालमिव सर्वं पश्यन्नपि परमार्थतो न पश्यति 'सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव' इत्यादि श्रुतेः । उक्तं च–'सुषुप्तवज्जाग्रति यो न पश्यति द्वयं च पश्यन्नपि चाद्वयत्वतः । तथापि कुर्वन्नपि निष्क्रियश्च यः स आत्मविन्नान्य इतीह निश्चयः' ॥ इति । 'चिदिहास्तीह चिन्मात्रं सर्वं चिन्मयमेव तत् । चित्त्वं चिदहमे-

वेति लोकाश्चिदिति संग्रहः' ॥ (द्वयं द्वैतं अद्वयत्वतः द्वैतस्य बाधितत्वादित्यर्थः ।) 'सुषुप्त-वद्यश्चरति स मुक्त इति कथ्यते' इति वसिष्ठः । अस्य ज्ञानात्पूर्वमेव साधकावस्थाया-मशुभवासनानां क्रोधादीनां निवर्तितत्वाच्छुभवासनानां क्षान्त्यादीनां चाभ्यस्तत्वात्तासामे-वानुवृत्तिर्युक्ता । कदाचिद्दैववशादशुभं कुर्वतोऽप्यभिमानाभावान्न दोषः । एवं शुभं कुर्वतोऽपि न पुण्यम् । तथा च सर्वत्रौदासीन्यमेव मुक्तलक्षणम् । न तु विध्यधीनप्रवृत्तिमत्त्वं निषेधाधीन-निवृत्तिमत्त्वं वेति रहस्यं बोध्यम् । यद्यपि स साधुः पापादिषु समो हिंसानुग्रहशून्यश्च तथापि ये तं द्विषन्ति ते यादृच्छिकं तत्पापं गृह्णन्ति दुःखान्यनुभवन्ति च, ये भक्त्या-ऽर्चयन्ति ते तु तत्पुण्यं गृहीत्वा सुखिनो भवन्ति । 'सुहृदः साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्यां' इति श्रुतेः ।

यद्यप्यस्य कर्मजाः सिद्धयो न सन्ति तथाप्यतिविरक्तस्य सर्वकामनारहितस्य परि-पूर्णचित्तस्य ब्रह्माद्यानन्दाः स्वत एव भवन्ति । तथा च श्रुतिः— "यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः' । 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति' 'सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा' 'अथ तदा सह युगपत् । श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य' इत्यादिः । स्मृतिरपि—'यच्च कामं सुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् । तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्' ॥ इत्यादिः । वासिष्ठे-ऽपि तथोक्तम्—'जीवन्मुक्तशरीराणां कथमात्मविदां वर। शक्तयो नेह दृश्यन्ते आकाशगमना-दिकाः' ॥ तत्र वसिष्ठः—'अनात्मविदमुक्तोऽपि नभोविहरणादिकम् । अणिमाद्यष्टशक्तीनां सिद्धिजालं विवाञ्छति ॥ नात्मज्ञस्यैष विषय आत्मज्ञो ह्यात्ममात्रदृक् । सर्वेच्छाजालसंशा-न्तावात्मलाभोदयो हि सः ॥ स कथं सिद्धिवाञ्छायां मग्नचित्तेन लभ्यते' इति । तस्मा-द्भगवता पतञ्जलिना तथाऽन्यैरपि भौतिका भूततन्मात्रेन्द्रियाहङ्कारादिविषयकाः संप्रज्ञात-समाधयोऽन्तर्धानादिफलका बहुधा ये प्रपंचितास्तान्सर्वाननादृत्य मुमुक्षुणा यतिना विर-क्तेन विवेकिना चोक्तरीत्योङ्कारार्थानुसंधानपूर्वकं कल्पितं सर्वं तदधिष्ठानभूते तुरीये ॐकार-लक्षिते शुद्धे ब्रह्मणि प्रविलाप्य तदभिन्नप्रत्यगात्ममात्रविषयक एव मुक्तिहेतुः समाधिराद-रणीय इति स्थितम् ।

एवं परमार्थदर्शिना विवेकिना श्रद्धातिशयेन प्रयुक्तस्त्रिमात्रः परममन्त्रोऽचिन्त्य-शक्तिरोङ्कारः सबीजं सर्वानर्थनिधिं प्रपंचं दग्ध्वैव तुरीयं शुद्धं प्रविशतीति न पुनस्तस्य पुनः पूर्ववत्प्रपंचानुभवो युक्तः । नहि रज्जुसर्पयोर्विवेकिना 'नायं सर्पः, किन्तु रज्जुरेव' इति रज्ज्वां प्रविलापितः सर्पो बुद्धिजसंस्काराद् पुनः स्मृतोऽपि न पूर्ववद्भयकम्पादिकार्यकरणक्षमो भवति विवेकवतः । मन्दमध्यमधियां तु साधकानां श्रद्धावतां यतीनामकारादीनां मात्राणां विश्वादीनां पादानां च स्थूलसूक्ष्मसामान्यविदां विदां विधिवदुपास्यमान ॐकारो ब्रह्मप्रतिपत्तये

आलम्बनो भवति । तथा चोक्तम्– 'ॐङ्कारं पादशो विद्यात्पादा मात्रा न संशयः । ॐङ्कारं पादशो ज्ञात्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥ युञ्जीत प्रणवे चेतः प्रणवो ब्रह्म निर्भयम् । प्रणवे नित्ययुक्तस्य न भयं विद्यते क्वचित्' । इत्यादिना ॥ सगुणं ब्रह्मैव प्रणवः क्षीणेषु मात्रा-पादेषु निर्गुणं ब्रह्मापि स एवेति निश्चित्य तत्रैव चेतः समादध्यादित्यर्थः । विश्वादिसमूहमोङ्कारवाच्यमोङ्कारलक्षिते तुरीये कल्पितत्वान्न तदतिरिक्तं किन्तु चिन्मात्रमेव तदिति निश्चित्य तदहमेवेति प्रत्ययप्रवाहात्मकं प्रणवसामान्यनिर्गुणोपासनं तदेव विशेषणांशपरित्यागेन यथाऽन्तः-करणवृत्तिश्चिदात्माकारतया सूक्ष्मा भवति तथाऽभ्यस्तं समाधिरित्युक्तम् ।

केचित्तु–'सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् । सन्धिं च पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेत्' ॥ इत्यनुसृत्य 'सोऽहमित्यस्य परमात्माऽहं इत्यर्थो यथा तथा ॐ मित्यस्यापीति मत्त्वा तमुपासते' 'ॐमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' 'स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' । 'ॐमित्येवं ध्यायथ आत्मानम्' इत्यादिवाक्येभ्यः । विवेकिनिपुणास्तु 'यो मां पश्यति सर्वत्र' 'सर्वभूतस्थमात्मानं' 'अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपंचकम् । आद्यत्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वयम् ॥ उपेक्ष्य नामरूपे द्वे सच्चिदानन्दतत्परः । समाधिं सर्वदा कुर्याद्धृदये वाऽथ वा बहिः ॥ स्वरूपे निर्मले नित्ये निमेषमपि विस्मृते । दृश्यमुल्लासमायाति प्रावृषीव पयोधरः ॥ देहाभिमाने गलिते विज्ञाते परमात्मनि । यत्र यत्र मनो याति तत्र तत्र समाधयः ॥' इत्यादिवाक्यान्यनुसृत्य 'क्षणमात्रं न तिष्ठन्ति वृत्तिं ब्रह्ममयीं विना । शुकादिव व्याहरतो प्रणवं ब्रह्म चाक्षरम्' ॥ अयं राजयोगमार्ग इति व्यवह्रियते सर्वत्र सर्वदा सर्वावस्थासु चित्तनिरोधं विनापि संभवात् ।

विवेकिसुहृदो भक्तास्तु अव्यक्तोपासकानामधिकतरं क्लेशमालोच्य दहराद्युपासनानां मार्गस्येदानीमुच्छिन्नत्वात्सर्वेषामुपासनानामात्मज्ञानोपयोगिचित्तैकाग्र्ये तात्पर्यात् 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया' इत्यादिश्रुतेः 'ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः । अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥ तेषामहं समुद्धर्ता' इत्यादिवाक्यान्यनुसृत्य प्रणववाच्यं शंखचक्र-गदाम्बुजमण्डितवेदकराम्बुजनवनीरदाभं पूर्णेन्दुसुन्दरमुखं कमललोचनं सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं विष्णुं परप्रेम्णा सुखेन सच्चिदानन्दरूपं प्रणवेनैव मानसोपचारैः पूजयन्ति स्तुवन्ति ध्यायन्ति च तेन तत्कृपया तन्मात्रमनोवृत्तिप्रवाहदार्ढ्ये सति प्रसन्नं शुद्धमेकाग्रं चित्तं सगुणसाक्षिण्येव स्थापयित्वा तमेव निर्गुणं पूर्णमनुभवन्ति । एवमोङ्कारस्य सामान्यविशेषस्वरूपेण निर्गुणोपा-सनानि । अवयवद्वारा निर्गुणोपासनं तु सप्रपंचं सप्रयोजनं चाधस्तात्प्रतिपादितम् ।

'ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते । सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम्' इति । निर्गुणोपासनविधिपरवाक्यव्याख्यानावसरे श्रीभाष्यकारैः पर्युपासते परि समन्तादुपासते,

उपासनं नाम यथाशास्त्रं उपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षत इत्युक्तम् । आत्मबोधप्रकरणे तु–'आत्मन्येवाखिलं दृश्यं प्रविलाप्य धिया सुधीः । भावयेदेकमात्मानं निर्मलाकाशवत्सदा' इत्युक्तम् । अन्यत्र तु 'कुलं पवित्रं जननी कृतार्था विश्वम्भरा पुण्यवती च तस्य । अपारसंवित्सुखसागरेऽस्मिँल्लीनं परे ब्रह्मणि यस्य चेतः ॥' 'चित्तैकाग्र्यं परं तपश्च' इत्युक्तम् । तस्मान्मुमुक्षुणा मुक्तये ॐकारेणैव परमात्मन्येव चित्तसमाधानं प्रयत्नपूर्वकं कर्तव्यमिति स्थितम् । तथा च श्रीवार्तिकम्–'ॐकारः सर्ववेदानां सारस्तत्त्वप्रकाशकः । तेन चित्तसमाधानं मुमुक्षूणां प्रकाश्यते' इति ।

सर्वेषां साधनानां परमफले मोक्ष एव पर्यवसानात् 'अहं ब्रह्म, तदहं' इत्यन्योन्यतादात्म्येन सदावस्थानं विवेकिनः समाधिः। सम्यगभेदेन आ समन्तात्सर्वदा धीयते प्राप्यते विवेकिभिरिति परमात्मा परमपुरुषार्थ इति यावदित्यप्यर्थो द्रष्टव्यः । तदुक्तम्–'दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं केवलरूपतः । यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् ब्रह्म [एव] न ब्रह्मवित्' इति ॥

एवं अपर्यायानेकशब्दप्रकाशिताविशिष्टं सजातीय-विजातीय-स्वगत-भेदशून्यात्मकं कालदेशवस्तुपरिच्छेदशून्यात्मकं वाऽखण्डं सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्मात्मैक्यमेव तात्पर्येण सर्वश्रुतिसारभूतप्रणवप्रकाश्यं मुक्तिस्वरूपं मुमुक्षुज्ञेयं, तत्प्रतिपत्तिसाधनं निदानं त्वध्यारोपापवादाभ्यां तत्त्वं निश्चित्य तत्र सर्वदाऽऽदरेण प्रणवजपार्थानुसंधानाभ्यां चित्तनिधानं ततस्तदसंदिग्धसाक्षात्कारमात्रेण तत्प्राप्तिरूपः परमपुरुषार्थश्चेति निर्णीय सर्वप्रमाणनिर्णीतजीवब्रह्मैक्यरसे श्रुत्यादिप्रमाणैकनिष्ठः सर्वज्ञो भगवान् शङ्कराचार्यः श्रुतिमुख्यानि वाक्यानि प्रमाणयति–"अयमात्मा ब्रह्म" "तत्त्वमसि" "अहं ब्रह्मास्मि" 'इत्यादिवाक्येभ्यः' इति ।

"*अयमात्मा ब्रह्म" (बृह. २।५।१९) "तत्त्वमसि" (छां. ६।८।७) "अहं ब्रह्मास्मि" (परमहं० ३) इत्यादिवाक्येभ्यः । इति पञ्चीकरणं भवति ॥ ॐम् ।

अत्रादिपदेन 'स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत्,' 'प्रज्ञानं ब्रह्म,' 'तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहं,' 'स यश्चायं पुरुषो यश्चासावादित्ये स एकः,' 'एष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतस्तमेवैकं जानीथाः, ' ' आत्मानमन्या वाचो विमुंचथ, ' 'इदं सर्वं यदयमात्मा,' 'आत्मैवेदं सर्वं,' 'ब्रह्मैवेदं सर्वं,' 'पुरुष एवेदं सर्वं,' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'क्षेत्रज्ञं चापि मां

* अत्र पञ्चीकरणस्य पञ्चव्याख्यातृसम्मतं ११२ पृष्ठगतं मूलमनुसन्धेयं चिन्त्यं च तत्तट्टीकासमालोचनया ।

विद्धि,' 'अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।' 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः,' 'वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च,' 'वासुदेवः सर्वं,' 'नारायणः सर्वमिदं पुराणः' इत्यादयो ब्रह्मजीवयोरैक्यस्य ब्रह्मभिन्नजगतोऽसत्त्वस्य च प्रतिपादकाः श्रुतिस्मृतयो गृह्यन्ते । तथा च— 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते,' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म,' 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्,' 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इत्यादीनि तत्पदार्थस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविषयाणि 'तद्यथा महामत्स्यः' इत्यादीनि 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः,' 'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः,' 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः' इत्यादीनि च त्वम्पदार्थस्य च प्रतिपादकानि वाक्यान्यपि ।

तथा च प्रथमं ब्रह्मात्मैकत्वपर्यवसितेभ्योऽवान्तरवाक्येभ्यो महावाक्यार्थज्ञानोपयोगिनौ तत्त्वम्पदार्थौ विनिश्चित्य मननादौ प्रवृत्तस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य देवगुरुमन्त्रानुगृहीतस्य व्युत्पन्नस्य मुख्याधिकारिणो गृहीतसंगतिकं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यं संबन्धत्रयेणाखण्डार्थावबोधकं भवति, अखण्डार्थनिष्ठत्वात् 'सोऽयं देवदत्तः' इति वाक्यवत् । संबन्धत्रयं नाम पदयोः सामानाधिकरण्यं, पदार्थयोर्विशेषणविशेष्यभावः, पदयोस्तदर्थयोर्वा लक्ष्यलक्षणभावश्चेति । तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे तात्पर्यसंबन्धः प्रथमः । यथा— 'सोऽयं देवदत्तः' इत्यत्र तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकसशब्दस्यैतत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचकायंशब्दस्य च एकस्मिन्पिण्डे तात्पर्यसंबन्धस्तथा तत्त्वमसीत्यादिवाक्ये परोक्षत्वसर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकतत्पदस्यापरोक्षत्वकिंचिज्ज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यवाचकत्वम्पदस्य च एकस्मिंश्चैतन्ये, व्यवच्छेदकं विशेषणं व्यवच्छेद्यं विशेष्यं तयोर्भावः स एव संबन्धः, संबन्धवदुभयनिरूपणीयत्वात् । यथा तत्रैव तत्कालैतत्कालविशिष्टयोः सोऽयंशब्दार्थयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया द्वयोरपि विशेषणविशेष्यभावः 'अयं सः, सोऽयं' इति ।

तथात्रापि तत्त्वम्पदार्थयोरीश्वरजीवयोरन्योन्यभेदव्यावर्तकतया त्वं तदसि तत्त्वमसीति सः । पदपदार्थयोः स्मार्यस्मारकभावः संगतिः, सा द्विधा शक्तिर्लक्षणा चेति । शक्तिर्नाम मुख्या वृत्तिः । पदपदार्थयोर्वाच्यवाचकसंबन्ध इति यावत् । सा च द्विधा योगो रूढिश्चेति । तत्र अवयवशक्तिर्योगः, यथा पाचकादिपदानाम् । रूढिः समुदायशक्तिः, यथा घटादिपदानाम् । सा च पदार्थ इति तार्किकाः, कार्यान्वित इति मीमांसकाः, अन्वित इति वेदान्तिनः । सा च व्यवहारादिना गृह्यते ।

शक्यसंबन्धो लक्षणा । सा त्रिविधा जहल्लक्षणा अजहल्लक्षणा जहदजहल्लक्षणा चेति । तत्र शक्यार्थमशेषतः परित्यज्य तत्संबन्धिन्यर्थान्तरे वृत्तिर्जहल्लक्षणा । यथा 'अयं गङ्गायां घोषः' इत्यत्र गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा । शक्यार्थापरित्यागेन तत्संबन्धिनि वृत्तिरजहल्लक्षणा । यथा 'शोणो धावति' इत्यत्र शोणगुणाश्रयेऽश्वादौ शोणशब्दस्य तद्विशिष्टे लक्षणा । शक्यैक-

देशपरित्यागेन एकदेशवृत्तिर्जहदजहल्लक्षणा, इयमेव भागत्यागलक्षणेत्युच्यते। यथा सोऽयमिति वाक्ये सशब्दायंशब्दयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्धतत्कालैतत्कालविशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धकेवलदेवदत्तपिण्डे लक्षणा, तथा च तयोः पिण्डेन सह लक्ष्यलक्षणभावात्मकः संबन्धः। तथाऽत्रापि वाक्ये तत्त्वम्पदयोस्तदर्थयोर्वा विरुद्ध-परोक्षत्व-सर्वज्ञत्वापरोक्षत्व-किंचिज्ज्ञत्वादि-विशिष्टत्वपरित्यागेनाविरुद्धकेवलचैतन्येन सह लक्ष्यलक्षणभावः। तथा च तत्त्वमस्यादिवाक्यमखण्डार्थनिष्ठं अकार्यकारणद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे सति सामानाधिकरण्यवाक्यत्वात्, सोऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवत् इति प्रयोगः।

घटपटौ स्त इत्यादौ व्यभिचारवारणायोत्तरदलं, नीलोत्पलमित्यादौ व्यभिचारवारणाय पूर्वदलमिति बोध्यम्। तदेवं पदयोरखण्डार्थनिष्ठत्वेन प्रतीयमानं सामानाधिकरण्यं वाच्यार्थांशे विरोधाद्विना लक्षणां न संगच्छते। एवं विरुद्धयोः परस्परं प्रतीयमानविशेषणविशेष्यभावोऽपीति लक्षणायां प्रसक्तायां जहदजहल्लक्षणयोः प्रकृतासंगतेः पदवाच्यगतविरुद्धांशप्रहाणेनाविरुद्धांशयोर्लक्षणयैव सामानाधिकरण्ये सति गृहीतसंगतिकादाकांक्षादिसहकारिसंपन्नाच्च निर्दोषश्रुतिवाक्यादधिकारिणो व्युत्पन्नस्याखण्डार्थनिश्चयो भवत्येव।

नहि तत्त्वमर्थयोः श्रुतिसिद्धयोः परमार्थतः केवलचैतन्यस्वरूपयोर्निर्विकारयोर्गुणगुण्यादिभावः संभवति। नापि तात्पर्यवदनेकवेदवाक्यनिर्णीतार्थस्य बाधः शक्रेणापि कर्तुं शक्यः। येन नीलोत्पलादिवाक्यवदस्याप्यखण्डार्थो न भवेत्। तस्मादुक्तरीत्यैव श्रद्धालुना विवेकिना वाक्यार्थोऽनुसंधेयः। गुरुवेददेवश्रद्धारहितस्य संदिहानस्य तत्त्वज्ञानं नैवोत्पद्यते यथोक्तं व्युत्पन्नस्यापि अव्युत्पन्नस्यापि गुरुवेददेवश्रद्धासंपन्नस्य गुरूपदिष्टब्रह्मनिष्ठयैव साक्षात्कारो मरणे ब्रह्मलोके वा।

तथा चोक्तम्—'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः' 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति,' 'वेद एव द्विजातीनां निश्रेयसकरः परः'। 'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते,' 'अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च', 'संशयात्मा विनश्यति' 'श्रद्धावान् लभते ज्ञानं,' 'अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वाऽन्येभ्य उपासते। तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः॥' 'अत्यन्तबुद्धिमान्द्याद्वा सामग्र्याश्चाप्यसंभवात्। यो विचारं न लभते ब्रह्मोपासीत सोऽनिशम्॥' 'मरणे ब्रह्मलोके वा तत्त्वं ज्ञात्वा विमुच्यते। ब्रह्मैवाहं न संसारी मुक्तोऽस्मीति विभावयेत्॥ अशक्नुवन् भावयितुं वाक्यमेव सदाऽभ्यसेत्। बद्धो बद्धाभिमानी स्यान्मुक्तो मुक्ताभिमान्यपि॥' 'किंवदन्तीह सत्यार्था या मतिः सा गतिर्भवेत्।' किंवदन्ती लोकश्रुतिः। 'भिन्नः कीटो भयोपास्त्या भृंगिरीटोऽभवत्तथा। कश्चिद्यतिर्जडमतिर्गुर्वादिष्टो मुदे मियः॥ मद्विष्ण्वच्छिन्नब्रह्मोपास्त्या तद्रूपतां गतः। किं चित्रं ब्रह्मरूपो हि

जीवो ब्रह्मत्वमाप्नुयात् ।' 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्च' इत्यादिश्रुत्यादिभिः। ततो दृढोपासनात्मकसमाधेः।

अत्रेदं तत्त्वम्—गुरूपदिष्टशंखचक्रगदाब्जधनुर्बाणाद्यङ्कितदिव्यमनोहरश्रीकृष्णरामरूपाद्यवच्छिन्नसर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मोपासकस्य भक्त्यतिशयादिहैव साक्षात्कारो ध्रुवादेरिव यदि भवेत्तर्हि विरक्तस्य परमेश्वरोपदेशमात्रेण ब्रह्मविद्यया तदैवाविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मभावलक्षणो मोक्षः। अविरक्तस्य तु ब्रह्मलोकादिदिव्यभोगानन्तरम्। यथोक्तनिर्गुणब्रह्मोपासकस्य मरणे जीवद्दशायामपि गुर्वाद्यनुगृहीतस्य ब्रह्मसाक्षात्कारः, न तु ब्रह्मलोकादिप्राप्तिः, किन्तु तदैव मुक्तिः प्रारब्धक्षयश्च तत्सत्त्वे तु मन्दबुद्धेर्ज्ञानं नैवोपजायते विरक्तस्यापि जन्मान्तरं विना। यदि गुर्वाद्यनुगृहीतो विवेक्यपि सगुणनिर्गुणब्रह्मनिष्ठो भवेत्तर्हि स समस्तसाधनसंपन्नः समाहितो योगी व्यवहरन्नपि सर्वदा मुक्त एव सर्वान् लोकान् पुनाति उपदेशमात्रेण, मन्दप्रज्ञानपि संसारान्मोचयति। तस्मात्सर्वैरपि मुमुक्षुभिश्चित्तविश्रान्त्या परमसुखप्राप्तये तत्त्वज्ञाननिष्ठैव प्रयत्नतः संपादनीयेति बोध्यम्।

सदेवं गुर्वाद्यनुगृहीतस्यैव गुरूपदिष्टमहावाक्यार्थनिष्ठस्य मुख्याधिकारिणो नित्य-शुद्ध-बुद्ध-मुक्त-सत्य-परमानन्दाद्वय-ब्रह्मैवाहमस्मीत्यखण्डाकारचित्तवृत्तिरूपा दृढब्रह्मविद्योदेति हृदये शमदमादिसंस्कृते। सा तु चित्प्रतिबिम्बिता सती सर्वानर्थकारणं सकार्यं मूलाज्ञानमशेषं निरस्य तदन्तर्भूता स्वयमपि निरिन्धनाग्निज्वालेव नष्टा भवति। स्वोपाधिनाशे वृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं ब्रह्ममात्रं भवति, न तु तत्प्रकाशयति स्वप्रकाशरूपं, जडं घटमिव। घटाकारवृत्तिप्रतिबिम्बितं चैतन्यं तु वृत्त्या घटाज्ञाने निरस्ते स्वयं घटमपि भासयतीति ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वेऽपि फलव्याप्यत्वाभावात् 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्,' 'यन्मनसा न मनुते' इति श्रुत्योरविरोधः। गुर्वादिनिष्ठोज्ज्वलितब्रह्मविद्यया समूलसर्वप्रपंचोच्छेदे केवलः प्रत्यगात्माऽखण्डसच्चिदानन्दाद्वयब्रह्मैवेति सिद्धम्।

यद्यप्यारंभणाधिकरणन्यायेन ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्य मिथ्यात्वनिश्चयात् सर्वदा केवलं ब्रह्मैव, तथापि यावद्ब्रह्मज्ञानं पारमार्थिकव्यावहारिकप्रातिभासिकरूपेण वस्तुत्रैविध्याङ्गीकारात्तथोक्तं शिष्टव्यवहारमनुसृत्य शिष्यशिक्षार्थम्। परमार्थतस्तु नैव बन्धमोक्षादिव्यवहार इति परमं मङ्गलमोम्।

तथा च श्रुत्यादिवचनानि—

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता॥

विभेदजनके ज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥

प्रपंचो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः ।
मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः ॥

विकल्पो विनिवर्तेत कल्पितो यदि केनचित् ।
उपदेशादयं वादो ज्ञाते द्वैतं न विद्यते ॥

आदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा ।
तस्मादाद्यन्तवत्त्वेन मिथ्यैवेदं जगन्मतम् ॥

अनिश्चिता यथा रज्जुरन्धकारे विकल्पिता ।
सर्पधारादिभिर्भावैस्तद्वदात्मा विकल्पितः ॥

निश्चितायां यथा रज्ज्वां विकल्पो विनिवर्तते ।
रज्जुरेवेति चाद्वैतं तद्वदात्मविनिश्चयः ॥

मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्या चोदिताऽन्यथा ।
उपायः सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥

मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किंचित्सचराचरम् ।
मनसो ह्युन्मनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते ॥

यच्चित्तस्तन्मयो मर्त्यो गुह्यमेतत्सनातनम् ।
चित्तमेव हि संसारस्तत्प्रयत्नेन शोधयेत् ॥

मनसो निग्रहायत्तमभयं सर्वयोगिनाम् ।
दुःखक्षयः प्रबोधश्चाप्यक्षया शान्तिरेव च ॥

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥

न कश्चिज्जायते जीवः संभवोऽस्य न विद्यते ।
एतत्तदुत्तमं सत्यं यत्र किंचिन्न जायते ॥

किं भद्रं किमभद्रं वा द्वैतस्यावस्तुनः कियत् ।
वाचोदितं तदनृतं मनसा ध्यातमेव च ॥

इत्यादीनि तुष्यन्ति ।

अद्वैतसौख्यगुरुपूज्यपदे प्रणम्य श्रीव्यासशङ्करसुरेश्वरपद्मपादान् ।
तत्त्वप्रबोधकनिबन्धकृतस्तथाऽन्यान्विद्यापरान्यतिवरान्सततं प्रणौमि ॥
येषां सतां सुपदवीमनुसृत्य बालो वेदान्तशास्त्रसुनिबन्धकरोऽहमस्मि ।
तानेव वेदविदुषः परमार्थनिष्ठान् विप्रान्गृणामि सततं हृदि संस्मरामि ॥
ब्रह्मादिदेवमुनिवांछितपादपद्मं संसारतप्तशरणागतदीनबन्धुम् ।
विश्वोद्भवादिशुभलीलमनन्तशक्तिं स्वौङ्कारवाच्यममलं हरिमाश्रयेऽहम् ॥
वेदैर्विधानसुनिषेधत आदरेण यो लक्ष्यते प्रणवतो मनसाऽप्यचिन्त्यः ।
सत्योऽभयोऽगुणपरो विभुरेक एव सोऽहं शिवोऽस्म्यनुभवो न निबन्धकर्तोम् ॥

इति श्रीमन्महाडकरोपनामकसदाशिवसूरिसूनुना
श्रीमदद्वैतानन्द–परमहंसवर–गुरुपदारविन्द-
संगलब्धवेदान्तिनामधेयेन भगवद्भक्त-
किंकरेण श्रीगंगाधरकविना विरचिता
यतिहिता परमार्थावलम्बिनी

पञ्चीकरणचन्द्रिका समाप्ता ।

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्:—

'गुजराती' प्रिन्टिंग प्रेस,

सासुन बिल्डिंग, एलफिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १.

"गुजराती" प्रिन्टिंग प्रेस—स्थानि

क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि

सासून बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट—मुंबई नं. १

श्रीमद्भगवद्गीता अष्टटीकोपेता।

(१) निम्बार्कमतानुयायिश्रीकेशवकाश्मीरिभट्टाचार्यपादप्रणीता—तत्त्वप्रकाशिका,
(२) श्रीमधुसूदनसरस्वतीकृता-गूढार्थदीपिका,
(३) श्रीशङ्करानन्दप्रणीता—तात्पर्यबोधिनी,
(४) श्रीधरस्वामिकृता—सुबोधिनी,
(५) श्रीसदानन्दविरचितः—भावप्रकाशः,
(६) श्रीधनपतिसूरिविरचिता—भाष्योत्कर्षदीपिका,
(७) दैवज्ञपण्डितश्रीसूर्यविरचिता—परमार्थप्रपा,
(८) पूर्णप्रज्ञमतानुसारिश्रीराघवेन्द्रकृतः—अर्थसंग्रहः

चेत्येताभिर्व्याख्याभिः सहिता। अत्र श्लोकाः स्थूलतमाक्षरैष्टीकाश्च स्थूलाक्षरैर्मुद्रिताः, वृद्धा मा क्लेशिषतेति। मूल्यम् १०—०—०

गीता

श्रीमद्भगवद्गीता सप्तटीकोपेता।

(१) श्रीमच्छङ्कराचार्यविरचितं भाष्यम्,
(२) आनन्दगिरिकृतं शाङ्करभाष्यव्याख्यानम्,
(३) आनन्दतीर्थीय-(माध्व) भाष्यम्,
(४) जयतीर्थविरचिता प्रमेयदीपिका टीका,
(५) रामानुजभाष्यम्,
(६) वल्लभसंप्रदायानुसारिणी पुरुषोत्तमजीप्रकाशिता अमृततरङ्गिणी,
(७) नीलकण्ठविरचितो भारतभावप्रदीपः,

एतैः समेता श्लोकवर्णानुक्रमणिकया श्लोकगतविषयानुक्रमणिकया च संवलिता, मञ्जुलैरायसाक्षरैर्मुद्रिता। पृष्ठान्यष्टशतपरिमितानि सुचिक्कणानि। मूल्यम् १२—०—०

महाभारतम्

श्रीमहाभारत—विराट्पर्व अष्टटीकोपेतम्

(१) नीलकण्ठकृतभारतभावदीपः.
(२) अर्जुनमिश्रकृतदीपिका
(३) चतुर्भुजमिश्रकृतप्रकाशः
(४) सर्वज्ञनारायणकृतभारतार्थप्रकाशः
(५ विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रकाशिनी
(६) रामकृष्णकृतविरोधार्थभञ्जनी
(७) विषमपदविवरणं
(८) वादीराजतीर्थविरचितलक्षाभरणं चेत्येताभिरष्टाभिष्टीकाभिरुपेतं विपुलपाठभेदसहितं च । मूल्यम् ४–८–०

श्रीमहाभारत—उद्योगपर्व पञ्चटीकोपेतम्

(१) नैलकण्ठीयभावदीपः
(२) अर्जुनमिश्रीयदीपिका
(३) विमलबोधकृतदुर्घटार्थप्रकाशिनी
(४) सर्वज्ञनारायणीय–भारतार्थप्रकाशः
(५) वादीराजतीर्थविरचित–लक्षाभरणं चेत्येताभिः पञ्चभिः टीकाभिरुपेतम् । मूल्यम् ८–८–०

काव्यग्रन्थाः ।

रघुवंशं महाकाव्यम् १-५ सर्गाः

कालिदासकृतम् । दण्डान्वयेन मल्लिनाथकृत-संजीविन्याख्यटीकया च समलंकृतम्
[पञ्चसर्गात्मकम् १-५] मू. ०–८–० ०–२–०

रघुवंशं महाकाव्यम्

श्रीकालिदासकृतम् । मल्लिनाथकृतया संजीविन्याख्यटीकया समलंकृतम्
[सम्पूर्णम्. सर्गाः १–१९] मू. १–४–० ०–३–०

"गुजराती" प्रिंटिंग प्रेस,
सासुन बिल्डिंग, एलफिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १.

"गुजराती" प्रिन्टिंग प्रेस—स्थानि

क्रय्यसंस्कृतपुस्तकानि

सासून बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन् सर्कल, कोट—मुंबई नं. १

रामायणम्

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् टीकात्रयोपेतम् ।

(१) सर्वतन्त्रप्रतिभेन शब्देन्दुशेखरादिनानानिबन्धप्रणेत्रा श्रीमन्नागेशभट्टेन स्वशिष्यस्य सतो जीविकाप्रदातुः शृङ्गबेरपुराधीशस्य वीरमणेः श्रीरामराजस्य नाम्ना प्रणीतया रामायणतिलकाख्यया टीकया,

(२) पण्डितश्रीवंशीधर—शिवसहायाभ्यां प्रणीतया रामायणशिरोमण्याख्यया टीकया,

(३) श्रीगोविंदराजप्रणीतया भूषणाख्यया टीकया च सहितम् । सप्तधा विभज्य बद्धम् । पृ. सं. ३०८२ मू. ३१—०—०

(विभागशः)

*बालकाण्डम् ।	उपरिनिर्दिष्टटीकात्रयोपेतम् ।	मू.	३—०—०
*अयोध्याकाण्डम् ।	,,		५—०—०
*अरण्यकाण्डम् ।	,,		२-१२-०
*किष्किन्धाकाण्डम् ।	,,		२-१२-०
*सुन्दरकाण्डम् ।	,,		३—८—०
युद्धकाण्डम् ।	,,		८—०—०
उत्तरकाण्डम् ।	,,		६—०—०
			३१—०—०

श्रीसत्यनारायणस्य पूजा कथा च ।

अत्र पौराणमंत्रैः सांगोपांगपूजनप्रकारं दर्शयित्वा प्रतिश्लोकं पंक्तिद्वयविभूषितं हृद्यं हृदाकर्षकं च कृत्वाऽयं ग्रन्थः सुचिक्कण—पुष्ट—पत्रैः सचित्रो मुद्रितोऽस्तोऽतिप्रेक्षणीयः संग्राह्यश्च मू. ०—३—०

विष्णुसहस्रनामस्तोत्रम् ।

प्रतिश्लोकं पंक्तिद्वयविभूषितं पुष्ट—सुचिक्कणपत्रैरलंकृतत्वाच्च सुदर्शनीयं प्रवासेऽप्यप्रवासे च सुलभं सुसंग्राह्यं च सचित्रं पुस्तकमिदम् । मू. ०—२—०

स्तोत्राणि

स्तोत्रमुक्ताहारः—प्रथमो भागः

अस्मिन् २५६ स्तोत्राणि संगृहीतानि। यद्यपि सन्ति भूरीणि स्तोत्रपुस्तकानि मुद्रितानि भूरिभिस्तथापि न तेष्वियतां स्तोत्ररत्नानां संग्रहः। अस्माभिः पूर्वमनुद्रितानां स्तोत्राणां पुस्तकानि काश्यादिक्षेत्रेभ्यो भूयसा प्रयासेन द्रविणव्ययेन च समासाद्य तेभ्यश्च प्रसादगुणयुक्तानि स्तोत्राणि संकलय्य संशोध्य च तानि भाविकजनानां कृतेऽत्र समावेशितानि। तदाशास्महे श्रद्धावन्तो जनाः सफलयिष्यन्ति प्रयत्नमस्माकममुमिति। सुचिक्कणपत्रैश्चोत्तमवस्त्रबद्धमलपृष्ठेनान्वितः। रु. १–०–०

१ स एव सुचिक्कणपत्रैःसुचित्रितपुष्टवस्त्रबद्धमलपृष्ठेन चान्वितः साधारणः। मूल्यम् ०–१४–०

२ स एव सुचिक्कणपत्रैर्घनपत्रबद्धमलपृष्ठेन चान्वितः। मूल्यम् ०–१२–०

३ स एव साधारणपत्रैर्वस्त्रबद्धमलपृष्ठेन चान्वितः। मूल्यम् ०–१२–०

४ स एव साधारणपत्रैर्घनपत्रबद्धमलपृष्ठेन चान्वितः। मूल्यम् ०–१०–०

स्तोत्रमुक्ताहारः—द्वितीयो भागः

स्तोत्रसंख्या २५७–४१६। मू. ०-१२-०

धर्मशास्त्रग्रन्थाः

संस्कारमयूखः

(१) मीमांसकनीलकण्ठभट्टसुतशंकरभट्टकृतः। अत्र संस्काराणां स्वरूपं कालः इतिकर्तव्यता वर्णधर्मा आश्रमधर्माश्च विस्तरतो मूलवचनोपन्यासपुरस्सरं निरूपिताः, मूलवचनानि चाप्रतिपत्तिविप्रतिपत्तिसंभावनास्थलेषु क्रमेण पर्यायशब्दप्रदर्शनेन मीमांसकाभिमतन्यायानुसरणेन च व्याख्यातानि। अन्ते कातीयसूत्रानुसारिप्रयोगाश्च दत्ताः। पूर्वं वाराणस्यादिषु मुद्रितोऽप्ययं वर्णपदवाक्यभ्रंशविपर्ययादिदोषप्रचुरतयाऽप्रविभक्तविषयतया च भृशं दुर्बोधो विपरीतबोधकश्चासीत्। अस्माभिस्तु ग्रन्थकृतैव पुनः शोधितस्य वर्धितस्य चास्य ग्रन्थस्य पुस्तकमासाद्य विषयांश्च प्रविभज्य शोधने च महान्तमायासमास्थाय मुद्रितः। मू. ०–१२–०

आचारमयूखः

(२) नीलकंठभट्टकृतः। प्रातःस्मरणादिशयनान्तस्याह्निकक्रियाकलापस्य निरूपणपरो ग्रन्थः। मू. ०–८–०

समयमयूखः

(३) नीलकंठभट्टकृतः विहितकर्मणां कालस्य निर्णायकः। मू. १–४–०

श्राद्धमयूखः

(४) नीलकंठभट्टकृतः। श्राद्धभेदतद्विशेषाधिकारिद्रव्यादिनिरूपणपरः। मू. १–४–०

"गुजराती" प्रिन्टिंग प्रेस, सासुन बिल्डिंग, एल्फिन्स्टन सर्कल, कोट, मुंबई नं. १.

न्यायग्रन्थाः

का[illegible]ेकावलि

न्यायवैशेषिक–द[illegible]र्युत्पित्सुनां कृते प्रणीतेषु प्रकरणग्रन्थेषु सिद्धान्तमुक्तावली समुद्भासिता मूर्धाभिषि[illegible] न विदुषां वैमत्यं किंतु तत्र दीधितिकृदुपस्कृतया विवेकसरण्या संक्षेपतः सूक्ष्मतमान[illegible]र्थानामुपनिबद्धतया प्रायःखिद्यन्ति नव्यास्छात्राः इति तेषामुपकारायास्माभिः प्रायः सर्वेषु विषमस्थलेष्वतिविस्तृतां सरलां सुबोधां च टिप्पणीं पण्डित जीवरामशास्त्रिभि: कारयित्वा तया सहेयं दृढतरेषु सुचिक्कणेषु पत्रेषु स्थूलाक्षरैर्मुद्रिता। सार्धशताम्यधिक[illegible]तामपीमां सर्वसौलभ्यायाल्पीयसा मूल्येन वितरामः। १–००

वैशेषिकदर्शनम्

श्रीशंकरमिश्रकृत -वैशेषिकसूत्रोपस्कार – जयनारायणतर्कपञ्चाननभट्टाचार्यप्रणीत– विवृत्ति—चन्द्रका[illegible] भट्टाचार्यप्रणीत—भाष्यसहितम् अप्राप्यम्

न्यायभाष्य (दर्शन)म्

पण्डितसुदर्शनाचार्यप्रणीतया प्रसन्नपदाख्यया सहितम्। अप्राप्यम्

वादार्थसंग्रहः प्रथमो भागः

अत्र शेषकृष्णकृत स्फोटतत्त्वनिरूपणं श्रीकृष्णमौनिकृता स्फोटचन्द्रिका, गोडबोले कृतः प्रातिपदिकसंज्ञावादः, वाक्यवादः, हरियशोमिश्रकृता वाक्यादीपिकेति पञ्च ग्रन्थाः संकलिताः पण्डितानां प्रौढच्छात्राणां च बहुतरमुपकारकः। ०-७५

वादार्थसंग्रहः द्वितीयो भागः

अत्र भवानन्दसिद्धांतवागीशकृतं षट्कारकविवेचनम्, जयरामभट्टाचार्यकृतः कारकवादः समासवादश्च, एवकारवादश्चेति चत्वारो ग्रन्थाः सन्ति। ०–७५

वादार्थसंग्रहः तृतीयो भागः

अत्र कृष्णाचार्यकृतः 'वादसुधाकर' मौनिश्रीकृष्णकृत 'लघुविभक्त्यर्थनिर्णयः' रामाकीशोरकृता 'शाब्दबोधकप्रकाशिका' चेति शाब्दिकानां त्रयोग्रन्थाः सन्ति। १–००

वादार्थसंग्रहः चतुर्थो भागः

आख्यातवादः। सटीक २–००

तर्कसंग्रहः

सिद्धान्तचन्द्रोदयाख्यटीकया सहितः। अन्नंभट्टविरचिततर्कसंग्रहस्योपरि बह्वयष्टीकाः सन्ति। तत्र 'न्यायबोधिनी' 'दिपिका' 'सिद्धान्तचन्द्रोदयः' इत्यादयः प्रसिद्धास्तासु न्यायबोधिनी न्यायशास्त्रं प्रविविक्षूणां,पारिभाषिकशब्दप्राचुर्यादतिदुर्बोधा तथैव दीपिकापि दुष्प्रवेशा,सिद्धान्तचन्द्रोदये तु सर्वविषयाणामतिसरलतया व्याख्यानंकृतं, अतोऽस्माभिः न्यायशास्त्रं प्रविविक्षूणां जनानामुपकाराय शोधने महान्तं प्रयासमास्थाय मुद्रितः। १–००

न्यायबिन्दुः

पूर्वमीमांसाया अधिकरणार्थसंग्राहको ग्रन्थः। तत्सदुपाख्यभट्टवैद्यनाथकृतः टिप्पणी सहितः २–००

मीमांसान्यायप्रकाशः

आपदेवकृतः– अनन्तदेवकृत भट्टालंकाराख्यटीकासहितः–(पूर्वार्धम्) १–००

"गुजराती" प्रिन्टिंग प्रेस

३०८, बझारगेट स्ट्रीट, रीझर्व बँकस्य पृष्ठभागे, कोट मुंबई १

Cover 250: 12-7-66